

૪૨૭૦

“મરાઠી ગ્રંથોત્તેજ્ય મંડળીએ પસંદ કરેલ.”

સ્વાધ્યાય

અથવા

આર્યવિદ્યાક્રમ, વિચાર અને પરીક્ષા

મુળ મરાઠીમાં

પ્રસિદ્ધ કરનાર

લોકહિતવાદી

હરકે

રાવખહાદુર ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ

તેનું

ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરનાર

ગિરિજશંકર વિ. કાશીરામ દ્વિવેદી.

મુદ્રણ:

રાજ્યભક્ત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં બાપુ.

સંવત ૧૯૪૫. સને ૧૯૮૬.

કિંમત રૂ. ૩.

ઉત્તરગ.

પ્રિય મુક્તચરણ !

નગીનદાસ હરિવલ્લભદાસ કલ્યાણદાસ કૃપારામ !

આપણા હું સમાગમમાં પરસ્પરના ગુણદોષો, જાતિ અને આચરણ જાણવામાં જે નિર્મલ અંતઃકરણનો અદ્ભૂત ભાવ જણાયો છે, પિતૃભક્તિને લીધે, આપ્તવર્ગ ને ભોક્ષાપનાહની દરકાર ન કરતાં આશ્ર-અને તે પણ યોગ્ય સ્થળે કરી કૃતસંકલ્પ પાર પાડ્યો છે, પુખ્ત ઉમરે-કહેવા દેને કે આખર હમરે યજ્ઞોપવિત-સંન્યસ્ત લઈ “સંસ્કૃત” થઈ કાશી જેવા પવિત્ર સ્થાનમાં પ્રબલ ઈચ્છાશક્તિ પ્રમાણે દેહ વિસર્જન કર્યો છે, તારા પુત્રજન્મના માંગલિક પ્રસંગે કેવળ વૈજનિક શક્તિના પુરૂષોથી અને એવું ભવિષ્ય કથન કરી, તે સત્ય હતું એવી મારી ખાત્રી કરાવવા તું મને આ દુનિયામાં છોડી ગયો છે, સાંસારિક સુખ દુઃખ એ માત્ર માનસિક વિકાર છે એવું તને, પ્રમાણ ને અનુભવથી સિદ્ધ કરી મને કોઈ વિચિત્ર સુખાભાસ કરાવવાનું તું મૂળકારણ થયો છે, તારે કટુંબકલહ પ્રત્યેનું વિલક્ષણ ઔદાસિન્ય ને હું જેવા પામ્યો છું, વેદાંતાદિકના રહસ્ય સંબંધી આપણી વચ્ચે જે અમૂલ્ય નિવાહ ચાલ્યો છે, ધનિક અને નિર્ધનની મૈત્રિની અસંભવતા તેં ખોટી સિદ્ધ કરી આપી છે, મારા સુખ દુઃખમાં આત્મેકદૃષ્ટિનું દર્શન કરાવ્યું છે, અને સ્વાર્થમય જગતના અનેક બનાવોનું યથાર્થ જ્ઞાન સ્વાનુભવપૂર્વક આપ્યું છે અને આખરે મને કોઈક પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ કરી ગયો છે આ બધા બનાવો ચાહ કરતાં આજે મારી નિષ્પિત્ત સ્થિતિ થાય છે. આજે તારી ખોટ પુરી પડવી મને મુશ્કેલ થઈ પડી છે, આજે તારા જેવા એક પણ ધનિક કે નિર્ધન વિરાગવાન પુરૂષ મને દૃષ્ટિએ જણાતો નથી, આજે તારા જેવા જ્ઞાની, સદ્ગુણી, શત્યાસત્ય સમજનાર ગુણજ પુરૂષની તાણ પડી છે વગેરે.

કારણોને લીધે

જે નિસ્વાયંબુદ્ધિથી, જે એકભાવથી, જે શુદ્ધપ્રેમથી
આપણો સંબંધ બેઠાયો હતો, જે તેજ
રૂપમાં વિચ્છિન્ન થયા છતાં હજી પણ
શુદ્ધ સ્વરૂપે ચાલુ છે તે પ્રેમા-
નન્ધિત હું તું જાણે છે
તેજ જ્ઞાતિએ

આ ગ્રંથ

તારે નામેજ:

ઉત્તરગ કરું હું.

હું હું ભવદિય.

ગિરિજશંકર વિ. કાશીરામ દ્વિવેદી
ભાષાંતરકર્તા.

ગ્રંથકર્તાની પ્રસ્તાવના.

પ્રાચિન ગ્રંથોમાં પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય આ ત્રણ વર્ણાનું આર્ય એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. આર્ય શબ્દનો અર્થ પૂજ્ય, ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ કિંવા સુધારેલા એવો થાય છે. તે શિવાય ખીજ ને લોક તે અનાર્ય હોય. અનાર્ય એટલે હલકા, અનાડી, નીચ એવો અર્થ છે. આર્ય શિવાય શૂદ્રાદિ ખીજ જાતીના ને લોક અનાર્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે, તેઓમાં આ તરફ ધણા દિવસથી આર્યાનું આચરણ ચાલુ હોવાથી તેજ આર્ય થયા છે એમ ધણાઓનો મત છે. આ ઉપરથી જોટલા હિન્દુ તેટલા ખંધા આર્ય હોઈ તેનો જે દેશ તેને આર્યાવર્ત કહેવાની ચાલ પડેલી છે. જ્યારે આ આર્ય ઉત્તરખંડમાં રહેતા હતા, ત્યારે તે ત્રિવર્ગોનો (પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો) પરસ્પર વિવાહ સંબંધ અને ભોજન વ્યવહાર ચાલુ હતો. આર્યલોકોની ખંધા ભરતખંડમાં વસ્તી થઈ પ્રાક્ષણોમાં મોટા મોટા વિદ્વાન્ ઋષી થયા, ક્ષત્રીયોમાં મહાન્ મહાન્ પરાક્રમી રાજા થયા, અને વૈશ્યોએ કૃષિકર્મની અને પશુપાલનની વૃદ્ધિ કરી અનેક નિર્વાહના પદાર્થોની પુરવણી કરી અને તેમાં શૂદ્રોએ મહાય કીધી. આ પ્રમાણે આ દેશમાં ચતુર્વર્ણ પ્રજાનો વિસ્તાર થયો. મૂળથી આર્ય એ મોટા પરાક્રમી, વિદ્યા શોધક ને એક મતથી ચાલનારા એવા હતા. તેઓએ અનેક ગ્રંથ લખી રાખ્યા ને અનેક કલાકૌશલ્યતામાં પ્રાવિણ્ય મેળવ્યું. પરંતુ તે વખતે ખીજ દેશના લોક કેવળ જંગલી હોઈ તેને મનુષ્યમાં ગણવા કિંવા ન ગણવા એવું આ આર્યોને તે તુચ્છ લાગતું હશે. અને તે પરથીજ તેઓએ તેને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અનાર્ય, મ્લેચ્છ, નિષાદ, દસ્યુ એવાં નિંદાવ્યંજક નામો દીધાં હતાં.

આર્યોની પ્રથમતઃ વેદવાણી, જેને શ્રુતિ એમ કહે છે તે પ્રગટ થઈ, ને તેઓએ ઈશ્વરાવાદના કીધી. તે પેહેલાં આ પૃથ્વિપર એકાદી વાણી

હતી એમ દેખાતું નથી અને તેથી આ વેદ અતિ પ્રાચિન છે એમ માનેલું છે. આ વેદોના ઉત્પાદક ઋષિમંડલોમાં* બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, શૂદ્ર અને સ્ત્રીઓ વગેરે ખંધા હોઈ, તેપરથી વેદોચ્ચારવિષે સર્વ આ-
ર્યોને અધિકાર હતો એમ દેખાય છે. પછી વેદમંત્રોનો વિનિયોગ કરી તેનો યાજ્ઞિક કર્મોમાં ઉપયોગ થવા લાગ્યો. પછી આયુર્વેદાદિક ઉપવેદ નિર્માણ થયા. વેદમંત્ર રક્ષણાર્થ વ્યાકરણ, શિક્ષા, છંદ વગેરે શાસ્ત્રો સિદ્ધ થયાં. તે પછી ષડ્દર્શનાદિક તર્કશાસ્ત્રો ઉત્પન્ન થયાં. પછી નીતિપ્રવર્તક ને ભક્તિ વૃદ્ધ્યર્થેક પૂરાણાદિ કથા ગ્રંથ ઉત્પન્ન થઈ તેમાં નવરસ ઉત્પન્ન કરવા સારૂ વિચિત્ર ને અદ્ભુત વાતો લખી અને તે પછી મનોરંજનાર્થ નાટક, સુભાષિત અને પંચતંત્રાદિ ઉપદેશપર અને નીતિપર ગ્રંથ થયા. આ વિષે વિશેષ વિવેચન આ પુસ્તક વાંચવાથી વાંચનારાને મળી આવશેજ. અસ્તુ. આ પ્રમાણે આર્ય લોકોનો આજપર્યંતનો ગ્રંથોપક્રમ હોઈ, તે સંખંધનો ગ્રંથરાશી આજ ધણોજ મોટો થયો છે. અને તેનું અવલોકન કરેથી કંઈ પણ, આપણને આપણા પૂર્વજોએ શું તર્ક કીધા, તે કેવા હતા, ને તેની રીતભાત કેવી હતી ઇત્યાદિ સમજવાનો માર્ગ છે. આ ગ્રંથોમાં આર્યોનું જ્ઞાન અને ડહાપણ ભરેલું છે અને પૂર્વની રીતભાતનું દર્શન પણ તેમાંજ છે. તેથી ઇતિહાસ દષ્ટીએ અને કાવ્ય દષ્ટીએ આ ગ્રંથ ધણોજ ઉપયોગી છે ને આપણા પ્રાચિન પુરૂષોની જે કાંઈ પુંજ કિંવા સિલક હોય તે આજ છે. આ ઉપરજ આપણે જોઈએ તેટલી કમાઈ કરવી જોઈએ અને આપણા પ્યારા સંતાનોને વાસ્તે તેને ભરી રાખી વ્યવસ્થિત કરવી જોઈએ. પરંતુ આ પુંજ હોવાની કેટલાકને શુદ્ધિજ ન હોતી તેથી તે યથાશક્તિ જાણવી અને તેના સંરક્ષણનું ને વૃદ્ધિનું અભિમાન ધરવું એ યોગ્ય છે.

જે જે વખતે આ ગ્રંથો થયા તે તે વખતે તેની અતિશય શ્રેષ્ઠતા હતી. પ્રથમતઃ તે ગ્રંથ જે ભાષામાં લખેલા છે તે સંસ્કૃત ભાષાજ

* ઋષિદાદિક રૂપી એ બ્રાહ્મણ મંત્ર દષ્ટીએ થયા, વિદ્યામિત્રાદિ ક્ષત્રિય થયા, કવષેલશાદિ શૂદ્ર થયા અને યમી, લોપામુદ્રાદિ સ્ત્રીઓ મંત્ર દષ્ટ્યા થઈ.

અતિશય સુધારેલી અને કમાવેલી છે. સંસ્કૃત ભાષાની વ્યાપકતા સર્વ શ્રુત છે. આ ભાષાનો અમત્કાર ખીજી કોઈ પણ ભાષામાં સાંપડનાર નથી. અકેકા ધાતુમાંથી બપે હજાર રૂપ થાય છે ! એમ છે તો પણ તે બધાનો નિયમ પાણિનિયે ચાર હજાર સૂત્રોમાં બાંધ્યો ને બધાને ભાષાજ્ઞાનનું સૌલભ્ય કરી દિધું આનું મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે. કોઈ પણ પદાર્થને સંસ્કાર કરવો, એટલે મૂળ સ્થિતિમાંથી શુદ્ધ ને ઉત્તમ કરવું; પારદાદિ રસાયણને સંસ્કાર દે છે એટલે તેણેકરી તે રસાયણશુદ્ધ ને ગુણકારી થાય છે, દ્વિજનેનો સંસ્કાર કરવો એટલે તેને ઉપનયન કરીને, તેને વેદાદિ શ્રેષ્ઠ વિદ્યાનું અધ્યયન કરવાને યોગ્ય કરવા, આ પ્રમાણે આ મૂળની આર્થ ભાષાને અનેક સંસ્કાર દઈ તે સંસ્કૃત કરી છે ને તેની રસાયણ પણ ઉત્તમ અને સર્વ માન્ય ઉતરેલી છે. આ પ્રમાણે આપણા આર્થ પૂર્વજનેની આ પરમ-વંધ ભાષા તેની, પછીના ઉતરતા કાળમાં બહુજ દુર્દશ થવા માંડી. તેનો, પઠન પાઠન કમ બંધ થઈ અનાર્થ લોકોની જે પ્રાકૃત ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તેનેજ આર્થ લોકોએ વ્યવહાર નિર્વાહાર્ય લીધી અને તે પરથી દીનપર દીન સંસ્કૃતનો સંબંધ છુટતો ગયો. તોપણ આ તરફ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ સંસ્કૃત શબ્દ ઘણા દાખલ થયા તેથી તે ભાષાને પણ ઘણું સારૂ રૂપ આવતું બન્ય છે. સંસ્કૃત ભાષા જ્ઞાનનો જોમ જોમ લોપ થતો ગયો તેમ તેમ આર્થ ગ્રંથાવલોકન બહુજ દુર્લભ થતું ગયું; અને આ અનવલોકનાથી આપણા આર્થ પૂર્વજનેની વિદ્યા, તેનું જ્ઞાન, તેની રીતભાત અને તેની સત્કીર્તિ આ વિષે સર્વત્ર અજ્ઞાન ફેલાઈ તેની સત્કીર્તિ ભૂલી ગયા. ને તેથીકરી બહુજ અહિત થયું. સ્વયંવરાદિ પ્રીતિવિવાહ થઈ, તે સંબંધી મોટા મોટા સમારંભ થતા હશે તે બધા બુઝ્યા; નીતિમાન્ રાજ, હતા ન હોતા થયા; બ્રહ્મચર્ય પાલનને ગુરૂગૃહ વાસ કરવો આ રીત ડુબી; ઈત્યાદિ સર્વૌત્કૃષ્ટ પ્રકાર નિર્જીવ પ્રકરણમાં નહીં સરખા થઈ તે તે ક્રેકાણે ભલતોજ આચાર વિચાર ઉત્પન્ન થયો ને આથી આર્થલોકાની મૂળ સ્થિતિ રીતી ને ખરાબ કાળ આવવા લાગ્યો. પરંતુ આ આર્થલોકોની પ્રાચિન રીત

ભાતનું જેણે અનુકરણ કીધું તે ઊંચી સ્થિતિમાં દેખાવા લાગ્યા. આપણે અહીં પ્રત્યક્ષરૂપે વહિવટ છુટી અનાર્થ માનેલા યૂરોપખંડના લોકોમાં તે દાખલ થયો, આપણે અહીં સ્વયંવરનો કેવળ લોપ થઈ યૂરોપમાંનાં દેશોમાં તેનો પ્રચાર શરૂ થયો, અને આપણે અહીં ગુરૂ ગૃહવાસ નહીં સરખો થઈ પશ્ચિમ દેશોમાં વિદ્યાર્થીઓને વર્ષોના વર્ષ આપણું ઘર અને માખાપ છોડી દૂર દૂરની પાઠશાળામાં રહેવા લાગવાનો વહિવટ શરૂ થયો. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકાર મૂળ આર્યોમાંથી નહીં સરખો થઈ તે અનાર્થ થયા અને મૂળના જે અનાર્થ હતા તે આર્થ થવા લાગ્યા ! આવી કેવળ વિપરીતવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. આનું આપણે પોતેજ કારણ થયા, એ સાચું નહીં. આ વાસ્તે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પ્રાચિન આર્ય વિદ્યાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેનો ફેલાવો થવો જોઈએ. જેને કુરસદ હશે તેણે સંસ્કૃત શિખી આર્ય વિદ્યામાં નિષ્ણાત થવું જોઈએ અને જેને કુરસદ ન હોઈ સંસ્કૃત જ્ઞાનજ નથી, તેને વાસ્તે પોત પોતાની દેશ ભાષામાં તે પ્રાચિન આર્યોના ગ્રંથ ઉતારી પૂર્વે જોના ગ્રંથજ્ઞાનની સુલભતા કરવી જોઈએ. આથી કરીનેજ આપણી ઉત્તરિ થઈ આપણે આપણું કર્તવ્ય કીધું એમ થશે. વડીલોનું અભિમાન સર્વસ્વ છોડ્યું તો ખરાબ કાળ અધિક વધરો અને કેવા પરિણામને આ ખરાબ કાળ જશે એ કંઈ કેહેવાનું નથી. આર્યવિદ્યા પ્રભાવેકરી આર્યલોકોને મોટી ઉત્તરિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ આના જેવા રાજા; કર્ણ જેવો દાતા; હનુમાન સરખા સેવક અને પરશુરામ, ભિષ્મ, અર્જુન આના જેવા યોદ્ધા ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ લોકોથી આ આર્યભૂમિ ભુષિત હતી. આ ઉપરથીજ તે આર્યવિદ્યા પ્રભાવજ એવો હતો એવું અનુમાન થાય છે. પરંતુ તે આર્યવિદ્યાનું વિસ્મરણ થવાથી હાલ આ નિઃસ્વાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે. તેથી પૂર્વના વડીલોનું સ્મરણ રાખી, હાલમા “કલી” કરીને જે વ્યર્થ કાલાહલ ચાલેલો છે તે છોડી દેવો જોઈએ. પરસ્પર સંપ, દેશપ્રીતિ, વડીલોનું અભિમાન ઇત્યાદિ વાતોના અભાવ થવાથી કલહ રૂપી પ્રમાદ દાખલ થયો પરંતુ તે. નિર્મૂલ છે. ભિન્ન રૂપી ઉત્પત્ત

થવાથી અને ગમે તેમ કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય મળવાથી એક મત નાશ પામ્યો. ઉદ્યોગ નિર્વાહાર્થ જૂદા જૂદા ઉદ્યોગ કરવો પરંતુ દેશ સંબંધી કામ નિકળ્યું એટલે સર્વએ સહોદરપ્રમાણે એક વિચારથી ચાલણું એ યુક્ત છે. પરંતુ તેવો પ્રકાર હાલમાં તલમાત્ર પણ હોવાનું હુંદેવે કરીને અનુભવમાં આવતું નથી ! એક મત પ્રમાણે દેશપ્રીતિની પણ વ્યવસ્થા થઈ, અને તેવી થવાનું કારણ પણ તેજુજ મળી આવે છે. કોઈ પણ વસ્તુપર પ્રીતિ કરવી એટલે કેહેવાથી કિંવા ઉપદેશથી કોઈ પણ પ્રિતિ કરતા નથી. આંખેથી મનોહર કિંવા અંતઃકરણને આ- નંદ દેનાર એવા સ્વભાવસિદ્ધ પદાર્થ હોય એટલે તેપર પ્રીતિ કરવા વિષે કેહેવાનું નજ રહે. કસ્તુરીની સુવાસ વિષે જેમ સીફારસ કરવી નહીં અને ઉપદેશ પણ કરવો નહીં તદ્દત દેશપ્રીતિવિષે પણ સીફારસ કિંવા ઉપદેશ કરવાનું પ્રયોજન નથી એમ કેટલાક કેહે છે અને વસ્તુતઃ તે કેહેવું ખરું પણ છે. મધુર શ્રીખંડ હોઈ અવ્યવસ્થાથી તે ન- સાઈ જઈ તેમાં દુર્વાસ આવવા લાગી, એમ હોવા છતાં તેની પ્રેમથી રૂચી કરવાની સીફારસ કીધી તો તે કેટલા અંશે સફલ થશે? અને સીફારસ કરનારનું પણ કેટલું વજન રેહેશે? તદ્દત પ્રસ્તુત દેશપ્રીતિનો સંબંધ છે. અનેક લોકોએ અનેક પ્રકારની રૂઢીઓથી દેશમાં સર્વત્ર અવ્યવસ્થા કરી નાંખ્યાથી પેહેલાં દેશ પ્રીતિરૂપ માધુર્ય નાશ થયું ત્યારે તે પુનઃ સર્વત્ર વ્યવસ્થિત આચાર અને રૂઢી ચાલ્યા શિવાય આવવાની આશા નથી. જ્યાં સ્ત્રીઓના હાલ અને અપમાનથી દેશ પરિપૂર્ણ થયો છે, નિર્દયપણે કેશવપન કરવા, અને તેને વૈધવ્ય દુઃખાનલની ખાઈમાં ધકેલી દેવી, ઈત્યાદિ પરમદયાશુન્યત્વનો પ્રકાર ચાલુ છે, અને જ્યાં બ્રાહ્મણોનાં અયોગ્ય કૃત્યોથી તેની નિંદા થાય છે, એવા દેશપર પ્રીતિ કર એમ કેહેવુંજ નિરર્થક છે. આઠ મોટા ખળથી વધી તેનો સારો વિસ્તાર હોવા, તેની છાંયા લાંબી જઈ તેનો લોકોને ઉપયોગ હોવા, અને તેને સારાં કૃણ આવી તેનો સર્વને ઉપભોગ મળે એવી ઇચ્છા કરનારાએ તે વૃક્ષનું ખીજરોપણ જો કેવળ ટેકરીપર કીધું તો તેનો હેતુ કેટલા પરિણામે સિદ્ધ થશે? તે પ્રમાણે દેશ પ્રીતિ-

૩૫ કુલનો સર્વને ઉપભોગ મળે એવી ઈચ્છા હોઈને પ્રથમતઃ સ્વદેશ વૃક્ષની સારી રીતે વ્યવસ્થા કરવા વાસ્તે તે મધે રહેનારા અવિચાર જન્ય ચાલ રહીરૂપ ધાતક મૂળીઆં સદ્વિચારરૂપ કોઈતાથી સમૂળ ખોદી કાઢવા જોઈએજ, અને તેને સત્સંગ જીવનાએ અને સદ્વિધાના ખાતરથી સારી પુષ્ટી દેવી જોઈએ, એટલે પોતાનીમેળેજ તેના યોગ્ય વખતે તેને દેશ પ્રીતિરૂપ કુળનો સારો પાક આવશે. દુરાચારી અકુલીન, અને કુરૂપ સ્ત્રી છતાં પણ, તેનાપર પ્રીતિ કરવા વિશે પુરૂષને ખોધ કરવાથી, કિંવા દુરાચારી, ખરાબ અને દુઃશીલ એવો પુરૂષ છતાં સ્ત્રીને પ્રીતિ કરવાને કેહેવાથી તે પરસ્પર કેટલી પ્રીતિ કરશે? સારાંશ પ્રીતિ કરવાવિશે લોકોને કેહેવાની આવશ્યકતાજ નથી. પ્રીતિજન્ય પદાર્થ હોય એટલે તે પોતાનીમેળેજ સર્વનું અંતઃકરણ પોતાની તરફ ખેંચી લેછે. તે પ્રમાણે દેશમધ્યે પ્રીત્યુત્પાદક ચાલ રીત ઉત્પન્ન થઈ, એટલે લોકો સહજ દેશપ્રીતિ અને દેશાભિમાન સમજશેજ. અમેરિકાના લોકોને કિંવા ઇંગ્લાંડના લોકોને તેમના દેશપર પ્રીતિ કરો એમ કેહેવાનું ન રહેતાં તેને એમ લાગે છે કે આપણા દેશ જોવો ઉત્કૃષ્ટ દેશ ખીજે કોઈ પણ નથી; શિવાય તેને એમ લાગે છે કે અમારી સરકાર સારી, અમારા કાયદા સારા, અમારી નિશાળ સારી ને અમારી રીતભાત સારી ને આપરથી તેમાં સહજ દેશપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આપણા દેશમાંથી તો સ્વદેશપ્રીતિનું અને પૂર્વજોના અભિમાનનું ખીજ નહીં સરખું થયું છે, આનાં ઉપર લખ્યા શિવાય કંઈ પણ કારણ હોવાં જોઈએ. જો સતિની નિર્દય ચાલ ખંધ કીધી, પુનર્વિવાહ શરૂ કીધા, સ્ત્રીશિક્ષણ ચાલુ કીધું અને અનેક વિદ્યાશાળા સ્થાપી તેણે દેશપ્રીતિરૂપ વૃક્ષનું ખીજજ રજી કયું એમ કેહેવાને કંઈ હરકત નથી. પરંતુ આની વિરુદ્ધ જે આચરણ કરે છે તે હિલટા સ્વદેશના શત્રુ સમજવા જોઈએ એ ઉધડ છે. અસ્તુ:—

આર્યલોકોના શાસ્ત્રોમાં સ્વાધ્યાય કરવો એમ લખ્યું છે ને આ કર્મ નિત્ય છે એટલે દરરોજ કરવાં જોઈએ. પરંતુ તે જ નહીં કરે તેને દોષ છે. આ કર્મનું બ્રહ્મયજ્ઞ એવુંજ નામ છે. હવે લોકોમાં

પ્રહ્મયજ્ઞ કરવો એટલે પ્રત્યેક ગ્રંથોના આદિ વાક્ય ખોલવાં એજ સ્વાધ્યાય એવો રીવાજ છે પરંતુ કેવળ આદિ લઈ રહેવું એમ નહીં પણ સંપૂર્ણ ગ્રંથનું અવલોકન કરીને તેનો અર્થ સમજવો જોઈએ. પ્રસિદ્ધ વેદભાષ્યકાર સાયનાચાર્ય, એણે આમ લખેલું છે કે—

મનનહેતુર્મન્ત્રઃ, કર્મચોદનાત્રાક્ષણાનિ ॥

આ પ્રમાણે—

સ્થાનુરયંભારહારઃકિલામૂદધીલ્યવેદંનવિજ્ઞાનાતિયોઽર્થ ॥

યોઽર્થજ્ઞસ્ત્વક્લંભદ્રમશ્રુતેનાક્રમેતિજ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા ॥ યાસ્ક.

તસ્માદ્ત્રાક્ષણેભ્યોવેદવિદ્વ્યોદિવેદિવેનમસ્કુર્યાત્ ૦

તૈત્તિરીયારણ્યક ૨ પ્રપાઠ, ૧૧ મનુ૦.

એટલે; મંત્ર એ ધ્યાનના ઉપયોગી અને પ્રાક્ષણ ગ્રંથ એ કર્મ કરવાના દર્શક છે. પરંતુ જે અર્થ જાણતો નથી તે ધરના થાંભલા સરખો નિર્જીવ હોય છે. અર્થ જાણનારા પ્રાક્ષણને નમસ્કાર કરવો એ યોગ્ય છે.

આ ઉપરથી સ્વાધ્યાય એટલે સાર્થ અધ્યયન કરવું અને તે પ્રતિ દિવસે કરવું જોઈએ આ આર્ય પૂર્વજોનો નિયમ અતિ ઉત્તમ દેખાય છે. શિવાય તે અર્પંડ અને યથાર્થ આલ્યો હોત તો હાલ જે દુરવ્યવસ્થા થઈ છે તે થાત નહીં. જે અર્થ સ્વાધ્યાય એ આવશ્યક ઠરાવેલ છે એટલે સર્વેએ અધ્યયન કરવું જોઈએ એવું છે તે અર્થ, જે અધ્યયન કરશે તે અધ્યાપન પણ કરાવવા શિખશે. અને આ પ્રમાણે શિખવું અને તે પછી શિખવવું એ બે કર્મ પ્રાક્ષણનાં આવશ્યક કર્તવ્ય થયાં એમ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ “કુવામાં નહીં તો અવેડામાં ક્યાંથી આવશે” એ કેહેવત મુજબ પ્રાક્ષણ હોઈને તે અધ્યયન શૂન્ય થયા, ત્યારે આર્ય પૂર્વજોની સર્વ વિદ્યા પ્રસાર થાય એ ઈચ્છા ક્યાંથી તૃપ્ત થાય? આ વાસ્તે નિત્ય પ્રહ્મકર્મ એટલે સ્વાધ્યાય તે કહી તેની અતિ પ્રશંસા લખેલી છે. તે સંખધી કેટલાંક વચનો આ નીચે લખું છું.

પઞ્ચવાણેતેમહાયજ્ઞાઃસતતિપ્રતાપન્તે ૦ ।

તૈત્તિરિયારણ્યક ૨ પ્રપાઠક, ૧૦ અનુવાક.
યઃસ્વાધ્યાયમધીયીતૈકામપ્યૃચયંજુઃસામવાત્તદ્બ્રહ્મયજ્ઞઃસન્તિષ્ઠન્તે—કિન્તા.
તદ્દેવા ૨ સ્તર્પયન્તિતનુનંતૃપ્તાભ્યાયુષાતેજસાવર્ચસાશ્રિયાયજ્ઞસા

બ્રહ્મવર્ચસેનાઆદ્યેનચતર્પયન્તિ ૦

કિન્તા.

યામેનસાસ્વાધ્યાયમધીયીતદિવાનકંવા ॥ * * * *

ઉતારણ્યેડબલુતવાચીતતિષ્ઠન્નુતવ્રજન્નુતાસીનઉતશ્યાનોડધીયીતૈ

વસ્વાધ્યાયંતપસ્વીપુણ્યોભવતિયૈવંવિદ્વાન્સ્વાધ્યાયમધીતે ૬૦

કિન્તા ૧૨ અનુ.

સ્વાધ્યાયાનમાપ્રમદાસ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાનપ્રમદિતવ્યં ॥ શિક્ષોપનિષદ્.

૯વંસ્વાધ્યાયધર્મેણતપસ્વીપુણ્યોભવતિતપસ્વીપુણ્યોભવતિ ॥

તૈંઆ ૦ ૧ પ્રપાઠક.

ભાવાર્થ—પ્રતિદિવસે પંચમહાયજ્ઞ કરવો. જે સ્વાધ્યાય પૂર્વક બ્રહ્મ-
યજ્ઞ કરે છે અને વેદની એક પણ રૂચા ખોલે છે તે પોતાના સ્વા-
ધ્યાયે કરીને દેવને તૃપ્ત કરે છે; અને તેથીકરી દેવ તેને સંતોષપૂર્વક
આયુષ્ય, તેજ, લક્ષ્મી, યશ, ખલ, શ્રેષ્ઠત્વ અને ધાન્ય ઇત્યાદિ દેશે.
આપણી શક્તિ હોય તો—ગામમાં અથવા અરણ્યમાં, મોથી કિંવા મનથી,
દિવસે કિંવા રાત્રીએ અને સૂઈને કિંવા ચાલતાં અધ્યયન કરવું. તેથી
કરી તપ ને પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પઠન કરવું છોડવું નહીં ને પઠન
પાઠન ક્રમવિશે કદી પણ અવધરૂ કરવી નહીં. આ પ્રમાણે સ્વાધ્યા-
યનો પરિપાઠ રાખ્યો એટલે તે મનુષ્ય તપસ્વી અને પુણ્યવાન
થાય છે એટલુંજ નહીં પણ તપસ્વી અને પુણ્યવાન થાયછેજ એવી
ખાત્રી છે.

અથ બ્રહ્મયજ્ઞઃ—

* * * *

સ્વાધ્યાયોવૈબ્રહ્મયજ્ઞસ્તસ્યવાણતસ્યબ્રહ્મયજ્ઞવાગેવજુર્હર્મનુ—ઉપમૃચ્ચક્ષુર્ધ્રુવા
મેધાક્ષુવઃસમમવમૃતઃસ્વર્ગોલોકઉદયનંયાવતા ૨ હવાદમાંશિર્શિર્વિન્તેનપૂર્ણાદ્

દંલોકંજયતિત્રિસ્તાવન્તંજયતિભૂયા ૨ સંચાક્ષયંયેવંવિદ્વાનહરહઃસ્વાધ્યાયમ-
ધીતેતસ્માત્સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ ॥

શતપથબ્રાહ્મણ ૧૧ પ્ર., ૩-૬-૧૮.

અથાતઃસ્વાધ્યાયપ્રશંસા * * * *

સ્વાધ્યાયમધીતેતેનતેનૈવાસ્યયજ્ઞક્રતુનેષ્ટંભવતિયેવંવિદ્વાન્સ્વાધ્યાયમધી-
તેતસ્માત્સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ ॥ * * *

અમૃતનહવાઽણ્ણદેવાસ્તર્પયતિયેવંવિદ્વાન્યજ્ ૨ ષ્યહરહઃસ્વાધ્યાયમ-
ધીતેતઽનનૃસાઃ ॥ શતપથબ્રાહ્મણ ૧૧ પ્ર., ૩-૮-૪.

માવાર્થ—સ્વાધ્યાય આનુંજ નામ બ્રહ્મયજ્ઞ. તે વાણીનો યજ્ઞ છે. તેણેકરીને દેવ તૃપ્ત થાય છે ને યજ્ઞનું ફળ મળે છે. આ વાસ્તે વિદ્વાન્ દરરોજ એ વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે.

* * * *

સ્વાધ્યાયાઽભ્યસનંચૈવવાહ્ન્યમયંતપઃપ્રચ્યતે ॥—ગીતા.

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્વયતયઃશંસિતવ્રતાઃ

* * * —૫૮ ગીતા.

તપઃસ્વાધ્યાયશ્ચતિબ્રાહ્મણમ્. આપસ્તંબ ધૃ સૂ. ૧-૪-૧૨.

૦ * * *

કાણ્ડદ્વયાર્થસિદ્ધ્યર્થસ્વાધ્યવિધિરુચ્યતે ॥ સં. માર્તિન્ડ.

અથસ્વાધ્યાયમધીયીતઋચોયજ્ઞૂંષિસામાન્યથર્વાગિરસો

બ્રાહ્મણનીતિહાસાનુપુરાણાનિકલ્પાનુગાથાનારાશંસીતિ ॥

આશ્વલાયન, ગૃહ્યસૂત્ર.

ધર્મદ્વારાણિસ્વાધ્યાય —સ્તપોદાનંદમઃક્ષમા.

* * * * ભારત.

વૈદ્યપાનરતંનટંકુપઠિતંસ્વાધ્યાયહીનંદ્વિજં

ભાર્યાયૌવનગવિતાંપરરતાંમુચ્યન્તિશીઘ્રંબુધાઃ નીતિમાલા.

હવે ભક્તિમાર્ગ માંહેનાં લોક કેહ છે કે નામસ્મરણ એજ મુખ્ય છે. અને તેવિષે તે આવાં વચન દેખાડે છે.—

ન્યના ડ તિરિકતાં સિદ્ધયૈઃ કલૌ વેદોકર્મણાં ।
હરિસ્મરણમેવાન્તે સંપૂર્ણફલદાયકં ॥

પરંતુ વેદાક્ષર એ નામસ્મરણજ છે એ વિશે ઋગ્વિધાનમાં લખેલું છે કે.—

વેદાક્ષરાણિવાવન્તિપઠિતાનિદ્વિજાતિભિઃ ।

તાવન્તિહરિનામાનિકીર્તિતાનિનસંશયઃ ॥

સ્વાધ્યાયનું કૃપા વળી ખીજું આણું છે કે, વેદનાં અંગ અને ઉપાંગ જે મહર્ષિએ રચેલાં છે તેની, બુદ્ધિ સત્ય પરિકાવિષે સ્થિર હતી, અને તેણે કોઈ પણ વિષયનું તત્ત્વજ્ઞાન શોધવાવિષે જે નિયમ પાધેલા છે તે પ્રમાણે તપાસી જોઈશું તો ખાલુધા જે અસત્ય તે સત્ય કરી મનમાં કદિ ઉતરનાર નથી. તે સત્ય પરિકાના પ્રમાણ આ છે.

પ્રમાણપ્રમેયસંશયપ્રયોજનદષ્ટાંતસિદ્ધાંતાદયવતર્કનિર્ણયજન્પવિત્ત્વઢા
ડહેલામાસચ્છલજાતિનિગ્રહસ્થાનાનાંતત્ત્વજ્ઞાનાભિઃશ્રેયસાધિગમઃ

ન્યાયસૂત્ર.

આ પ્રમાણે વિષયને યથાર્થ તપાસી લીધો એટલે તેમાં કિમપિ અસત્ય દાખલ થનાર નહીં. મીમાંસકામાં પણ આમજ કહે છે.

હેતુદર્શનાદ્.

એટલે જે કોઈ સ્વાર્થ વાસ્તે કાંહી વાત લખે તે ધર્મ નહીં. આ પ્રમાણે.—

યથાર્થવાદીભાષઃ

એટલે જે સત્ય ખોલે તે આત્મ, આ ઉપરથી તપાસતાં, આ શાસ્ત્રકાશિના નિયમપ્રમાણે સત્યાસત્યની પરિકા તુરત થશે. પરંતુ તે પ્રમાણાભાવથી લોકોમધે ઉપહાસ અને અસત્ય આ વાત ધણીજ વધી. કાવ્ય રચનાથી રસ પુષ્ટ્યર્થ વર્ણન કરેલાં ચરિત્રખંધાઓને સત્ય, એમ દઢ સમજઈ ગયું. શ્રીરામચંદ્રનું ખધું સૈન્ય વાનરાનું હતું;

તે વાનરાનું કિષ્કિંધાનગરી નામનું વસ્તીસ્થાન હતું; તેનો સુગ્રીવ
એ વાનર રાજા હોઈ હનુમાન એ તે વાનરાધિપનો સચીવ હતો;
જાંબુવંત સરખા વૃક્ષ અને માહીતગાર કપી હતા; ને અંગદ જેવા
વકીલ હતા; ઈત્યાદિ વર્ણન બધું સત્ય છે એ કયા પ્રમાણથી સિદ્ધ
કરવામાં આવશે? આ પ્રમાણે નાગકન્યા મનુષ્યને વરતી હતી એની
પણ સિદ્ધતા કયા પ્રમાણે સિદ્ધ થશે? દુધ ધીનો સમુદ્ર, સૂર્યચંદ્રનો
વંશ પૃથ્વીપર રાજ્ય કરતો હતો, સમુદ્રમાં લક્ષ્મી પડી હતી,
તેથી દેવદાનવોએ સમુદ્ર મથી લક્ષ્મી કાઢી, યમની ખેન યમુનાનદી,
સૂર્યની કન્યા તાપીનદી, રાવણને દશમુખ, સહસ્રાર્જુનને હજાર હાથ,
રાવણનો ભાઈ કુંભકર્ણુ છ મહિના સુતો હતો, જ્ઞાનેશ્વરે પાડા પાસેથી
વેદ ખોલાવ્યા, કોઈ નિર્જીવ ભીંત ચલાવી, કોઈના ભક્તિ સામર્થ્યએ
પંઢરપુરના વિઠોબા તેને ઘરે પાણીની કાવડ વેહેતા હતા, કોઈનો
પુંજે કાઢતા હતા, કોઈના બાગમાં મંજુરી કરતા હતા, કોઈનું
દલાણું દળતા હતા, ઈત્યાદિ કયા કેહનારા, પુરાણી, હરિદાસ, નાટકકાર,
ભક્ત કિંવા ગપોડદાસ એએએ પ્રથમ કાવ્યરીતે મનોરંજનાર્થ
રચેલ, તે, સદરહુ મહર્ષિ પ્રતિપાદીત પ્રમાણભાવથી સત્ય થઈ ખેઠાં!
તેપરથી પ્રમાદ ને ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો અને બુદ્ધિનો નાશ થઈ વિચારો-
ધને મજબૂત નડતર થઈ! તેથી તે નડતરનો નાશ થઈ, પ્રમાદ ને
ભ્રમ ઈત્યાદિ પચ્ચરા સદ્સદ્વિચાર પ્રવાહે ખળખળી ધસડાઈ જાય
અને તત્ત્વજ્ઞાન થાય, એ આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ છે, તે પ્રમાણે આ ઉદ્દિષ્ટ
વિષયનું કેટલાઅંશે અને કેવું વિવેચન થયું છે, અને તેણેકરી ઈષ્ટ
હુતુ કેટલા અંશે સફળ થશે, આનો નિર્ણય સદ્સદ્વિચારી વાંચનારા-
ઓની અભિરૂચીપર અવલંબીત છે.

સ્વાધ્યાયની સિદ્ધિનું પ્રહ્લ્લચર્ય એ મુખ્ય સાધન છે. જલદી
વિવાહીત થઈ પ્રપંચના ગોટાળામાં પડેલા પુરુષને સ્વાધ્યાયનો લાભ
થનાર નથી એ સિદ્ધ છે. આટલા વાસ્તે વેદાએ અને મહર્ષિઓએ
પ્રહ્લ્લચર્યની ઘણીજ પ્રશંસા કીધી છે. તે મહત્ત્વ અને તે પ્રશંસા
આ સ્થળે પ્રસ્તાવના દાખલ ઉતારી લેવાથી પુસ્તક વાંચનારને તેનો

સ્વાસ્થ્ય અંશતઃ તો સમજશે એમ લાગે છે. ને આ પ્રસ્તુત ગ્રંથો-
દેશ પ્રમાણે પ્રાથમીક કૃત્ય હોવાથી તે સંબંધનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવો
પ્રાસંગીક છે.

અયયદ્વજ્રજ્ઞાચક્ષતેબ્રહ્મચર્યમેવતદ્બ્રહ્મચર્યેણ હ્યેવયોજ્ઞાતાતંવિન્દતે ઽથ
યદિષ્ટમિત્યાચક્ષતેબ્રહ્મચર્યમેવતદ્બ્રહ્મચર્યેણ હ્યેવેષ્ટાત્માનમનુવિન્દતે ॥ ૧ ॥
અથયત્સત્રાયણમિત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવતદ્બ્રહ્મચર્યેણ હ્યેવસતઆત્મનસ્ત્રાણં
વિન્દતે ઽથયન્મૌનમિત્યાચક્ષતેબ્રહ્મ ૦ મનુવિદ્યમનુતે ॥ ૨ ॥ અથયદનાશ
કાયનમિત્યાચક્ષતેબ્રહ્મચર્યમેવતદેષહ્યાત્માનનશ્ચતિયંબ્રહ્મચર્યેણાનુવિન્દતે
ઽથયદરણ્યાયનમિત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવસદરહશ્ચહવેષ્યાશ્ચાર્ણવૌબ્રહ્મલોકેતૃ
તીયસ્યામિતૌદિવિતદૈરમદીયસ્સરસ્તદશ્વત્યઃસોમસવનસ્તદપરાજિતાપૂર્વબ્રહ્મ
ણઃ પ્રભુવિમિતશ્ચિરણ્યયમ્ ॥ ૩ ॥ તદાણૈતાવરંચણ્યચ્ચાર્ણવૌબ્રહ્મલોકે
બ્રહ્મચર્યેણાનુવિન્દન્તિતેષામેવૈષબ્રહ્મલોકેસ્તેષા ૨ વૈસર્વણ્યલોકેષુકામચારો-
ભવતિ ॥ ૪ ॥ છાંદોગ્યોપનિષદ્ ૮ મો પ્રપાઠક, ૫ મો કાંડ.

માવાચ્ય—બ્રહ્મચર્ય એજ યજ્ઞ છે એટલે યજ્ઞથી જે કૃણ મળે છે તે
કૃણ બ્રહ્મચર્યમાંજ છે, બ્રહ્મચર્ય એજ સત્રાયણ છે, બ્રહ્મચર્ય એજ મૌન
વ્રત છે, બ્રહ્મચર્ય એજ અનાશકાયન વ્રત, બ્રહ્મચર્ય એજ અરણ્યાયન,
બ્રહ્મચર્યથીજ આર અને ગ્ય એ સરૌત્રો અને સ્વર્ગસુખ મળે છે,
અને જે બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તેનેજ સર્વ લોકમધે જાય મળે છે.

હવે આપસ્તંબધર્મસૂત્રમાં ‘અથ બ્રહ્મચર્યવિધિઃ’ એમ લખી તેની
નીચે બ્રહ્મચર્યના નિયમ કહેલા છે તે નિચે લખેલા છે.

અનૃત્તદર્શી ૧૧. સત્રાસમાજાશ્વાગન્તા ૧૨. અજનવાદશીલઃ ૧૩.
સ્ત્રીભિર્વાયદર્યયમ્ભાષી ૧૬. મૃદુઃ ૧૭. શાન્તઃ ૧૮. દાન્તઃ ૧૯.
દૃઢધૃતિઃ ૨૧. અક્રોધનઃ ૨૩. અનસૂયુઃ ૨૪. અદિવાસ્વાપિ ૨૫.
અગંધસેવી ૨૬.—પ્રથમ પ્રશ્ન, પ્રથમ પટલ.

નિયમેષુતપઃશબ્દઃ ૧. કર્ત્તવ્યમનાયુષ્યંચ ૩. તસ્માદ્વષયોવરેષુનજા
યન્તે નિયમાતિક્રમાત્—ક્રિત્તા, દ્વિતીય પટલ.

માવાર્થ—બ્રહ્મચર્ય કેમ કરવું તેની રીત—નાચ તમાસા જોવા નહીં, ખરાબ સભામાં જવું નહીં, ખડખડ કરતાં શીખવું નહીં, સ્ત્રીની સાથે કામ પુરવું ભાષણ કરવું, નમ્રતાથી ચાલવું, શાન્ત હોઈ આત્મસંયમી જોઈએ, બુદ્ધિ સ્થિર રાખી ક્રોધ વર્જ કરવો, મત્સર કરવો નહીં, દિવસે સૂવું નહીં ને અતર ગુલાબ વિગેરે લેવાં નહીં, ઇત્યાદિ નિયમ પાળવા આનું નામ તપ એ જ નહીં પાળશે તે અલ્પાયુષી થશે.

બ્રહ્મચારીને ગુરુ ઘર કેટલા દિવસ વાસ કરવો આવિષે તેજ ધર્મ-સૂત્રમાં નીચે લખ્યાપ્રમાણે આજ્ઞા છે:—

અષ્ટત્વારિંશદ્વર્ષાણિ ૧૨. પાદૂનમ્ ૧૩. અર્ધેન ૧૪. ત્રીભિર્વા ૧૫. દ્વાદશવરાહ્યં ૧૬.—આપસ્તંબધર્મસૂત્ર, પ્રથમ પ્રશ્ન, ૧ પટલ.

માવાર્થ—૪૮-૩૬-૨૪-૧૮ કિંવા નીદાનપક્ષે ૧૨ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવું જોઈએ.

તૈત્તિરીયારણ્યકમાં પણ સ્વાધ્યાયને તપ કહેલ છે. પરંતુ પંચાત્રીમાં ખેસવું, ઉલટા ટાંગા લેવા, ઉપવાસ કરવો, ઇત્યાદિ હુકયોગને વેદમાં તપ કહેલ નથી.

સ્વાધ્યાયમધીતેતપૅવતત્તપ્તેતપોહિસ્વાધ્યાયશ્ચિતિ ॥

એટલે જ વિદ્યા શીખે છે તેજ તપ કરે છે. સખખ સ્વાધ્યાય એજ તપ છે. ગીતામાં પણ આમજ લખેલું છે:—

* * *

બ્રહ્મચર્યમહિંસાચશારિરતપઉચ્યતે. ૧૪-૧૭.

બ્રહ્મચર્યરૂપ તપનું કૃણ વેદ કહે છે તે.

ઉત્તમનાક ૨ રોહિત્યુત્તમઃસમાનાનાંભવતિયાવન્ત ૨ હવાઙ્માંવિતસ્યપૂર્ણાં સાયુજ્યંગચ્છતિ ॥ તૈં આં, ૨ પ્રપાં, ૧૪ અનુવાક.

માવાર્થ—સ્વાધ્યાય કરે છે તે ઉત્તમ લોકોમધે જાય છે અને મર્વ લોકમાં શ્રેષ્ઠત્વ પામે છે. જે પૃથ્વીદ્વાનથી ઉત્તમલોક પદ પામે છે તેજ ઉત્તમલોકપદ સ્વાધ્યાય કરનારને મળે છે અને તે જ અક્ષય-

લોકપદમાં જાય છે ત્યાંથી પુનરપી ન આવતાં પરપ્રજ્ઞની સાયુજ્ય પોહાંચે છે.

આ બધા નિયમઉપરથી પ્રજ્ઞાર્થ એ કેટલું આવશ્ય અને પૂર્વના ઋષીને કેટલું માન્ય હું તે સમજાશે. પરંતુ તે બધું છોડી હિંદુલોક કેવળ સ્વેચ્છ અને અસન્માર્ગ વર્તનારા થયા. ત્યારે તેનું પરિણામ શું થયું તે સર્વ સમ્મત છે.—વીશમે વર્ષે નેવું વર્ષના વયની છાયા પડી ક્ષીણ, નિસ્તેજ, નિરત્સાહ અને નિશક્ત થએલા એવા તરૂણ લોક માલમ પડે છે! ત્યારે આ પ્રમાણે ન થઈ સદ્સદ્વિચારી ઋષીઓની આજ્ઞા પાળી વિદ્યા, ધૈર્ય, તેજ, બળ અને શોર્ય એણેકરી કીર્તિ શીખરાશ્રદ્ધ થાય. એજ આ ગ્રંથ રચનાનો ઉદ્દેશ છે, અને વ્યક્તિનો અને દેશની ઉન્નતિનો પ્રકાર સરખોજ હોવાથી તે ઉદ્દેશની સિદ્ધિ થવાની આશા છે. એ કેહેવાનું નથી.

હવે મેં આ પ્રકૃત પ્રયત્ન કરેલો છે તે વિષે અનેકના અનેક મત પડી તે કેટલાકને સારો અને કેટલાકને ખરાબ લાગશે. સારો લાગવાથી મારો હેતુ અને પ્રયત્ન સફળ થયો એમ માનવામાં આવશે અને ખરાબ લાગવાથી કવિશ્રેષ્ઠ ભવભૂતિ એણે જે સમાધાન કરી લીધું છે તેજ હું આગલા શ્લોકથી કરી લઈ આ પ્રસ્તાવના પુરી કરું છું.

येनामकेचिदिहनःप्रययन्त्यवज्ञां,

जानन्तुतेकिमपितान्प्रतिनैषयन्तः ॥

उत्पत्स्यतेऽस्तिममकोऽपिसमानधर्मा,

कालोह्ययंनिर्वधिर्विपुलाचपृथ्वी ॥ मालतिमाधव.

લોકહિતવાદી.

સ્વાધ્યાય.

સંહિતા.

આર્યદેશ કિંવા ભરતખંડ, આ દેશમાંહેલા આર્યધર્મનું મૂળ, વેદથી આગળ જતું નથી. વેદની પૂર્વપશ્ચાત કાળ હશે, પરંતુ તે વિષે આપણી પાસે કાંઈ દાખલા નથી. વેદાદિક ગ્રંથાવલોકનથી પૂર્વના કાળનું કાંઈક અનુમાન કરવામાં આવશે. પરંતુ શબ્દપ્રમાણ વેદ પર્યંતજ જાય છે. તેની આગળ શબ્દપ્રમાણ નથી તર્ક કરવો એ એક જૂઠી વાત છે.

પ્રથમ મનુષ્ય નિર્માણ થયાં ત્યારે કેટલાક કાળ સુધી તેઓ ખોરાકની કાળજીમાંજ હશે. અને પ્રથમતઃ તેઓ અહાર પ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાંજ ગુંથાયેલ હશે આનો દાખલો આપણને દરેક ખાળકદ્વારાએ દેખાય છે. પ્રથમતઃ ખાળક ખાવા માગે છે પ્રાર્થના કરવા ઈચ્છતો નથી. તે પ્રમાણેજ પ્રથમ માણસો પણ જંગલમાંથી કુલકુળાદી અને મૂળી-આનો શોધ કરી તેનાપરજ નિર્વાહ કરતા હશે. બ્રહ્મવલ્લુપનિષદમાં સુષ્ટીક્રમ કહેલો છે તેમાં—

પ્રથિવ્યાઓષધયઃ, ઓષધીભ્યોઽન્નં ઇ૦ તૈતિરીય ઉપનિષદ.

એમ લખેલું છે. તે પછી તીરકામઠાદી સાધનો મળ્યાથી મનુષ્ય પણ શિકાર કરવા શીખી પશ્ચાદિકનું ભક્ષણ કરવા લાગેલા હશે; તે પછી તેઓનું જ્ઞાન અધિક થયું ત્યારે તેઓ ખેતી કરી ધાન્યાદિકનો સંગ્રહ કરી રાખવા શીખ્યા હશે; આ પ્રમાણે ખાવાપીવાની કાળજીમાંથી છુટ્યા ત્યારે આપણા કર્તા કરાવનાર કોણ અને મુવાખાદ આપણી ગતિ શી થશે? આ કલ્પનાઓ તેઓમધ્યે ચાલુ થઈ હશે; ત્યારે તેના અનુરોધે દેવને કેમ પ્રસન્ન કરવા એવિષે વિચાર થવા

લાગ્યા હશે; અને આ ઉપરથી આ કાલે વેદોત્પતિ થઈ હશે; એમ અનુમાન થાય છે.

ઋષિ એટલે ફિરસ્તા; અને કવિ એટલે સુંદર રીતથી વાક્ય બેઠનાર. હવે આ બેએ જે પ્રાર્થના રચી તેનુંજ છંદ એવું નામ છે. આજ છંદનું પાછળથી મંત્ર એવું નામ પડ્યું, આ છંદ માત્ર ઈશ્વર પ્રસાદથીજ ઋષીને પ્રાપ્ત થયા અથવા તેની તેને પ્રેરણા થઈ એમ લોકો માનતા આવ્યા છે. તે પ્રમાણે તે મંત્ર પ્રથમથીજ જે ઋષિ અથવા કવિ હશે તેનાજ કુળમાં રહ્યા હશે. બ્રહ્મ એટલે પ્રાર્થના અને તેના કરનારા તે બ્રાહ્મણ. તે બ્રાહ્મણોને દેવનું મો કહેછે. અને તે બ્રાહ્મણથી—અર્થાત્ ઈશ્વરના મુખથી—વેદો નીકળ્યા એમ પરંપરા છે.

હવે વેદમાં શું લખ્યું છે તેનો વિચાર કીધો તો એમ દેખાશે કે તેમાં જે કંઈ લખેલું છે તે પ્રમાણેજ વેદની પેહલાં લોકની સ્થિતિ હતી એમ સમજવામાં હરકત નથી જો કે સ્મૃતિમાં જેટલો વ્યવહાર વર્ણવેલો છે તેટલો શ્રુતિમાં નથી તો પણ રાજ, નૌકા, યજ્ઞક્રિયા, ઋત્વિજ, ધન, ઢોરઢાંખર, સોમરસની મીજબાની ઇત્યાદિ અનેક નામેકરી દેવની પ્રાર્થના, એ વિષય શ્રુતિમાં મળે છે. ત્યારે એ વિષય વેદની પેહલાના લોકોના વ્યવહારમાં આવ્યો હશે તેથીજ તેનું વર્ણન કવિએ કીધું એ ઉઘડજ છે. શબ્દોત્પતિ થયાથી મૂળના છંદ, તેનેજ પાછળથી મંત્ર એટલે તે શબ્દમાં વિલક્ષણ સામર્થ્ય છે એવી સમજીત પડ્યાથી તે મંત્રોની સંહિતા એટલે જમાવ કીધો—આ જમાવ વ્યાસ, અને બાદરાયણે કીધો એમ આખ્યા છે તે કાળે વેદની ચાલુ ૪ સંહિતા થઈ તેનાં નામ:—

(૧) ઋગ્વેદ સંહિતા. (૨) સામવેદ સંહિતા. (૩) યજુર્વેદ સંહિતા. (તૈત્તિરિયવગ્જસનેય) અને (૪) અથર્વવેદ સંહિતા

આ ચાર સંહિતા વ્યાસે પોતાના ચાર શિષ્યોને ભણાવી તેનાં નામ.

(૧) સુમંતુ. (૨) જૈમિનિ. (૩) વૈશંપાયન અને (૪) વૈલ.

પાછળ કેઈ ક્ષુલ્ક કારણથી વૈશંપાયન અને તેના શિષ્ય યાજ્ઞવલ્ક્ય વચ્ચે કલહ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે શુક્લયજુર્વેદસંહિતા કરીને

એક નવી સંહિતા બનાવી તે તેને સૂર્ય શિખવેલી છે એવી વંદના છે. પછી મળીને પાંચ સંહિતા છે. આ પાંચે સંહિતાનો પ્રચાર આ આખા ભરતખંડમાં ધણેજ છે. ભાગવતપરથી એમ દેખાયછે કે:-

કૃતેતુઘ્યાયતોદેવંત્રેતાપાંચજતોમલિ:

દ્વાપરેપરિચર્યાયાંકલૌતદ્ધરિકીર્તનાત્ ॥

કૃતયુગ એટલે ધણા પ્રાચિનકાળમાં છંદપ્રવૃત્ત હતા અને ધ્યાન ધર્મ એટલે સ્તુતિ પ્રાર્થનાજ કરી લોક રહેતા હતા. તે પછી તે છંદને મંત્રત્વ આવ્યું ત્યારે તેપરથી યાગપ્રવૃત્તિ થઈ. આ મંત્રથી હોમ, હવન, અનુષ્ઠાન ઇત્યાદિ ચાલતાં થયાં. પછી તે અનુષ્ઠાનમાં લોકોની રચી નહીં સરખી થઈ, અને હિંસાદિક અપ્રિય થયાં. ત્યારે તેઓ મંત્રોના અનુષ્ઠાન મૂકી મૂર્તિપુજામાં ધર્મ માનવા લાગ્યા, અને હાલ કલ્પીયુગમાં તે તે અનુષ્ઠાન અને પુજા બંને બંધ પડી સારધર્મ (હરી સ્મરણ) એજ સર્વ સાધુલોકોએ માન્ય કરી ચાલુ કર્યું.

વેદોના આરંભ વચન નીચે લખેલાં છે.

૧. ઋગ્વેદ સંહિતા.

અગ્નિમીલ્લેપુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજં હોતારં રત્નધાત્મં ॥૧॥

૨. સામવેદ સંહિતા.

અગ્ર આ યાહિ વીતયે ગૃણાનોહ્યદાતયે ॥

નિ હોતા સત્તિબર્હિષિ ॥

ગાન.

ઓઁયાયિ ઓયા હી ૩ વીયિ તો

યા ૨ યિ તોયા ૨ યિ ગૃણાનો ૨૬

व्ये दोतो या २ यि तो यो २ यि
 नो यि^२ हो^१ तोसा २-३ त्सा २ यि वो २ ३ ४
^२ओ हो^१ वा ही^३ २-३ ^४षी १

३. यजुः संहिता.

(१). कृष्णयजुः संहिता.

इषे^२वो^१जे^३त्वा वायवस्थोपायवस्थ
 देवोवःसविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय
 कर्मण आप्यायध्वमधिया देवभागम्
 उर्जस्वतीःपयस्वतीःप्रजावतीरनमीवा
 अयक्ष्मामावस्तेन ईशतमाघश १ सो
 रुद्रस्य हेतिः परि^१ वो वृणक्तु
 ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात
 ब्रह्मीर्यजमानस्य पशून् पाहि ॥१॥
 इषे त्रिचत्वारि १ शत् ६०

प्रथम कांडे, प्रथम प्रपाठके, प्रथमोऽनुवाकः

(२). शुक्लयजुः संहिता.

इषे^२वो^१जे^३त्वा वायवस्थदेवोवः
 सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण
 आप्यायध्वमध्या इंद्रावभागं
 प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मामावस्तेन
 ईशत माघश १ सो ध्रुवा अस्मिन्
 गोपतौ स्यात ब्रह्मीर्यजमानस्य पशून्पाहि ॥१॥

प्रथमोऽनुवाकः

૪. અથર્વ સંહિતા.

યત્ત્રિસન્નાઃ પરિયંતિ વિશ્વારૂપાણિ વિપ્રતઃ ॥

વાચસ્પતિર્વિલાત્તેષાં તન્વો અદ્ય દધાતુ મે ॥૧॥

સંસ્કૃતભાષામાં જે ગ્રંથ છે તેના ત્રણ ભાગ માનેલા છે.

૧ છાંદસ, ૨ આર્ષ અને (૩) પૌરુષ.

ખીજું, વર્ગવાર વિભાગ કરવાની જે રીત છે તે આ પ્રમાણે.

શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સૂત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ, ઉપવેદ, વેદાંગ, ઉપાંગ, શાસ્ત્ર, નિર્ણય, ઉપપુરાણ, સંહિતા, કાવ્ય, અલંકાર, નાટક, ટીકા ભાષ્ય અને કથા.

શ્રુતિમાં સંહિતા અને પ્રત્યેક શાખાના બ્રાહ્મણ એમ સમજવામાં આવે છે. સ્મૃતિ એટલે શ્રુતિનાજ સ્લોકબદ્ધ ગ્રંથ છે તે, તેને ધર્મ-શાસ્ત્ર પણ કહે છે. સૂત્ર એટલે ઐતસ્માર્તિકમૈપયોગી જે યાજ્ઞિકી સંસ્કાર તત્ત્વકરણી ગ્રંથ. આમાં ત્રણ ભાગ હોય છે: ૧ ઐતસૂત્ર, ૨ ગૃહ્યસૂત્ર, અને ૩ ધર્મસૂત્ર. પુરાણ એટલે પ્રાચિન વાર્તાવિષેનો લેખ. તેમાં કાંઈક મહાપુરાણ અથવા ઉપપુરાણ અને સંહિતા છે એમ કહેવાય છે. ઇતિહાસમાં ભારત લેખે. ઉપવેદમાં આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ઇત્યાદિ આવે છે. વેદાંગમાં વ્યાકરણ, છંદ, શીક્ષા વિગેરે છે. શાસ્ત્રમાં ન્યાય, વેદાન્ત ઇત્યાદિ છે. કાવ્યમાં રામાયણ વિગેરે ગણે છે. નિર્ણય એટલે નીલકંઠ, કમલાકર, ભટ્ટોજ, નાગોજ, વિગેરેએ કરેલા ગ્રંથ. અલંકારશાસ્ત્રમાં ભાષાના ઉપયોગવિષે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. અને કથામાં રાજતરંગિણી, બૃહત્કથા વિગેરે આવે છે.

છાંદસ એટલે શ્રુતિગ્રંથ; આનાં વેદ, નિગમ, આમ્ર, બ્રહ્મ ઇત્યાદિ નામો છે. આ શ્રુતિગ્રંથના કર્તા અનુક્રમણિકામાં લખેલા છે, પરંતુ તેને કર્તા ન સમજતાં દ્રષ્ટા એમ કહેવાનો સંપ્રદાય છે અને ગ્રંથ પણ ઋષીકૃત નથી પરંતુ કેવળ પરમેશ્વરનીજ પ્રેરણાથી નીકલેલા છે એમ કહે છે. શિવાય તેવિષે કેટલાક, તે અનાદી છે એમ કહે છે. પરંતુ આવાકનો મત આમ છે કે, તે ગ્રંથ અજ્ઞાની ને ઠગલોકેએ કરેલા છે !

માધવાચાર્યે સર્વ દર્શનસંગ્રહ કરીને એક ગ્રંથ કીધો છે તેમાં આવાકનો મત આ પ્રમાણે લખેલ છે.

અમિહોત્રં ત્રયોવેદા—ત્વિદણ્ડં મસ્મગુંઠનં ॥

બુધ્ધિપૌરુષહીનનાં જીવિકા ધાતૃનિર્મિતા ॥૧॥

પશુશ્ચેન્નિહતઃ સ્વર્ગં ય્યોતિષ્ટોમે ગમિષ્યતિ ॥

સ્વપિતા યજમાનેન તત્ર કસ્માન્ન હિંસ્યતે ? ॥૨॥

મૃતાનામપિ જંતૂનાં શ્રાદ્ધં ચેત્તૃતિકારણં ॥

ગચ્છતામિહજંતૂનાં વ્યર્થં પાથેયકલ્પનં ॥૩॥

સ્વર્ગસ્થિતા યદા તૃપ્તિં ગચ્છેયુસ્તત્રદાનતઃ

પ્રાસાદસ્યોપરિસ્થાનામન્નકસ્યાન્નદીયતે ॥૪॥

તતશ્ચજીવનોપાયોત્રાહ્યણૈર્વિહિતસ્તિહ ॥

મૃતાનાંપ્રેતકાર્યાણિનત્વન્યદ્વિદ્યતેક્વચિત્ ॥૫॥

ત્રયોવેદસ્યકર્તારોમળદ્યૂર્તનિશાચરાઃ

અશ્વસ્યાત્રહિશિશ્નંતુપત્નીગ્રાહ્યંપ્રકીર્તિતમ્ ॥૬॥

માંસાનાંસ્વાદનંતદ્—નિશાચરસમીરિતં ! ॥

બૌદ્ધ, શ્રાવક, વિગેરેનો મત આજપ્રમાણે છે તે વેદને પાખંડ કહે છે પરંતુ વેદ ઋષિકૃત છે એમ વેદમાં ધણેક ઠેકાણે લખેલું છે.

ઋષેર્ભવકૃતાસ્તોમૈઃ ૬૦

ઋક્સંહિતા.

નમોઋષિભ્યોમંત્રકૃદ્વગો ૦

તૈ. અરણ્યક.

વેદ એ દેવના શ્વાસોન્ધ્રુસથી નીકળેલ છે એમ સાયનાચાર્યે લખેલું છે.

યસ્યનિશ્વસિતંવેદાઈ ૦

ઋગ્વેદભાષ્ય.

કેટલેક ઠેકાણે પુરુષમેધથી વેદ થયો એમ લખેલું છે

તસ્માદગ્ન્યાત્સર્વહુતઋચઃસામાનિજાગિરે ૬૦

પુરુષસૂક્ત.

જૈમીનીએ પણ મીમાંસાના ૧૫૬ અનાદી ઠરાવી તેપરથી વેદ એ અનાદી ઠરાવેલ છે.

“શ્વાસોશ્વાસ” કહીએ તો દેવને નાક નેઈએ. નાક કહ્યું એટલે શરીર નેઈએ. અને ત્યારે દેવ શરીર ધારણ કરનારા અને તેને શબ્દ કાઢવાના અવયવ છે એમ થાય છે. પરંતુ શ્રુતિમાં પણ એમ છે કે,—

અપાણિપાદોજ્જવનોગૃહીતા ઇ૦ ત્યારે તે શોભતું નથી.

મનુ અને ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં આમ લખેલું છે કે અગ્ની અને સૂર્ય એ દેવતાથી યજુર્વેદ અને સામવેદ નિકળ્યા. પરંતુ આ પ્રાચીન કાળની દંતકથા અને અલંકાર છે એમ સમજવું નેઈએ. જેમ તલ એ ગોમેધથી નીકળ્યા એમ લખેલું છે.

તિલોઽસિસોમદેવસ્યોગોસવેદેવનિર્મિતઃ ઇ૦ આશ્વલાયનસૂત્ર.

અને તેથી તે પિતૃને દેવા એમ ઠયું પરંતુ આ કેવળ દંતકથા છે એમ કેહેવું નેઈએ.

કેટલાકનું કહેવું આમ છે કે વેદ એ આ જગ્યામાંહોલા નથી; ત્યારે આ પેહેલાં જે દુનિયા થઈ ગઈ તેમાના હશે. કારણ કે, ઘણાજ જુનો કાળ કહ્યો તો વેદમાંનો વિષય એ કેવળ જંગલી લોકને સાંપડનાર નથી. ત્યારે એમ જણાય છે કે જ્ઞાન અને સંપત્તિ વધ્યાથી વેદની પ્રવૃત્તિ હોવી નેઈએ.

સંહિતા એકત્ર કર્યા પેહેલાં છુટક છંદ લોકના મોંથી ખોલાતા હશે. છંદમધ્યે વરણ, સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ, પ્રજાપતિ ઇત્યાદિ દેવોની સ્તુતિ છે. અને તેમાં તેનું આમંત્રણ છે અને તેની પાસેથી કલ્યાણકારક વસ્તુ માગેલી છે. પરંતુ એ બધા એકજ ઈશ્વરનાં નામ છે એમ વેદમાં અનેક ઠેકાણે કહ્યું છે.

एकंसद्विप्राबहुधावदन्तीत्यग्निमममातरिश्चानमाहुः

તેમજ છંદમાં કેટલેક ઠેકાણે રાજાએ દાન દીધેલ, તેની પણ સ્તુતિ ગાઈ છે; એવા અનેક વિષય છે. ઋગ્વેદસંહિતા માત્ર છંદ૩૫ છે; બાકીની સંહિતા, કેઈ ઠેકાણે છંદ અને કેઈ ઠેકાણે ગદ્યસરખા વાક્યોની છે. અથર્વ અને સામ એ વેદ તો ધણુંકરીને ઋગ્વેદમાંથી ટાળી

કાઠી લીધેલા એમજ છે. વેદાના ઋષીમાં ક્ષત્રીય, શૂદ્ર અને બ્રાહ્મણ એ ત્રણ વર્ણ હોઈ સ્ત્રીઓ પણ છે.

વેદાના દરેક સૂક્તોમાં જે વિષય હોય તેપરથી તે તે સૂક્ત માંહેના દેવતાની કલ્પના કરી છે. કયાંઈ એકજ સૂક્તમાં અનેક દેવ આવે છે તેને ‘વિશ્વદેવ’ દેવતા એમ લખે છે. જ્યાં દેહકાની વાત આવી ત્યાં મંડુક દેવતા, કયાંઈ ધાસનું વર્ણન આવ્યું તો ત્યાં તૃણ દેવતા, લગ્નનો વિષય આવ્યો ત્યારે દંપત્ય દેવતા, એવો જૂદો જૂદો દેવતા ભેદ કલ્પેલો છે. તાત્પર્ય, વેદમાં જે વિષય આવે છે તેને અનુક્રમણિકાકાર દેવતા એમ લખે છે. પરંતુ વેદમાં એ નામ માત્ર સ્તોત્ર્યનેજ દીધેલ છે. તત્વતઃ દેવ એકજ છે. એ વિશે મજકુર એકંસદ્વિપ્રા ૩૦ ઋગ્વેદમાંની ઉક્તીપરથી તરતજ કળાઈ આવશે.

ઋગ્વેદ સંહિતામાં સૂક્ત હોય છે અને તેના પેટામાં ઋચા હોય છે. તે ઋચા દરેક સૂક્તને પૃથક્ સમજાવી તેના ઋષી, દેવ અને છંદ પણ અનુક્રમણિકામાં દેખાડે છે. આ અનુક્રમણિકા શૌનકે કરેલી છે, અને તેને પરિશિષ્ટ એમ માને છે. શિવાય સંહિતામાં, અનુક્રમણિકામાં દાખલ કર્યાશિવાયનાં જે પરિશિષ્ટ કરીને હોય છે, તે પાછળથી સામેલ થયા હશે એમ જણાય છે. પરંતુ તે વિષયમાં એવી ગડબડ છે કે, એક સંહિતામાં જે પરિશિષ્ટ હોય છે તેજ ખીજી સંહિતાના મંત્રોમાં દાખલ કર્યા હોય છે. તેમજ, એક સંહિતામાં જે વાક્ય છે તેજ ખીજી ઠેકાણે બ્રાહ્મણમાં મળે છે; કિંવા સંહિતાના મંત્ર ખીજી સંહિતામાં પાઠભેદે કરીને આવે છે.

ઉપનિષદ પણ વેદમાં દાખલ છે એમ તો થોડુંજ છે; પરંતુ તે શિવાય પસ્તાવિક ધણુંજ છે. તેને વેદ એમ કહેવાનો રીવાજ છે. પરંતુ તેમાં વેદાંત તો કોઈપણ સ્થળે દેખાતું નથી. નવા નવા પંથ ઉભા થઈ, તેઓએ વૈદિક પ્રમાણ ઉત્પન્ન કરવા માટે પોતપોતાના ઈષ્ટ દેવતાનાં પણ આવાં ઉપનિષદ, તાપિની અને અથર્વશિર્ષિ એવા નામથી રચી ચલાવેલ છે. પરંતુ શંકરાચાર્યએ ભાળ્ય કરવા અર્થે તેમાંનાં કેવળ દશજ લીધેલાં છે.

આ સર્વ વૈદિક ગ્રંથોપર વ્યાખ્યાનરૂપક કારીકા, ભાષ્ય, ટીકા, દી-
પિકા, વૃત્તિ, નિર્ઘંટ, સૂત્ર, પદ્ધતિ, શિક્ષા, પ્રાતિશાખ્ય ઇત્યાદિ પુસ્તક
થયાં તે શિવાએ ઋગ્ગ્રંથસ્ય, અથર્વગ્રંથસ્ય ઇત્યાદિ ગ્રંથસ્ય એ નામનાં
પણ પુસ્તક છે.

ઋગ્વેદનું પ્રથમપાણું બધી જગ્યાએ વર્ણવેલું છે. વેદમાં:—

તસ્માદ્યજ્ઞાત્સર્વહુતઋચઃસામાનિજાગિરે૦

ઋગ્ચમે સામચમે યજુશ્ચમે૦

ઋગ્સામ યજુરેવચ—૬૦

આ વિષયમાં વાદ નથી. ચારે સંહિતામાં તપાસ કર્યો તો એ
સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, સર્વ સંહિતા એક વખતે થયેલ નથી. પ્રથમ
ઋગ્વેદ સંહિતા થઈ હશે; અને તેમાં પણ કેટલાક મંત્ર પુરાતન અને
કેટલાક નવા એમ મળે છે. અને તેવું વેદમાંજ કહેલું છે.

આમિઃપૂર્વેભિર્ઋષિભિરીઝ્યોનૂતનૈરિતા ૬૦

ઋગ્વેદમાંના મંત્ર ખીલ સંહિતાથી પ્રાચિન છે અને તે મંત્રની
યોજના ખીલ સંહિતામાં દર્શપૌર્ણમાસથી અધમેધપર્યંત અનુક્રમ
પ્રમાણે હોયછે, તમ નથી. ઋગ્સંહિતામાં યજ્ઞનો અનુક્રમ દાખલ કર્યો
નથી; અને સૂત્રમાં વિનિયોગ કહેલો છે, તે શિવાય જે મંત્ર રહે છે
તેનો વિનિયોગ સાંપડતો નથી. ત્યારે તેનો સ્વાધ્યાયમાં વિનિયોગ
હશે એમ અનુમાન કરવું પડે છે. ખીલું, સૂત્રમાં જે મંત્ર લીધેલા છે
તેટલાની જૂદીજ પેઠી લખે છે અને તેને મંત્રસંહિતા કહે છે, આ
પરથી યજ્ઞનો ક્રમ સ્થાપન થયો તે પેઠેલાં ઋગ્વેદ સંહિતા ઉત્પન્ન થઈ
હશે એવી કલ્પના થાય છે.

બ્રાહ્મણે.

હવે મંત્રોનો વિનિયોગ એટલે ઉપયોગ જે સ્થળે લખ્યો છે તે સર્વદા
યથાર્થજ છે એમ નથી. આ ઉપયોગ ક્યાંઈક અર્થપરથી અને
ક્યાંક લીંગપરથી પણ કરે છે. એટલે જ્ઞાનીનો મંત્ર જોઈએ તો જે

મંત્રના આરંભમાં જા એ અક્ષર હશે તેજ મંત્ર લેછે! આ પ્રમાણે તેનો અર્થ છોડીને પણ યોજના કરેછે. સૂત્રકારમાં પણ આવી ગડબડ સાંપડશે. શિવાય સૂત્રકાર એપણ એવા કેટલાક મંત્રો લખેછે કે તે સંહિતામાં મુલગા સાંપડતા નથી એમ પણ છે. પુરોહિત લોકોએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, વૈદીક મંત્રથીજ સર્વ કર્મ, જપ, અનુષ્ઠાન, હોમ ઇત્યાદિ કરાવવાના જે દેવ આવશે, અને લોક જે જે નવા દેવ માનશે તેને કોઈખી મંત્ર લાગુ કરી દેવો. આ ધોરણથી હજારો મંત્રોના નવા નવા વિનિયોગ થયા છે. નવગ્રહ, દુર્ગા, ગણપતિ એના મંત્ર આજ રીતીથી ઉત્પન્ન થયા. પુરૂષસૂક્ત એપણ પંચાયતન પૂજના મંત્ર, આવીજ રીતથી થયા. ખરેખર જે દેવને જે કર્મમાં જે મંત્ર લગાડવાના તે સાર્થ મંત્ર આવા થોડાજ મળશે. પેટુલાં ત્રેતાયુગમાં જ્યારે યાજ્ઞિકી ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે આ યજ્ઞના કામમાં કેટલાક મંત્ર આજ પ્રમાણે લીધા છે.

વેદના મંત્રોમધ્યે કર્મ દર્શકછે એવા મંત્ર થોડાજ સાંપડશે. સંસ્કાર તો ક્યાંઈ દેખાતો નથી; તેનું મૂળ જોયું તો ગૃહ્યસૂત્રમાં; આ ગૃહ્યસૂત્રમાં સંસ્કાર અને મંત્ર યોજનાજ લખેલી છે. યજ્ઞકર્મમાં મંત્ર યોજનારા ગ્રંથ ‘પ્રાક્ષણ’ કરીને પ્રસિદ્ધ છે. હવે પ્રાક્ષણ અને મંત્ર મળીને વેદ એવી રીતી છે પરંતુ પ્રાક્ષણ એ ગ્રંથ જોયા તો મંત્રભાગ જેવા પ્રાચીન નથી; ત્યારે તે ગ્રંથ મંત્રઉપરની વ્યાખ્યા છે. મંત્રનું અમુક લઈને, આથી અમુક કર્મ કરવું એમ કહે છે અને તેનું કૃણ લખે છે, આવા જે ગ્રંથ તેને પ્રાક્ષણ કહે છે. આ પ્રાક્ષણ ધણાજ છે. દરેક શાખાના જૂદા પ્રાક્ષણ અને સૂત્ર છે એમ દેખાય છે. પરંતુ કેટલાકનો નાશ થઈ બુડ્યા અને કેટલાક છે, તેનાપરજ કામ ચાલે છે. સર્વ સ્મૃતિ લઈ તેઉપરથી અર્થનો વિચાર કરવો અને તદનુસાર એક નિર્ણય કાઢવો આવિષે ‘નિર્ણયસિંધુ’કારનો વિગેરેનો પ્રયત્ન થઈ, સ્મૃતિ જે અનેક છે તેનું એકત્રપાણું થયું, પરંતુ સૂત્રવિષયની આ પ્રમાણે એકવાક્યતા થઈ નહીં. સર્વ પ્રાક્ષણ પોતપોતાના સૂત્રથી અને શાખાથી કર્મ કરેછે. પરશાખોક્ત કર્મ ન કરવાવિષે વચનછે, તેમજ તેની વિરુદ્ધ પણ વચન છે: કોઈ કહે છે કે, માધ્યંદિનિશાખા લઈ કર્મ કરવાં.—

નાધ્યાદેનિર્દિયાશાસ્ત્રસર્વસાધારણીસ્મૃતા ॥

યઃકરોતિતયાકર્મસ્વશાસ્ત્રાકલમશ્નુતે ॥

જા, માત્ર ઋગ્વેદથીજ સર્વએ કર્મ કરવાં એમ પણ વચનો છે.
૧ પ્રમાણે એક સૂત્રવિષે પણ લેખ છે.

સૂત્રંત્રૌધાયનંપ્રાહ્યંવગ્ધર્ચાદપિઆદરાત્ ॥

અનુકંઅન્યતોગ્રાહ્યં * * * ૬૦ ॥

તે એક સૂત્રવાળા બીજા સૂત્રમાંથી મંત્ર, કર્મ, અનુષ્ઠાન પણ લેછે;
૩ પોતાનું સૂત્ર છેડતા નથી. આથીજ કેટલીક અડચણ પડે છે.
જના બ્દેશથી જ્યારે એક ગામમાં એકજ કાગળ, બે સામવેદી ને
તેક ઋગ્વેદી, એવા બૂદ્ધી બૂદ્ધી શાખાના બ્રાહ્મણ રહે છે ત્યારે તેને
તપોપોતાના પૃથક્ કર્મ કરવાની બહુજ અડચણ પડે.

પેહેલાં જે વખતે શાખાભેદ થયા તે વખતે બહુધા જ્યાંખંધ
સાચી સર્વત્ર વસ્તી હતી. એક પ્રદેશમાં આશ્વસાયન તો બીજામાં
૥પસ્તંબ, ત્રીજા પ્રદેશમાં હિરણ્યકેશી ત્યારે ચોથા પ્રદેશમાં માર્દ્યં-
ન, આવો પૃથક્ શાખા સમુદાય રહેતો હતો અને તેથીજ તેના
એ પોતપોતાના જગ્યામાં એક સૂત્રથી કર્મ કરવા હરકત નહોતી,
રંતુ તે સર્વ જગ્યા હાલમાં કાળ, ખંડ, લડાઈ અને રોજગાર ઇત્યાદિ
નેક કારણથી ટૂટ્યા. આ જગ્યાપ્રમાણે તેના અસ્તિત્વમાંથી એકેક
બ્રાહ્મણ અને સૂત્ર ઉત્પન્ન થયા છે. શ્રૌતસૂત્રની પાછળ ગૃહ્યસૂત્ર થયાં
તેની પાછળ તેના પરિશિષ્ટ થયાં. પેહેલાં વેદ ત્રણજ હતા એમ
૩ હેકાણે માલમ પડે છે. પરંતુ પાછળથી ચોથો અથર્વાણુવેદ નિર્માણ
૦, તેને 'પુચ્છ' એમ પણ ક્યાંઈક કહેલ છે.—

અથર્વાગિરસઃપુચ્છંપ્રતિષ્ઠા ૬૦

હવે બ્રાહ્મણના આરંભ વચન નીચે લખ્યા મુજબ છે:—

ઋગ્વેદના એતરેયબ્રાહ્મણ—

અધિર્વેદેવાનામવમોવિષ્ણુઃપરમઃ ૬૦

આપસ્તંબના તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણ—

બ્રહ્મસંપ્રત્નંતન્મે' જિન્વતં ૬૦

વાજસનીય શાલ્વાના શતપથબ્રાહ્મણ—

વ્રતમુષ્ણન્ ॥ અન્તરેણાહવનીયંચ ગાર્હપથ્યં ચ પ્રાહ્ણિ-
ષ્ટન્નપડપસ્પૃશતિ તદ્વદપડપસ્પૃશસ્યમેષ્યો વૈ પુરુષો યદનૃ-
તં વદતિ તેન પૂતિરન્તરતો મેષ્યા વા આપો મધ્યો ભૂત્વા
વ્રતમુપાયનીતિ પવિત્રં વા આપઃ પવિત્ર પૂતો વ્રતમુપાયા-
નીતિતસ્માદ્વા અપડપસ્પૃશતિ ॥ ૧ ॥

સામવેદના પ્રૌઢ કિંવા તાણ્ડ્ય પ્રાહ્ણણ, આના ૨૫ અધ્યાય હોઈ
તેની આદિ આ પ્રમાણે છે.

ઓં મહન્મે વોચો ભર્ગો મે વોચો યજો મે વોચસ્તોમં
મે વોચો ભુક્તિ મે વોચઃ સર્વં મે વોચસ્તન્માવતુ
તન્માવિશતુ તેન ભુક્ષિષીય ૬૦

ષઢ્ઢિશ બ્રાહ્મણમ્—આના ૨૬ અધ્યાય છે.

ઓં બ્રહ્મચવા ઇદમમે સુબ્રહ્મચાસ્તાં તતઃ સુબ્રહ્મોદક્રામદથહ
દેયા યજ્ઞેન બ્રહ્મપર્યગૃહતા ઽમિર્વૈ બ્રહ્મા ઽસાવાદિત્યઃ ૬૦

દૈવતબ્રાહ્મણમ્, અમિત્રાહ્મણમ્ કિંવા દેવતાધ્યાય તેના આરંભ વચન—

અમિરિન્દ્રઃ પ્રજાપતિઃ સોમો વરુણ—

સ્વષ્ટા ઽહિરસઃ પૂષા સરસ્વતીન્દ્રાગ્નીઃ ૬૦

છાંદોગ્યમંત્રબ્રાહ્મણમ્—

ઓં દેવઃસવિતઃ પ્રસુવ યજ્ઞં પ્રસુવ યજ્ઞપતિં ભગાય ૬૦
આના પેટામાં છાંદોગ્યઉપનિષદ્ છે.

આર્ષેય બ્રાહ્મણમ્ કિંવા અનુક્રમણીકા—એના ૩૧ પ્રપાઠક છે.

અથ ચત્વર્યમાર્ષપ્રદેશો ભવતિ ૬૦

સામવિધાન બ્રાહ્મણ ૩ અધ્યાય.

બ્રહ્મ હ વા इदमग्र आसीत् इ०

સંહિતોપનિષદ બ્રાહ્મણ—

અથાતઃ સંહિતોપનિષદો વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૬૦

વંશ બ્રાહ્મણમ્—

નમો બ્રહ્મણે નમો બ્રહ્મણેભ્યો નમ આચાર્યેભ્યઃ ૬૦

સાયનાચાર્યે સામવેદના આઠ પ્રાહ્મણ ગણેલા છે—

અષ્ઠૌ હિ બ્રાહ્મણગ્રંથાઃ પ્રૌઢં બ્રાહ્મણમાદિમં ॥

ષડ્ઽવિશાઠ્યં દ્વિતીયં સ્યા—ત્તતઃ સામવિધિર્ભવેત્ ॥

આર્ષેયં દેવતાઽધ્યાયં ભવેદુપનિષત્તતઃ ॥

સંહિતોપનિષદ્વંશો ગ્રંથા અષ્ટાવિતીરિતાઃ ॥

આ પ્રમાણે સામવિધાન પ્રાહ્મણપર જે સાયનાચાર્યનું ભાષ્ય છે તેમાં લખેલું છે.

તાણ્ડય પ્રાહ્મણમાં કૃતુસત્ર વિગેરે જે ખીજે દેકાણે સાંપડનાર નથી તે લખેલ છે. ષડ્ઽવિશપ્રાહ્મણમાં ખીજા વળી કૃતુ અને અનુષ્ઠાન લખેલા છે અને તેના પાંચમા અધ્યાયમાં તો અદ્ભુત વાતો અને તેનું નિવારણ પણ લખેલું છે. તેપરથી તેને અદ્ભુત પ્રાહ્મણજ કહે છે. એટલે મૂર્તિ હસે છે, દેવળ હાલે છે, મૂર્તિ નાચે છે, સૂર્યપર માણસની છાયા દેખાય છે, ઢોરોના શીંગડામાંથી ધૂમાડો નીકળે છે. આવા ચિન્હ જોયા તો શું કરવું? એ પ્રકરણ તેમાં છે.

આર્ષેયપ્રાહ્મણ ને વંશપ્રાહ્મણમાં ઋષીનાં નામ છે. ને દૈવત પ્રાહ્મણમાં દેવોનાં નામ છે. તેમજ સંહિતામંત્રમાં જે દેવનું વર્ણન કર્યું તે દેવ કહ્યા છે.

અથર્વવેદના ગોપથ બ્રાહ્મણ—

ઓં બ્રહ્મ હ વા इदमग्र आसीत् इ०

મંત્રવિનિયોગ.

મંત્રભાગના કર્મોમાં વેદનો જે ઉપયોગ કરવાનો તેનો આરંભ મૂળ આ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં છે. તેની પછી આરણ્યક કરીને ખીજા ગ્રંથ થયા તેનો પણ આજ હેતુ છે. તે પછી સૂત્ર થયાં, તેણે મંત્રભાગનો તેના કરતાં પણ અધિક વિનિયોગ કર્યો તે પછી ઋગ્વિદ્યાન, યજુર્વિદ્યાન વિગેરે ગ્રંથ થયા, તેણે પણ તેના કરતાં અધિક ઉપયોગ કરી દેખાડ્યો. હવે આ બધામાંનો કેટલોક ઉપયોગ સાર્થ છે. પરંતુ બાકીનું નિરૂપ-યોગી છે. જેમ—

અંબકંપજામહે ઇ૦

આ મંત્રનો ઉપયોગ મૃત્યુથી છોટવવા સાર કરે છે, કિંવા કોઈ દુઃખમાં પડે ત્યારે આત્મ અનુદાન ને જપ વગેરે કરીને તાંત્રિક વિ-ધાનથી તેને ખોલ્લે લગાડે છે. આ મંત્રમાં 'મૃત્યુથી રક્ષણ કર' એવી ઈશ્વરની પ્રાર્થના છે ત્યારે આ વિનિયોગ સાર્થ છે. તેમજ—

ઉદાંતદ્ય મિત્રમહ ઇ૦

આ ત્રણ ઋચાઓથી દુઃખનો પરિહાર કરવા વાસ્તે, નીચાકલ્પે, વિદ્યાન, અધ્યર્થપ્રદાન, ને નમસ્કાર વગેરે અનુદાન કરે છે. હવે આ મંત્રમાં પણ રોગ પરિહારવિષે પ્રાર્થના છે, ત્યારે તે વિનિયોગ સાર્થ થયો. પરંતુ—

યત્પરુષેણ હવિષા૦—સ્નાનં.

આ મંત્રનો ઉપયોગ પૂજામાં અને દેવને સ્નાન કરાવવા અર્થે કરે છે પણ તેમાં તો તેવો અર્થ મુળગોજ નથી.

યત્પરુષં વ્યદધુઃ૦—ધૂપઃ

આ મંત્રનો ઉપયોગ ધૂપ કરવા વાસ્તે કરે છે, પરંતુ તેવા અર્થનો સંબંધ તેમાં કાંઈ પણ ન હોઈ પ્રજ્ઞરૂપી પુરુષોના વિભાગ કેમ કદા એમ તેમાં પ્રશ્ન માત્ર છે.

ઋતં ચેતિ ત્રિચસ્ય૦—અઘમર્ષણે વિનિયોગઃ

આ મંત્રનો ઉપયોગ અધમર્ષણમાં છે, પરંતુ મંત્રમાં તેવો ભાવાર્થ કાંઈપણ સાંપડતો નથી.

આપોદિષ્ટેતિ ત્રિચઃ૦—માર્જને વિનિયોગઃ

આમાં માર્જન એ મુળમાં ન હોઈ કુક્ત જલની સ્તુતિ છે.

કેતુંકૃષ્ણં इति—કેતુર્ગ્રીક્ષ્યર્થં જપે વિનિયોગઃ

આમાં કેતુનો ખીલકુલ પતોજ નથી.

તત્સવિતુઃ૦—અર્ધપ્રદાને વિનિયોગઃ

આમાં અર્ધનો વિધિ સમુળગો કુંડ પાણ નથી.

જાતવેદસે૦—દુર્ગાગ્રીક્ષ્યર્થે જપે વિનિયોગઃ

આમાં દુર્ગાનો સંબંધ ખીલકુલ નથી.

વાચં તે શુભ્રામિ પ્રાણં તે શુભ્રામિ૦

માધ્યંદિન સંહિતા—અષ્ટક ૬, અ ૦ ૫૦.

આ મંત્રએ મારેલા ખકરાનું પ્રોક્ષણ એટલે શુદ્ધિકરણ છે પરંતુ આ વિધિ તે મંત્રમાં દેખાતો નથી.

આવા મંત્રોનો નિરર્થક ઉપયોગ ઘણોજ થયો છે. પ્રાક્ષણ, સૂત્ર, આરણ્યક અને વિધાન એ દરેક વેદપર છે. તે જ્યારે એક બાજુ રાખ્યા તો મંત્રનો ઉપયોગ સ્વાધ્યાયાર્થે માત્ર રહેશે. જે અર્થે કર્મ માર્ગ ઉભો થયો છે તે અર્થ તેનો આવો ઉપયોગ થયો એટલુંજ આ નિરર્થક વિનિયોગનું ધોરણ દેખાય છે. આમાં આવું દષ્ટાંત છે કે—જ્યારે કોઈ હરીભક્તે હરીપાઠનું પુસ્તક લીધું અને જ્યારે મૂળનો જ્ઞાનેશ્વરે કરેલો તેજ પાઠાર્થ કીધો કે,—તે ઉપરથી લોકોને જ્ઞાન અને ભક્તિ વિષેનો ઉપદેશ થાય, ત્યારે, તે અર્થ છોડી તેનો વિનિયોગ કર્યાથી આમ થશે.—

દેવોના દ્વારમાં કાણભર ઉભા રહીને.

દેવાચિયે દ્વારીં ઉમા ક્ષણમરીં ઇ૦

આ અભંગ કહીને દેવળમાં જવું.

આર વેદ છ શાસ્ત્રકાર જાણે છે.

ચહૂં વેદીં જાણા ષઢ્ઢાદિં કારા ઇ૦

આ અભંગ કહી હાથમાં તાળ લેવા. હવે આ પ્રાકૃત ભાષણ થયું.
આનું સંસ્કૃત કરવું ત્યારે—इति ताल धारणे विनियोगः !

ત્રિગુણ અસાર નિર્ગુણ હૈં સાર ૬૦

આ અભંગ કહી વીણા ઉપાડવા.

માવેવીળ ભક્તિ, મક્તીવીળ મુક્તિ ૬૦

આ મંત્રે નમસ્કાર કરવો.

આ પ્રમાણે વામનપંડિતે 'નામસુધા' કરીને એક ચાર અધ્યાયનો ગ્રંથ કર્યો છે તે ગ્રંથ લઈ જને કોઈ ભક્તે તેનો વિનિયોગ એટલે તે ઉપર પ્રાહ્મણ, સૂત્ર વગેરે કર્યા તો કદાચિત નીચે લખ્યા પ્રમાણે થશે.—

हरिचरण सरोजौ चित्सुधासारणै ६०

આ ચરણ પર સ્થાવરું છે. આ કહીને માળા ધાલવી,

षष्ठस्कंदमुखौ अनामिककथा संक्षेप तीची टिका ૬૦

આ ખીન્નું ચરણ ભણી ભજનનો આરંભ કરવો.

शुक ह्ये मुनि आइक राजया ૬૦

આ ત્રીજું ચરણ ભણી આરતી કરવી.

तीघे तयासि ह्यणती यमशासनाला ૬૦

આ ચોથું ચરણ કહી વીણા નીચે મુકવો ! આવો જ વિનિયોગ કર્યો તો સર્વ મંત્રનો થશે.

વેદોના વિનિયોગ ધણા થયા કારણ કે પ્રાહ્મણકર્તાએ કૃત શ્રીત કર્મપર તેનો વિનિયોગ કર્યો તેમાં તે એટલો ખારીક કીધો કે ચોખા લાવી પવિત્ર કરાવવાનો (કઢાવવાનો) તેનો એક મંત્ર, ખીજાએ તે શિજવી મૂકવાનો તેનો ખીજો મંત્ર, સમીધ એટલે પવિત્ર વૃક્ષના લાકડાં આણી ક્યાં મુકવા તેનો પણ મંત્ર, અને તેને અગ્નિમાં નાખતા તો તેનો પણ મંત્ર ઠરાવી તે પ્રમાણે—

समिद्ध हवने विनियोगः ૬૦

આવી ક્રિયાપર મંત્રની યોજના કીધી. શ્રીત ઉત્પત્ત થયા પછી

સ્માર્ત ઉત્પન્ન થયાં. તે ગૃહ્યસૂત્રે કર્યાં. તેપર ઋગ્વિધાન સરખા પીઠ ગ્રંથો થયા, અને તે પછી પરિશિષ્ટ થયાં. આ પ્રમાણે જોણે તેણે કર્મવૃદ્ધિ કરી. ભોંપર ખેસવાના મંત્ર તેનો આસને વિનિયોગઃ ઇત્યાદિ વિલક્ષણ પ્રકાર પ્રચલિત થયા. પછી જે તાંત્રિક થયા તેણે નવા મંત્ર ને જૂના મંત્ર લઈ તેનો નવો વિનિયોગ નવા ન્યાસમાં ને મુદ્રામાં વિગેરેમાં કર્યો; તે પ્રમાણે વ્રત ઉદ્યાપન આમાં હજારો વિનિયોગ છેજ. આ પ્રમાણે એ કર્મોની મોટી જાળ ઉત્પન્ન થઈ. જે ગ્રંથકાર થાય તેણે પોતાને અનુકુળ નવો વિનિયોગ લખવો. સર્વેનો ઉદ્દેશ એકજ—કર્મ વૃદ્ધિ અને તેપરથી એવી ખ્યાતિ થઈ કે જે આ પ્રકરણનો જે વધારે ઉપયોગ કરશે તે અધિક પવિત્ર અને અધિક વિદ્વાન્ સમજવો. આ ભરતખંડમાં આ પ્રકાર એટલો વૃદ્ધિગત થયો કે, આજ કર્મભૂમિ એવું આનું નામ પડ્યું, અને અહીંના લોક આ કર્મની પ્રાઢીપર પોતાને ખીજ દેશના કર્મહિન મનુષ્ય કરતાં શ્રેષ્ઠ કહેવાવવા લાગ્યા.

સર્વકર્મવિહિના યે મ્લેચ્છ ઇચ્છામિધીયતે ॥ ૬૦

શિવાય સર્વ કર્મનો અધિકાર બ્રાહ્મણોએ પોતાની પાસે રાખ્યો. આથી વૈદીક કર્મ તો બ્રાહ્મણોની વતનદારી ઠરી. અને ક્ષત્રી ને વૈશ્યે આ કર્મો કરવાની કદાચ ઇચ્છા રાખી તો તેની મારફતેજ કરવા એમ એકંદર ઠર્યું. કર્મની દોરી બ્રાહ્મણનાજ હાથે, કર્મ કરનાર પણ તેજ ને નવા વિનિયોગ સંસ્કાર વિગેરે લખનાર પણ તેજ, શિવાય તેની સંસ્કૃતભાષા સાધારણ લોકોને દુર્જેય હતી. ત્યારે આ બધી વાતપરથી આ કર્મકાંડનું અધિક પ્રખળ થયું, હવે આ દેશમાં ધણાક ઋષી ને સાધુ-પુરૂષો જ્ઞાની થયા; પરંતુ તેણે તો આ કર્મને મિથ્યા જાણી એ સર્વ વૃથા છે એમ લખી રાખ્યું છે.

ન કર્મણા ન પ્રજાયા ધર્મેન સાગે નૈકે અમૃતત્વમાનશુઃ ॥

કૈવલ્યોપનિષદ.

કોઈએ લખ્યું કે આ બધો ખટાટોપ કૃત દેહશુદ્ધિને ઉપયોગી છે, કોઈએ લખ્યું કે એ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિને ઉપયોગી છે પણ મોક્ષને ઉપયોગી નથી એમ સર્વનો મત છે.

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ઇ૦

યદ્વત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ગ્યામપરમં પદં ઇ૦

આ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે કર્મની નિંદા હોઈ તે ઉપાસના...
ગ્રંથમાંજ લખેલ છે. મંડુકમિશ્રયે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ કરીને એક ગ્રંથ
લખ્યો છે તેજ પ્રમાણે વિધારણ્યસ્વામિએ પણ પંચદશી લખેલી છે.
આજપરથી પાછળ સન્યાસાશ્રમ ઉભો રહ્યો અને આમ તે આશ્રમશ્રેષ્ઠ
ગણાઈ ગયા.

તસ્મૈ સહોવાચ દ્વે વિદો વેદિતવ્યં ઇતિ હસ્મય બ્રહ્મવિદો
વદન્તિ પરા ચૈવાડપરા ચ । તન્નાડપરા ઋગ્વેદો યજુર્વેદઃ ઇ૦

અથ પરાયયા તદક્ષરમધિગમ્યતે ॥

ઇષ્ટાપૂર્તે મન્યમાના વરિષ્ઠં નાડન્યચ્છેયો વેદયન્તે પ્રમૂઢાઃ ॥

નાકસ્ય પૃષ્ઠે તે સુકૃતેન ભુવત્વેમં લોકં હીનતરાશ્વન્તિ ॥

તથા—

મુંડકોપનિ.

સશિખવપનં કૃત્વા બહિઃ સૂત્રં સ્વજેદ્બુધઃ ॥

યદક્ષરપરંબ્રહ્મ તત્ સૂત્રમિતિ ધારયેત્ ॥

શિખા જ્ઞાનમયી યસ્ય ઉપવીતશ્ચ તન્મયં ॥

બ્રાહ્મણ્યં સકલં તસ્ય ઇતિ બ્રહ્મવિદો વિદુઃ ॥

નીરોદકાધ્યાનસંધ્યા વાક્કાયક્લેશવર્જિતા ॥

સન્ધીનિ સર્વભૂતાનાં સા સંધ્યા હ્યેકદણ્ડિનામ્ ॥

બહિઃ સૂત્રં સ્વજેદ્વિદ્વાન્ યોગવિત્તત્ત્વદર્શિનાન્ ॥

બ્રહ્મભાવમયં સૂત્રં ધારયેદ્યઃ સચેતનઃ ॥

તત્ સૂત્રં વિદિતં યેન સ વિપ્રો વેદપારગઃ ॥

બ્રહ્મોપનિષદ્.

આવા આ કર્મમાર્ગ નીચ ને મિથ્યા છે, એ સન્યાસીઓએ સ્પષ્ટ
કરી દેખાડ્યું. સન્યાસીમાં પરમહંસદીક્ષાનો આશ્રમ પણ આટલા વા-
સ્તેજ છે કે તેણે કર્મ ત્યાગ કરી દેખાડવા.

આરણ્યકો.

હવે કર્મવૃદ્ધિ કરનારા ખીન્ન ગ્રંથો આરણ્યક કરીને છે. આ આર-
ણ્યક બ્રાહ્મણમાંજ ગાળવામાં આવે છે, પરંતુ તે ભાગ પૃથક્ છે. તેના
નામપરથીજ તે આરણ્યમાં કહેવરાવવાને છે એમ દેખાય છે. પ્રથમતઃ
ઋગ્વેદના પાંચ આરણ્યક છે અને ઐતરેયારણ્યક કહે છે ને આ ઐ-
તરેય આરણ્યક બ્રાહ્મણનોજ ભાગ છે. તેનો આરંભ.—

૧—અથમહાવ્રતમ્—આના પાંચ અધ્યાય છે.

૨—एषःपंथा एतत्કर्म तद्ब्रह्मैतत्सखं—અધ્યાય ૫.

૩—अथातः संहिताया उपनिषत्—અધ્યાય ૫.

૪—विदामघवन्विदागातुमनुशंसिषोदिशः—અં ૧.

૫—महाव्रतस्य पंचविंशति सामपेय्यः—અં ૫.

કૃષ્ણયજુર્વેદના આરણ્યક; આના ૧૦ અધ્યાય છે.

(૧) भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः०

(૨) सह वै देवानां चाऽसुराणां च यज्ञौ०

(૩) चित्तिः सुक्०

(૪) नमो वाचे या चोदिताया०

(૫) देवा वै सत्रमासत०

(૬) परे युवा ५ संप्रवृत्तो०

(૭) शिक्षां व्याख्यास्यामः०

(૮) ब्रह्मविदामोति परं०

(૯) भृगुर्वै वारुणिः०

(૧૦) અંધસ્યપારેભુવનસ્યમધ્યેનાકસ્યપૃષ્ઠેમહતોમહીયાન્.

આ બધા અધ્યાયનાં જૂઠાં જૂઠાં નામ છે.

(૧) भद्रं—અરુણ.

(૨) सहवै—સ્વાધ્યાયબ્રાહ્મણ.

(૩) चित्तिः—મંત્રબ્રાહ્મણ.

(૪) नमोवाचे (युंजते)०—અરુણ કેતુ બ્રાહ્મણ.

- (૧) દેવાૈ૦—પિતૃમેધ.
 (૬) પુરુષૈ૦—પિતૃમેધ.
 (૭) શિક્ષા૦—શિક્ષાવલી.
 (૮) બ્રહ્મવિદા૦—બ્રહ્મવલી.
 (૯) મૃગૈ૦—મૃગવલી.
 (૧૦) અંશસ્યપારે (યાજ્ઞિકીઉપનિષદ્)૦—નારાયણ.

સામવેદનાં આરણ્યક.

સામવેદ સંહિતાના પેહેલા ૬ અધ્યાયને છંદ કહે છે, ૮ અધ્યાયને ઉત્તર કહે છે અને મધ્યના એક અધ્યાયને આરણ્યક કહેવાનો પરીપાઠ છે. તેનું મૂળ.

इन्द्रज्येष्ठन्नआभरओजिष्ठम्भुपरिश्रवः०

વાજસનીયનાં આરણ્યક.

આને બ્રહ્મદારણ્યક એમ કહે છે. શતપથ બ્રાહ્મણના જે ૧૪ પ્ર-
 પાઠક છે, તેનો છેલો પ્રપાઠક એજ આરણ્યક છે તેનું મૂળ.

ओं उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः० कण्वपाठ.

उपनिषदो.

અર્થર્થવેદના આરણ્યક એટલે ૫૨ ઉપનિષદ પૃથક્ પૃથક્ છે.
 તેનાં નામ અને આરંભ.

ओं ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता०—૧.

આનું નામ મુંડકોપનિષદ્ આમાં છ મુંડક એટલે અધ્યાય છે.

ओं सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः०—૨

આનું નામ પ્રશ્નોપનિષદ્; આમાં છ પ્રશ્ન છે.

ओं प्रसादांतः समृत्यस्य विष्णोरद्भुतकर्मणः०—૩

આનું નામ બ્રહ્મવિદ્યોપનિષદ્ હોઈ એનો એકજ ખંડ છે.

ૐ ક્ષુરિકાં સંપ્રવક્ષ્યામિ ધારણાં યોગસિદ્ધયે૦—૪.

આનું નામ ક્ષુરિકોપનિષદ્; આના ૩ ખંડ હોઈ તેમાં યોગ છે.

ૐ અષ્ટપાદં શુચિર્હસં ત્રિસૂત્રમણિમવ્યયં૦—૫.

આનું નામ ત્રુલિકોપનિષદ્; આના બે ખંડ છે અને આમાં પ્રહ્લ-
પ્રતિપાદન છે.

ૐ દેવા હ વૈ સ્વર્ગલોકમાયસ્તે૦—૬.

આનું નામ શીરોપનિષદ્; ને આના ૭ ખંડ છે. આમાં રૂદ્રસ્તુતિ છે.

ૐ પિપ્પલાદોગિરાઃ સનત્કુમારશ્રાથર્વણં ભગવંતં પપ્રચ્છ૦—૭.

આનું નામ અથર્વશીર્ષોપનિષદ્; આના બે ખંડ છે. આમાં પણ
રૂદ્રસ્તુતિ છે.

ૐ પંચાત્મકં પંચસુવર્તમાનં૦—૮.

આનું નામ ગર્ભોપનિષદ્; આના પાંચ ખંડ હોઈ આમાં ગર્ભ
વ્યવસ્થા છે.

ૐ અથાતો મહોપનિષદમેવ તદાહુરેકો હ વૈનારાયણ આસીત્૦—૯.

આનું નામ મહોપનિષદ્; ખંડ ૩; વિષય—નારાયણસ્તુતિ.

ૐ શૌનકો હ વૈ મહાશાલોગિરસં ભગવંતં પિપ્પલાદં પપ્રચ્છ૦—૧૦.

નામ બ્રહ્મોપનિષદ્; ખંડ ૩ આમાં ખરી સંધ્યા ને ખરી યજ્ઞોપવિત
કઈ? તે કહેલું છે.

ૐ અથાતઃ સર્વોપનિષત્સારં સંજ્ઞારજ્ઞાનમધીતમન્નસૂત્રં શારીરયજ્ઞં વ્યા-
હ્યાસ્યામઃ૦—૧૧.

નામ પ્રાણાગ્નિહોત્રોપનિષદ્; ખંડ ૪; વિષય ભોજનવિધિ.

ૐ મિત્યેતદક્ષરમિદંસર્વ૦—૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫.

આનું નામ માંડુક્યોપનિષદ્; આમાં ૪ પ્રકરણ છે. પેહેલું પ્રકરણ
વૈતથ્ય, બીજું અદ્વૈત, ત્રીજું અલાત, અને ૪ થું જ્ઞાત. આમાં પ્રહ્લવિ-
ચાર છે. શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યે આમાંના માત્ર બે પ્રકરણ ભાષ્ય કરવા
લીધેલાં છે. કેટલાક પુસ્તકમાં વૈતથ્ય એ તેરમું, અદ્વૈત એ ૧૪ મું, અને
અલાત ને જ્ઞાત એ ૧૫ મું, ઉપનીષદ્ એમ ગણેલ છે.

ૐ અપર્યં ત્વાવરોહંતં દિવિતઃ શયિવી મમ૦—૧૬.

આને નિલરુદ્રોપનિષદ્ કહે છે; તેના ત્રણ ખંડ છે, અને તેમાં રૂદ્રની સ્તુતિજ છે.

ૐ અકારો દક્ષિણઃ પક્ષ ઉકારસ્તુત્તરસ્મૃતઃ૦—૧૭.

નામ—નાદર્બિદૂપનિષદ્; આનો એક ખંડ હોઈ તેમાં યોગપ્રકરણ છે.

ૐ મનો હિ દિવિધં પ્રોક્તં શુભં ચાશુદ્ધમેવચ્ઃ૦—૧૮.

આને બ્રહ્મર્બિદૂપનિષદ્ કહે છે; ખંડ એક, આમાં પ્રહ્લવિચાર કહેલ છે.

ૐ શાસ્ત્રાણ્યધીય મેધાધી અભ્યસ્ય ચ પુનઃપુનઃ૦—૧૯.

નામ—અમૃતર્બિદૂપનિષદ્; ખંડ બે, આમાં અધ્યાત્મવિદ્યા એટલે પ્રહ્લવિચાર છે.

ૐ યોગતત્ત્વં પ્રવક્ષ્યામિ યોગિનાં હિતકામ્યયા૦—૨૦.

નામ—ધ્યાનર્બિદૂપનિષદ્; ખંડ બે, આમાં ધ્યાન ધરવાવિષે છે.

ૐ તેજોર્બિદુઃ પરં ધ્યાનં વિશ્વાતીતંત્ત્વદિ સ્થિતં૦—૨૧.

નામ—તેજર્બિદૂપનિષદ્; આનો એક ખંડ છે.

ૐ યોગશિલાં પ્રવક્ષ્યામિ સર્વજ્ઞાનેષુ ચોત્તમાં૦—૨૨.

નામ—યોગશિલા; ખંડ એક, આમાં યોગ પ્રકરણ છે.

ૐ યોગતત્ત્વં પ્રવક્ષ્યામિ યોગિનાં હિતકામ્યયા૦—૨૩.

નામ—યોગતત્ત્વોપનિષદ્; ખંડ એક, આમાં પણ યોગવિચાર છે. ઉપલા ૨૦માં ઉપનિષદ્નું આદિવાક્ય અને આનું આદિવાક્ય જો કે એક છે તોપણ વિષય જૂદા જૂદા છે.

ૐ અયાહિતા ડમિર્ધ્રિયેત પ્રેતસ્ય મંત્રૈઃ સંસ્કારોપતિષ્ઠતે૦—૨૪.

આને સંન્યાસોપનિષદ્; કહે છે, આનો એક ખંડ હોઈ આમાં અંત્યેષ્ઠિ પ્રકરણ છે.

ૐ અરુણિઃ પ્રજાપતેર્લોકં જગામ૦—૨૫.

નામ—આરુણેયોપનિષદ્; ખંડ ૪, વિષય—સંન્યાસપ્રકરણ.

ૐ યો ડનુક્રમેણ સંન્યસતિ સ સંન્યસો ભવતિ ૦—૨૬.

નામ—કંઠશ્ચુપનિષદ્; ખંડ ૩, આમાં પણ સંન્યાસપ્રકરણ છે.

ૐ દેવતા ઋષયઃ સર્વે બ્રહ્માણમિદમબ્રુવન્ ૦—૨૭.

નામ—પિંડોપનિષદ્; આનો એક ખંડ હોઈ આમાં દશપિંડદાન-વિધે પ્રશ્નાત્તર છે.

ૐ અયાં ડગિરાસ્ત્રિવિધઃ પુરુષસ્તદ્યા ૦—૨૮.

નામ—આત્મોપનિષદ્; ખંડ ૩, આમાં આત્મવિષય છે.

ૐ આપો હ વા इदमासन् सलिलमेव स प्रजापतिरेकः ૦—૨૯, ૩૦,
૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪.

આને નૃસિંહતાપિની; કહે છે, આમાં પૂર્વતાપિની અને ઉત્તરતાપિની એવા બે ભાગ છે, પૂર્વતાપિનીમાં પાંચ ઉપનિષદ્ અને ઉત્તરતાપિનીમાં એક, મળી છ ઉપનિષદ્ ગણાય છે. તેના પૈદામાં ૩૪ ખંડ—૭, ૩, ૨, ૩, ૧૦, ૯ એમ અનુક્રમે છ ઉપનિષદ્માં છે. આમાં નૃસિંહોપાસના છે.

ૐ उद्गन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसंददौ ૦—૩૧, ૩૬.

આને કઠોપનિષદ્; કહે છે, આમાં છ વધી એટલે ખંડ છે, તેમાં પેહેલા ત્રણ ખંડને પૂર્વવધી અને બીજા ત્રણ ખંડને ઉત્તરવધી એમ કહે છે આ બંને જૂદા જૂદા ઉપનિષદ્ ગણાય છે, પરંતુ શંકરાચાર્યે એકજ ગણ્યું છે.

ૐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः ૦—૩૭.

નામ—કેનોપનિષદ્; ખંડ ૪, અર્ધ્યાત્મવિષય.

ૐ अथ पुरुषो ह वै नारायणो कामयतः ૦—૩૮.

નામ નારાયણોપનિષદ્; ખંડ બે, આમાં નારાયણ પ્રહ્લ એવું વર્ણન છે.

ૐ अंभस्य पारे भुवनस्य मध्ये ૦—૩૯, ૪૦.

નામ—બૃહન્નારાયણોપનિષદ્; આના ૨૧ ખંડ હોઈ તેમાં પૂર્વનારાયણના ૧૧ અને ઉત્તરનારાયણના ૧૦ એમ છે. આ ઉપનિષદના દ્રા-વિડ પાઠમાં ૬૪ અનુવાક છે; આંધ્ર પાઠમાં ૮૦, અથર્વણ પાઠમાં ૨૧,

અને કર્ણાટક પાઠમાં ૭૪ અનુવાક છે. સાયનાચાર્યે જે ભાષ્ય કર્યું છે તે ૬૪ અનુવાકપરજ છે. આમાં પ્રહ્લપ્રતિપાદન અને તે શિવાય અનેક દેવતાના મંત્ર, અનેક ગાયત્રી, સંન્યાસ ગ્રહણના મંત્ર, શિવના મંત્ર, અને સંધ્યાના મંત્ર, એવાં અનેક પ્રકરણ છે.

ओं कथंबंधः? कथंमोक्षः? का अविद्या? काविद्येति ? ૦-૪૧.

નામ સર્વોપનિષદ્; વિષય અધ્યાત્મ પ્રકરણ.

ओं गौतमउवाच ॥ भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ૦-૪૨.

નામ હંસોપનિષદ્; વિષય પરમહંસ ધર્મ કથન.

ओं अथ योगिनां परमहंसानां ૦-૪૩.

નામ પરમહંસોપનિષદ્; ખંડ ૧; વિષય સદરહુ પરમહંસના ધર્મનોજ.

ओं अथ शिक्षां व्याख्यास्यामः ૦-૪૪.

નામ-આણંદવલ્લુપનિષદ્; આમાં શિક્ષાવધ્વી અને આણંદવધ્વી એવા બે ઉપનિષદ્ છે, પરંતુ અહીંઆ એકજ માનેલ છે, આમાં અધ્યાત્મવિચાર છે.

ओं भृगुर्वै वारुणिवरूणं पितरमुपससार ૦-૪૫.

નામ-મૃગુવલ્લુપનિષદ્ વિષય પ્રહ્લપ્રતિપાદન.

ओं ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि ૦-૪૬.

નામ-ગારુડોપનિષદ્; ખંડ એક; વિષય સર્પના નવ કુલનું વર્ણન. આ ઉપનિષદ્ જે ભણે તેને સર્પદંશ થનાર નહીં, એવું આમાં લખેલું હોઈ સર્પાદિકૈનું વિષ કાઢવાના મંત્ર પણ આમાંજ છે.

ओं अथ कालाऽस्मिन् भगवन्तं सनत्कुमारः प्रपच्छ ૦-૪૭.

નામ-ભસ્મોપનિષદ્; વિષય-ભસ્મલેપન કરવાની વિધી. આનું આખું ફૂળ લખેલું છે કે ભસ્મ લગાડવાથી મોક્ષ થાય છે.

ओं चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णौ जाते दाशरथे हरौ ૦-૪૮, ૪૯.

આને રામતાપિણી કહે છે. આમાં પૂર્વતાપિની એ એક ઉપનિષદ્ ૧૦ ખંડનું હોઈ ઉત્તરતાપિનીમાં ૫ ખંડ છે. પરંતુ તે પૃથક્ ઉપનિષદ્ છે. આમાં રામ, સિતા, હનુમાન ઇત્યાદિકની ઉપાસના લખેલી છે.

ઓં અથાડડશ્વલાયનો ભગવન્તં પરમેષ્ઠિનમુપસમેચોવાચ૦-૧૦.

નામ-કેવલોપનિષદ્, ખંડ ખે; વિષય કેવલ પરબ્રહ્મ વર્ણન.

ઓં બૃહસ્પતિરુવાચ—

યાજ્ઞવલ્ક્યં યદનુકુરુક્ષેત્રં દેવાનાં દેવયજનં૦-૧૧.

નામ-જાવાલોપનિષદ્, ખંડ પાંચ; વિષય સંન્યાસીના ધર્મ. અને છેવટનું—

ઓં અથાતશ્ચત્વાર આશ્રમાઃ ષોડશભેદા ભવંતિ૦-૧૨.

આને-આશ્રમોપનિષદ્ કહે છે, આનાં ૪ ખંડ છે, આમાં સંન્યાસી અને બ્રહ્મચારીના ધર્મ છે. આનું છેવટનું વાક્ય આણું છે કે,—

યથોપપન્ના ચાતુર્વર્ણ્યમૈકાચર્યં ચરંત આત્માનં મોક્ષયંતિ ઇતિ ॥

સંન્યાસી બધા વર્ણને ધરે જમે તોપણ મોક્ષને પહોંચે છે. આ પ્રમાણે અથર્વવેદના આવન ઉપનિષદ્ કહેવાય છે, તે થયાં.

શ્રીમદ્છંકરાચાર્યસ્વામીએ પ્રસ્થાનત્રય એટલે શ્રુતિ, સૂત્ર અને સ્મૃતિ કાઢી લઈ તેપર ભાષ્ય કીધું, તેમાં શ્રુતિત્વેકરીને દસ ઉપનિષદ્ લીધાં. સૂત્રત્વેકરીને ઉત્તરમિમાંસા એટલે વ્યાસસૂત્ર કિંવા વેદાંતસૂત્ર અથવા જોને શારીરસૂત્ર કહે છે તે લીધાં. અને સ્મૃતિરૂપે ભગવદ્ગીતા લીધી. તેમાં શ્રુતિત્વેકરીને દસ ઉપનિષદ્ લીધાં તે આ પ્રમાણે.

ઓં આત્મા વા इदमेक एवाम આસીત્૦-૧.

આને રૈતરેયોપનિષદ્ કિંવા આત્મષટ્ક અથવા ઋગ્વેદીયઉપનિષદ્ કહે છે. એ રૈતરેયારણ્યકમાં છે.

ઓં इत्येतदक्षरमुद्विष્યमुपासीत૦-૨.

એ સામવેદના છાંદોગ્યબ્રાહ્મણ હોઈ એના બે અધ્યાય છે.

ઓં ईशावास्यमिदं २ सर्वं૦-૩.

આ શુક્લયજુર્વેદની વાજસનેયીશાખામાં માધ્યંદિન સંહિતાના છેવટના બે વર્ગ મળેલા છે. તેની ૧૬ ઋચા છે, પરંતુ કણ્વશાખામાં ૧૭ ઋચા છે.

ઓ ભગુર્વે વાહ્ણિ:૦-૪.

આને તૈત્તિરીયોપનિષદ્ કહે છે, આના ૧૧ અનુવાક છે આ ઉપર લખેલા ૫૨ માંનું ૪૫ મું છે.

ઓ બ્રહ્મવિદામોતિ પરમ્-૦-

એ તૈત્તિરીયશાસ્ત્રનાં આરણ્યકમાં છે. આનાં ૧૦ અનુવાક છે. એ ઉપર લખેલા ૫૨ માં ૪૬ મું છે.

ઓ શિક્ષાં વ્યાખ્યાસ્યામ:૦-

એ પણ તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં હોઈ તેના ૨૩ અનુવાક છે. આ ઉપર લખેલા ૫૨ માં ૪૪ મું છે. આ ત્રણને ભૃગુવલ્લિ, પ્રહ્મવલ્લિ કિંવા આનંદવલ્લિ અને શિક્ષાવલ્લિ એમ પણ અનુક્રમે કહેવાય છે. તેમાં આનંદવલ્લિએ આચાર્યના મતે સર્વોપનિષદનો સાર છે. આ ત્રણ મળી એક ઉપનિષદ ગણ્યું છે.

ઓ ઉષા વા અશ્વસ્ય મેધ્યસ્ય શિર:૦-૫.

આ શુક્લયજુર્વેદના શતપથ બ્રાહ્મણનું છેવટનું પ્રપાઠક છે. આને ખૂંદદારણ્યક કહે છે.

ઓ બ્રહ્માદેવાનાં પ્રથમ: સંવભૂવ-૦-૬.

આ મુંડકોપનિષદ્ ૫૨ માં પેહેલું હોઈ અથર્વવેદનું છે.

ઓ ઇચ્છેતદક્ષરમિદ ૨-૦-૭.

આ અથર્વવેદનું માંડુક્યોપનિષદ્ છે. સદરહુ ૫૨ માં ૧૨-૧૩-૧૪ અને ૧૫ મું છે.

ઓ ઉજાન્મ હ વૈ વાજશ્રવસ: સર્વવેદસંદદૌ-૦-

આનું નામ કઠવલ્લિ. એ ૫૨ માં ૩૫ મું અને ૩૬ મું છે.

ઓ સુકેશાય ભારદ્વાજ:૦-૯.

એ પ્રશ્નોપનિષદ્ ૫૨ માં ૨ જું છે. અને ૧૦ મું—

ઓ કેનેષિતં પતતિ પ્રેષિતં મન:૦-૧૦.

આ કેનોપનિષદ્ ૫૨ માં ૩૭ મે ઠેકાણે દાખલ છે.

આ દશ ઉપનિષદ્ શંકરાચાર્યસ્વામીએ લઈ તેપર ભાષ્ય કીધું છે. તેપર આણંદગીરીની વ્યાખ્યા હોઈ, તેને રત્નપ્રભા કહે છે.

હવે આ શિવાય જૂદાં જૂદાં ઉપનિષદ્ દેશોદેશ મળે છે, એવાં ઘણાં છે. કેઈ કહે છે કે ૧૦૮ અને કેઈ કહે છે કે ૧૬૦ છે. તે પોતપોતાનો પંથ ઉભો કરનારાએ વેદની મંજુરી મેળવવા વાસ્તે કરેલાં છે એમ કહે છે. શંકરાચાર્યની વખતે દશજ પ્રસિદ્ધ હશે એમ પણ તર્ક છે. નવીન શ્રુતિ કરવી તો વેદના ગણેલા નથી એવા ભાગ પરિશિષ્ટ ને ઉપનિષદ્ એજ છે, અને તે, જે અનેક શાખા વીખરાઈ ગઈ તેમાંના હશે એમ તર્કસિદ્ધ છે. એવાં જે જૂદાં જૂદાં ઉપનિષદ્ છે તેમાંના કેટલાક મળે છે તે:—

ઓ મુનયો હ વૈ બ્રહ્મણમુચુકઃ પરમો દેવઃ૦-૧.

આને ગોપાલતાપિની કહે છે, આના પૂર્વતાપિની અને ઉત્તર-તાપિની એવા ભાગ છે, તેમાં પૂર્વતાપિનીમાં ૫૦ ખંડ ને ઉત્તરતાપિનીમાં ૯૯ ખંડ છે, આમાં શ્રીકૃષ્ણોપાસના ને કૃષ્ણ એજ પરબ્રહ્મ વર્ણવેલ છે.

ઓ વેદાંતાઃ કે રઘુશ્રેષ્ઠ વર્તેતે કુત્ર તે વદ!૦ ૨.

આનું નામ મુક્તિકોપનિષદ્; આમાં મુક્તીવિષે વિચાર હોઈ ૧૦૮ ઉપનિષદ્ની યાદી દીધી છે, તેમાં ઋગ્વેદમાંના ૧૦, કૃષ્ણયજુર્વેદમાંના ૩૨, શુક્લયજુર્વેદમાંના ૧૯, સામવેદમાંના ૧૬, ને અથર્વવેદમાંના ૩૧, મળી ૧૦૮ ઉપનિષદ્નાં નામ લખેલ છે, પરંતુ તેમાંનાં અહીં લખેલાં શિવાય બાકીનાં ઉપનિષદ્ જેવામાં આવતાં નથી.

ઓ બ્રહ્મવાદિનો વદંતિ૦-૩.

એ કૃષ્ણયજુર્વેદ એટલે તૈત્તિરીયશાખામાંનું સ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ છે; આના છ અધ્યાય હોઈ તેમાં બ્રહ્મવિચાર છે.

ઓ અથાતો બ્રહ્મોપનિષદં વ્યાખ્યાસ્યામઃ૦-૪.

નામ-ગણેશતાપિની, આના પેટામાં ૬ અધ્યાય છે.

ઓ અથાતો હેરંબોપનિષદં વ્યાખ્યાસ્યામો૦-૫.

નામ-હેરંબોપનિષદ્, આનો એક ખંડ છે.

ઓ દ્વાપારાતે નારદો બ્રહ્માણં પ્રતિજગામ૦—૬.

નામ—કલિસંતરણોપનિષદ્; વિષય—નામસ્મરણ મહાત્મ્ય; તે-
માંના જપના મુખ્ય મંત્ર—

ઓ હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે ॥

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણા હરે હરે ॥

આ હોઈ આનો એક ખંડ છે.

ઓ ષોઢશી ષોઢશવર્ણવિશેષ્ટા૦—૭.

નામ—સુંદરતાપિની; આમાં વામમાર્ગમાંની દશ મહાવિધામાંની
ત્રિપુરસુંદરીની ઉપાસના લખેલી હોઈ આના ત્રણ ખંડ છે.

ઓ નમઃ શિવાય ગુરવે૦—૮.

નામ—નિરાલંબોપનિષદ્; આમાં જ્ઞાનકથન હોઈ અનેક પ્રશ્નોત્તર છે.

ઓ અસ્મહાં દલ્લલે મિત્રાવરુણા દિવ્યા નિધતે૦—૯.

નામ—અલ્લોપનિષદ્; આમાં અલ્લા એજ પ્રભુ અને મહંમદ પૈગંબર
અને અકબર એ રસૂલ છે એવું વર્ણન હોઈ તેમાં અથર્વસંહિતામાંની
એક ઋચા છે.—

આલાબુકમેકકં અર્પલાબુકં નિલાતકં ॥

કાંઠ ૨૦, અનુવાક ૬.

ખધા ઉપનિષદ્ની રીતી એવીજ છે કે, તેમાં સંહિતાના અને પ્રા-
ક્ષણનાં કેટલાંક વચ્ચન સામેલ કરેલાં હોય છે. કઠવલ્લીમાં નાચિકેતનું
આખ્યાન હોઈ તેનું મૂળ તૈત્તિરિયપ્રાક્ષણમાં છે.

ઓ જ્ઞાનઃકૌલિકઃ જ્ઞાનો વારુણિઃ જ્ઞાનઃ શુદ્ધિઃ જ્ઞાનોઽમિઃ જ્ઞાનઃ

સર્વ પ્રભવત્૦—૧૦.

નામ—કૌલોપનિષદ્; આ વામમાર્ગી કૌલિક શાકતપંથી લોકોએ
શ્રુતિનો આધાર દેખાડવા વાસ્તે રચેલું હોયું જોઈએ. તેમાં તે પંથનાં
ખધાં મૂળતત્ત્વ હોઈ તેપર ટીકા પણ છે. તેમાંના વાક્ય નીચે લખેલાં છે.

જ્ઞાનમોક્ષેકારણં, અધર્મએવધર્મઃ, ધર્મવિરુદ્ધાઃકાર્યાઃ,

ધર્મવિહિતા ન કાર્યાઃ, પ્રાકૃત્યં ન કુર્યાત્, અંતઃશાક્તઃ

ષહિઃ શૈવઃ, લોકે વૈષ્ણવઃ ૬૦ ।

ઓ શ્રીઃ સર્વકારણભૂતા શક્તિઃ૦—૧૧.

નામ—ભાવનોપનિષદ્; આમાં યોગ ને શ્રીચક્રનું અનુષ્ઠાન લખેલ હોઈ આનો એક ખંડ છે.

ઓ નમસ્તેગણપતયે૦—૧૨.

નામ—ગણપત્યથર્વશીર્ષ; આમાં ગણપતિ એજ પરબ્રહ્મ છે એમ કહી તેના મંત્ર અને ઉપાસનાપદ્ધતિ લખેલી છે.

ઓ અથ સૂર્યાડયર્વાગિરસં વ્યાઘ્વાસ્યામઃ૦—૧૩.

નામ—સૂર્યાથર્વશીર્ષ; વિષય—સૂર્યસ્તુતિ.

ઓ સર્વે વૈ દેવાદેવીમુપતસ્યુઃ૦—૧૪.

નામ—દેવ્યથર્વશીર્ષ; વિષય—દેવિસ્તુતિ.

ઓ દેવા હ વૈ સ્વર્ગલોકમાયન્૦—૧૫.

નામ—શિવાથર્વશીર્ષ વિષય—શિવસ્તુતિ.

ઓ અથ પુરુષો હ વૈ નારાયણો કામયત૦—૧૬.

નામ—નારાયણોપનિષદ્; વિષય—નારાયણસ્તુતિ.

ઓ વજ્રસૂચિ પ્રવક્ષ્યામિ શાસ્ત્રમજ્ઞાનભેદનં૦—૧૭.

નામ—વજ્રસૂચ્યુપનિષદ્; આમાં જાતિવિષે વિચાર હોઈ કર્મપરત્વે જાતિ છે પરંતુ જન્મપર જાતિ નથી એવો ઠરાવ છે.

ઓ ચિત્રો હ વૈ ગાઙ્ગાયા નિર્યક્ષ્યમાણ આરુણી૦—૧૮.

ઋગ્વેદની જે સાંખ્યાયન શાખા અને તેમાં જે કૌશીતકી બ્રાહ્મણ અને આરણ્યક છે, તેમાંનું આ કૌશીતકી બ્રાહ્મણોપનિષદ્ કહેવાય છે. આના છ અધ્યાય છે.

(વિદ્યારણ્યસ્વામીએ સર્વોપનિષદ્થીનુભૂતિપ્રકાશિકા કરીને એક ગ્રંથ કર્યો છે તેના નવમા અધ્યાયમાં આ ઉપનિષદ્નો તાત્પર્ય લખેલો છે.)^૧

૧ અત્રે મુ'બઈમાં આત્મપુરાણ કરીને જે ગ્રંથ પ્રમિદ્ધ થયો છે તે બધા આ શંકરાચાર્યગૃહિત દશોપનિષદ્નું ભાષાંતરજ છે.

ઓં બ્રહ્મયજ્ઞો વા એષ યત્પૂર્વેષાં ચયનં—૧૯.

નામ—મૈત્ર્યુપનિષદ્; અનુભૂતિ પ્રકાશના દશમા અધ્યાયમાં આ ઉપનિષદનો તાત્પર્ય છે. આનાં ૭ પ્રપાઠક છે. તૈત્તિરીયશાખામાંની જે મૈત્રાયણીશાખા તેમાંનું આ ઉપનિષદ છે.

આ સર્વ ઉપનિષદના આરંભમાં ને અંતમાં શાન્તિ કહેવાનો પાઠ છે. આરણ્યકમાં પણ શાન્તિ કહેવાનો પાઠ છે. આ દશ શાન્તિ આગળ લખેલ છે.

(૧) ભદ્રકર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવાઃ૦

(૨) નમો બ્રહ્મણે નમોઽસ્ત્રવ્યયે૦

(૩) તચ્છંયોરાવૃણીમહે૦

(૪) શન્નસ્તન્નો મહાસીત્૦

(૫) સંત્વા સિંચામિ યજુષા૦

(૬) શન્નો મિત્રઃ શં વરુણઃ૦

(૭) સદનાવવતુ૦

તૈત્તિરીયારણ્યક.

(૮) શાંતા ધૃથિવી શિવમંતરિક્ષં૦

આશ્વલાયનગૃહ્યપરિશિષ્ટ.

(૯) ઇડાદેવહૂર્મનુર્યજ્ઞનીર્બૃહસ્પતિ૦

તૈત્તિરીયારણ્યક.

(૧૦) પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદુચ્યતે૦

શતપથબ્રાહ્મણ.

પ્રાક્ષણ અને મંત્ર આ ભેદ છે. પ્રાક્ષણ કોને કહેવા અને મંત્ર કોને કહેવા? તો મંત્ર એ નિરપેક્ષ વચન છે પરંતુ મંત્રની અપેક્ષા પ્રાક્ષણ અંતમાં છે. માટે મંત્ર શિવાય પ્રાક્ષણ નથી. મંત્રનો ઉપયોગ પ્રાક્ષણમાં હોય છે. મંત્રનો વિનિયોગ કહેવા વાસ્તે પ્રાક્ષણ ઉત્પન્ન થયા એ આગળ કહેલું છે. પ્રાક્ષણોની પેહેલાં, યજ્ઞ યાગ વગેરે સાધારણ સ્તોત્રોએ થતા

હશે એવી કલ્પના કરવી નોંધએ. પછી કેટલાંક વર્ષ ગયાં પછી યજ્ઞ કરનારા પટાઈત પુરોહિત ઉત્પન્ન થઈ તેના ધંધો વધ્યો, ત્યારે તેઓએ મંત્રનો વિનિયોગ કીધો. વિશેષકરી આ વિનિયોગ સૂત્રમાં છે. સૂત્રને કલ્પ કહે છે, અને આ નામ પણ યથાર્થ છે. એટલે તે કલ્પનાથી થયાથી તેને કલ્પ કહેવું એ વાજ્ઞવી છે. બ્રાહ્મણ એ વેદની વ્યાખ્યા છે. તેમાં પેહલા થએલા બ્રાહ્મણોમાં પાછળથી થોડા વિનિયોગ જન્મી ગયા. બ્રાહ્મણોમાં વિનિયોગ હોઈનેજ કાંઈ વેદાંતનું ધોરણ છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં તો આ વિશેષજ હોઈ સૂત્રજ આ પ્રમાણે છે. મૂળ પ્રાચિન કલ્પમાં થોડાક વિનિયોગ સાંપડે છે. પાછળથી ઐધાયન અને કાત્યાયન એઓએ જે પાછળથી સૂત્રો કીધાં તેમાં તેનાં કરતાં વધારે વિનિયોગ છે. અને તેની પાછળ ઋગ્વિધાનાદિક ગ્રંથ અને પ્રયોગોના ગ્રંથ જે મહાનિબંધકારેએ કીધા તેમાં તો તેનાં કરતાં પણ અધિક વિનિયોગ—એટલે પૂજનમાં પંચામૃતનો મંત્ર, ધૂપનો મંત્ર, પંચગવ્યનો મંત્ર, આ પ્રકારના—થયા છે. જેની પેહલાં “૬” એ અક્ષર આવ્યો, તે દહીંનો મંત્ર થાય છે. અને પછી તે અર્થથી ન થયો તો લીંગથી માને છે—“જાતવેદસેનવામસોમો” —આની આગળ “દુર્ગાણી” એ પદ આવ્યું છે. તેપરથી તે “દુર્ગા પ્રીત્યર્થે જપે વિનિયોગઃ” એમ ઠરાવ્યું! પ્રાચિન યજ્ઞાદિક અનુષ્ઠાન છે તેમાં પણ મંત્ર ખોલવાનું લખ્યું છે, એટલે આર પાંચ અધ્યાય પાઠ કરવો અને અમુક આહુતિ દેવી. કર્મનું તાત્પર્ય જોયું તો થોડું હોય છે, પણ તેનું આડખર ધણુંજ વધારેલું છે. શાસ્ત્રપ્રમાણે કૃત અર્ધા રૂપીઆમાં જનોઈ અને એક રૂપીઆમાં લગ્ન થશે. પરંતુ લૌકિક કર્મ ધણાં વધ્યાં. પ્રયોગકારેએ દેશાચાર, ગ્રામાચાર ને કુલાચાર આ બધાની વૃદ્ધિ કીધી તે આટલે સુધી કે લોક ત્રાસ પામી ગયા છે. લગ્ન કરવું એટલે મહાસંકટ ભોગવવું એવું થયું છે. ઘરમાં એક લગ્ન હોય એટલે વર્ષભરનું કામ થયું! લોકો કહે છે કે આ સાલમાં લગ્ન છે તે થયાથી જે કરવાનું હશે તે કરશું. તેમાં શ્રીમંતોએ તો તાલ કર્યો છે. ગરીબને ફાંસામાં નાંખવા એજ છે. પાંડવોથી તે મુસલમાન પયંત કેટલોક વખત સ્વસ્થતાનો અને

સુખનો સાંપડ્યો તેનો બધો ઉપયોગ આ કામમાંજ થયો છે. આપરથી બધા ગ્રંથ આજપર થયા. આર્યલોકોએ ખીન્ને વિષય હાથમાં લીધોજ નથી. એક એક તિથીનિર્ણય કિંવા એક એક વ્રત નિર્ણય કિંવા એક એક પ્રાયશ્ચિત આપર, પારિષ્ઠર એકાદ મુકદમાપર જેટલાં પુસ્તકો કાઢે છે તેટલા ગ્રંથ પંડિત કાઢી દેખાડશે! સર્વ દેશનો આજ વિષય થઈ ગયો હતો. તેમાં આ એક માત્ર મોટોજ અમત્કાર થઈ આવ્યો કે વેદપર બધા લોકોની ભક્તિ ખેડી. તેનાં વાક્ય માત્ર મંત્ર છે એવી સમજૂત થઈ, અને તેનો ઉપચારનો ઉપયોગ કીધો તો અમુક કામ થાય છે એમ ક્યું. તેની પદ્ધતિ પ્રમાણે તે અક્ષર બોલવા એવોજ ગ્રહ થયાથી તેને ગુપ્ત રાખી તેનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. અને તેથીજ તે તેની અનુપૂર્વ કિંવા એક અક્ષર પણ કુર્યાશિવાય અઘાપિ કાયમ રહેલ છે. તેના અક્ષર બગડે નહીં એટલે તેનાં પદો ધાડી તે શિખે છે. તે પદની ગાયનની રીતે અષ્ટ વિકૃતિ કરે છે. અને તેથીકરીને તેના પેહુલા હતા એટલા અક્ષરો કાયમ રહ્યા. એ આ વખતે એક મોટો લાભ છે. કારણ કે પૃથ્વીપર કોઈ પણ દેશપાસે આટલા જૂના લેખ કિંવા છંદ કિંવા કવિતા નથી. અને ભરતખંડમાં તો આ ગ્રંથ અતિ પ્રાચિન એટલે તેની પેહુલા કંઈ હતું તેના કંઈજ દાખલો સાંપડતો નથી. હવે તેમાં જે હજારો મંત્ર છે અને તે મધ્યે જેવો મતલબ હશે તેણે તેનું કાર્ય સમજાય છે. અને તેના જપ અનુષ્ઠાન ઈત્યાદિ કરે છે. “રોગ નાશ કર” એવી દેવતાની પ્રાર્થના હોય તો તેને રોગપર યોજે છે જેમ મન્યુસૂતાની છેવટે—

મિયંદુર્ધાનાહદયેષુશંત્રવઃ પરાજિતાસો અપ નિલંયંતાં ॥

આ શત્રુનાશકમંત્ર ગણી તેનો જપ કરે છે. સૌરમંત્રમાં પણ—

હદ્રોગં મમ સૂર્ય હરિમાર્ગં ચ નાશાય ૬૦

આ રોગનાશક મંત્ર હોઈ, આ ત્રણ ઋચાપર ત્રિયાકલ્પ, અર્ધ્ય-પ્રદાન વગેરે અનુષ્ઠાન કરે છે. આનું આ પેહુલા “મંત્ર વિનિયોગ” આ મથાળા નિચે સવિસ્તર વર્ણન જૂદું ક્યુંજ છે. આવો

વેદમાં મંત્રરાશી છે. તેપર ગ્રંથ પણ અનેક થઈ બહુત્વે કરીને આ ભરતખંડમાં જે કાંઈ લખવામાં આવ્યું તેને આધાર વેદજ છે. શિવાય પ્રત્યેક ગ્રંથકારને આ ભૂષણ લાગતું હતું કે, આપણે જે લખીએ છીએ તેને વેદાધાર છે. અને આ સમજૂતિએજ આપણા ગ્રંથ અને આપણા લેખ શ્રુતિમાન્ય છે એમ દેખાડવાને સર્વ ગ્રંથકાર મંડતા હતા. વેદની એક ઋચાનો એક અક્ષર પણ આપણને આધાર મળે એ સર્વની ઇચ્છા હતી. મનુનું ધર્મશાસ્ત્ર માન્ય કેમ ? તો—

મનુર્વૈ ધર્મિકચિદવદત્ તદ્વેષજંતાયાઃ૦—

इतिश्रुतेः.

મનુનું વાક્ય આપધ સરખું સમજવું એમ શ્રુતિમાં લખેલું છે, તેથીજ. આ પ્રમાણે દત્તક પુત્ર દેવો તો તે મોટો કિંવા નાનો ન દેતાં વચ્ચે દેવો, આનું કારણ, અજગર્તાએ પોતાના પુત્ર શુનઃરોપ એ વચ્ચે હતો તેજ વેચી નાંખ્યો એ આધાર. એવો હરએક ઠેકાણે આધાર કાઢવાની રીતિ છે. મામાની દીકરી પરણવી આ વિષે—

तृप्तांजुहुर्मातुलस्येवयोषां०—ऋ० परिशिष्ट.

એ વેદમાં વાક્ય છે, આ વાસ્તે તેની ચિંતા નહીં. સારાંશ, શ્રીત-પ્રમાણ મળ્યું એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ આધાર થયો એમ સર્વની સમજણ હતી. અને આજ ધોરણપર આધુનિક પંથવાળાએ પણ નવા આધાર કાઢ્યા. વેદના મંત્રભાગમાં તો પ્રવેશ કરવા જગ્યા નથી, પરંતુ વેદમાં જે ઠેકાણે ધાણુંજ પોકળ છે. કારણ તેની ગણતી નથી, અને આપરથી સર્વને તેમાં હાથ ધાલવા ફાવે છે. એટલે પરિશિષ્ટ અને ઉપનિષદ્, શૈવ, શાકત, વૈષ્ણવ, ઈત્યાદિ પંથવાળાએ પોતાનો આધાર દેખાડવા વાસ્તે નાનાપ્રકારના ઉપનિષદ્ કરી રાખ્યાં છે.

વિકૃતી.

મંત્રભાગની વિકૃતી આઠ છે આ વિષય પ્રાતઃશાખ્યગ્રંથમાં અને શિક્ષામાં લખેલ છે.

જટા, માલા, શિખા, રેખા, ખ્વજો, દંડો, રયો, ઘનઃ ॥

અષ્ટૌ વિક્રતયઃ પ્રોક્તાઃ ક્રમપૂર્વા મનીષિભિઃ ॥

શિવાય પાંચ ક્રમ છે; તેનાં નામ—૧ ક્રમ, ૨ ઉત્ક્રમ, ૩ વ્યુત્ક્રમ, ૪ અભિક્રમ અને ૫ સંક્રમ.

વેદનાં પદને વિલોમ અને અનુલોમ ખોલતાં આ ક્રમ અને વિ-
ક્રેતિ થાય છે જેમ—

૧ સંહિતા—

તં યજ્ઞં બર્હિષિ પ્રૌક્ષં પુરુષં જાત મગ્રતઃ ॥

અ૦ ૮, અ૦ ૪, વર્ગ ૧૯.

૨ પદ—

તમ્, યજ્ઞમ્, બર્હિષિ, પ્ર, ઔક્ષન્, પુરુષમ્, જાતમ્, અગ્રતઃ ॥

હવે આની મોડણી. ૩ ક્રમ.

તં । યજ્ઞં ॥ યજ્ઞં । બર્હિષી ॥ બર્હિષિ । પ્ર ॥ પ્ર । ઔક્ષન્ ॥ ઔક્ષન્ ।
પુરુષં ॥ પુરુષં । જાતં ॥ જાતં । અગ્રતઃ ॥ અગ્રત । ઇત્યગ્રતઃ ॥

જટા પછીના અધાને વિક્રતિ કહે છે તેમાં જટા અને દંડ એ બે
મુખ્ય છે. જટા ત્રણ ક્રમથી થાય છે—ક્રમ, વ્યુત્ક્રમ, ને સંક્રમ.

ઉદાહરણ—

તં । યજ્ઞં ॥ યજ્ઞં । તં ॥ તં । યજ્ઞં ॥

યજ્ઞં । બર્હિષિ ॥ બર્હિષિ । યજ્ઞં ॥ યજ્ઞં । બર્હિષિ ॥ ૩૦

અરણ્યવૃહના ભાષ્યમાં લખેલું છે કે—

આસાં મધ્યે જટા દંડયોઃપ્રાધાન્યં

વેદની પારાયણના અનેક પ્રકાર છે. સંહિતાપારાયણ, પદપારાયણ,
ક્રમપારાયણ, જટા પારાયણ, ધન પારાયણ ઇત્યાદિ.

પેહેલા વેદ અધા એકજ હતા પરંતુ પાછળથી તેના ચાર ભાગ કીધા.

ક્ષીણાયુષઃ ક્ષીણસ્ત્વા—ન્દુર્મેધાન્વીક્ષ્ય કાલતઃ ॥

અવતીર્ણો મહાભાગો વેદં ચક્રે ચતુર્વિધં ॥

વેદના પાઠકોમાં ભેદ છે.

(૧) વૈદિક—સંહિતા પાઠી.

(૨) શાખા પાઠી—શાખા એટલે સંહિતા, બ્રાહ્મણ, ને સૂત્ર એ પાઠ કરનાર.

(૩) પંચ ગ્રંથિ વૈદિક—એટલે, ૧ સંહિતા, ૨ બ્રાહ્મણ, ૩ સૂત્ર, ૪ પદ ને ૫ ક્રમ એ પાઠ કરનાર. અને—

(૪) દશગ્રંથિ વૈદિક—સંહિતા, બ્રાહ્મણ (આરણ્યકસહિત) પદ, ક્રમ અને ષડંગ એટલા કહે છે તે.

ક્રમ અંકેએ કહ્યા તો ૧ + ૨; ૨ + ૩; ૩ + ૪; ૪ + ૫, ૫ + ૬; એમ થાય છે. આ પાસાણુ ક્રમ થયો.

હવે ક્રમ એટલે સરળ રીતે પદ ખોલવાં અને છેલું પદ લઈ આગલું લેવું. આ પંચક્રમમાંનો ક્રમ.

ઉત્ક્રમ એટલે છેલું એક પદ ખે વખત ખોલવું.

વ્યુત્ક્રમ એટલે ખે પદ ઉલટાં ખોલવાં.

અભિક્રમ—પેહેલું પદ ખે વખત ખોલવું.

સંક્રમ—સંહિતા પ્રમાણે ખોલવું.

અંકોના ઉદાહરણો.

ક્રમ—૧+૨; ૨+૩. ઉત્ક્રમ—૧+૧; ૩+૩.

વ્યુત્ક્રમ—૨+૧; ૩+૨. અભિક્રમ—૧+૧; ૨+૨.

સંક્રમ—૧+૨; ૨+૩.

પદનાં ઉદાહરણો.

યજ્ઞેન + યજ્ઞં, યજ્ઞં+યજ્ઞં, યજ્ઞં + યજ્ઞેન,

યજ્ઞેન + યજ્ઞેન, યજ્ઞેન+યજ્ઞં,

આને પંચસંધી પણ કહે છે. પંચસંધી કહ્યા પછી તેપર ધન ખોલે છે, તેને પંચસંધીપૂર્વક ધન એમ કહે છે.

પંચસંધીના ઉદાહરણ.

યજ્ઞેન' યજ્ઞં, યજ્ઞં યજ્ઞં, યજ્ઞં યજ્ઞેન', યજ્ઞેન' યજ્ઞેન', યજ્ઞેન' યજ્ઞં, યજ્ઞમયજ્ઞંતા, અયજ્ઞંતા યજ્ઞંતા, અયજ્ઞંતા યજ્ઞં યજ્ઞં, યજ્ઞં, યજ્ઞમયજ્ઞંતા.

પંચસંધી આ પ્રકૃતમાં દાખલ કરેલ છે.

(૨) માલા ખે પ્રકારની—(૧) ક્રમ માલાને (૨) પુષ્પમાલા. અર્ધી
ઋચા લઈ તે પ્રથમ મૂળ પાસેથી અને પછી છેલા પાસેથી ખોલવી
તે ક્રમ માલા.

તત્ સવિતુઃ
સવિતુર્વરેણ્યં
વરેણ્યં ભર્ગઃ
ભર્ગો દેવસ્ય
દેવસ્ય ધીમહી
ધીમહીતિ ધીમહી

ધીમહીતિ ધીમહી
દેવસ્ય ધીમહી
ભર્ગો દેવસ્ય
વરેણ્યં ભર્ગઃ
સવિતુર્વરેણ્યં
તત્સવિતુઃ

ઋ. સં. અષ્ટ. ૩, અ. ૪, વર્ગ ૧૦, ઋચા ૧૦.

બીજું ઉદાહરણ.

યજ્ઞેન યજ્ઞં
યજ્ઞમયજંત
અયજંત દેવાઃ
દેવાસ્તાનિ
તાનિ ધર્માણિ
ધર્માણિ પ્રયમાનિ
પ્રયમાન્યાસન્
આસન્નિઆસન્

આસન્નિઆસન્
આસન્પ્રથમાનિ
પ્રથમાનિ ધર્માણિ
ધર્માણિ તાનિ
તાનિ દેવાઃ
દેવા અયજંત.
અયજંત યજ્ઞં
યજ્ઞં યજ્ઞેન

પુષ્પમાલા એટલે જટાજ, પરંતુ પદ અવકાશથી ખોલવાં. આમાં
ઈતિકાર એ, છેવટ અને પદમાં સંધિ હશે ત્યાં ખોલવાની ચાલ છે.

૩ શિખા—એટલે જટાજ, પરંતુ આમાં પાછળ પદ લેવાં પડે છે.

યજ્ઞેન યજ્ઞં, યજ્ઞં યજ્ઞેન, યજ્ઞેન યજ્ઞમયજંત,
યજ્ઞમયજંતા, યજંત યજ્ઞં, યજ્ઞમયજંત દેવાઃ

આમાં ત્રણ ક્રમ અને ઉત્તર પદ એમ લીધું છે. એમ દરેક પદ
સેધ ખોલવું.

૪ રેખા—એટલે પ્રથમ બે પદ, પછી ત્રણ પદ, પછી ચાર, પાંચ એમ પદ લેવાં, અને આ પ્રમાણે ઋચા ગોઠવવી.

ઋચા—મધુનકમુતોષસો મધુમત્વાર્ધિવશ્રજઃ

પદ—મધુ, નક્તં, ઉત, ઉષસઃમધુમત્, इति મધુમત્ ॥

પાર્થિવં રજ इति રજઃ

ઋ. સં. અષ્ટ. ૧, અ. ૬, વર્ગ ૧૮.

રેખા—૨ મધુ નક્તં, નક્તં મધુ, મધુ નક્તં,

૩ નકમુતોષસઃ, ઉષસઃ ઉતનક્તં, નકમુત ઉતોષસઃ

૪ ઉષસો મધુમત્વાર્ધિવશ્રજઃ રજઃ પાર્થિવશ્રમધુમધૂષસઃ

ઉષસોમધુમધુમદિતિ મધુમત્વાર્ધિવશ્રજઃ રજ इतिરજઃ

બીજું ઉદાહરણ.

મંત્ર—સ નઃ પિતેવ સૂનવે ડમે સૂપાયનો ભવ, સ ચ સ્વાનઃ સ્વસ્તયે ॥

ઋ. સં. અષ્ટ. ૧, અ. ૧, વર્ગ ૨.

રેખા—૨ સ નઃ, નઃ સ, નઃ,

૩ નઃ પિતેવ સૂનવે, સૂનવે પિતેવ નઃ, નઃ પિતેવ, પિતેવ સૂનવે, પિતેવેતિ પિતા इव ॥

૪ સૂનવે ડમે, સૂપાયનો ભવ, ભવ સૂપાયનો, ડમે સૂનવે, સૂનવે ડમે, ડમે સૂપાયનો, સૂપાયનો ભવ, ભવેતિભવ ॥

૫ દેવજઃ—આ ક્રમ સદરૂપ પ્રમાણેજ છે પરંતુ છેવટનું પદ ક્રમ પ્રમાણે લેવું.

યજ્ઞેન યજ્ઞં

યજ્ઞમયજંત

અયજંતદેવાઃ

દેવાસ્તાનિ

તાનિધર્માણિ

આસન્નિત્યાસન્

પ્રથમાન્યાસન્

ધર્માણિ પ્રથમાનિ

તાનિધર્માણિ

દેવાસ્તાનિ

ધર્માણિ પ્રથમાનિ

અયજંતદેવાઃ

પ્રથમાન્યાસન્

યજ્ઞમયજંત

આસન્નિયાસન્

યજ્ઞેન યજ્ઞં

૬ ૬૬—આમાં ક્રમ ખોલી ઉલટાં કરવાં. એટલે પેહેલું પદ ઋચ્યા આવે ત્યાં સુધી કિંવા અર્ધ ઋચ્યા આવે ત્યાં સુધી છોડવું નહીં.

૨ યજ્ઞેન યજ્ઞં, યજ્ઞં યજ્ઞેન,

૩ યજ્ઞેન યજ્ઞં, યજ્ઞમયજંત, અયજંત યજ્ઞં, યજ્ઞેન

૪ યજ્ઞેન યજ્ઞં, યજ્ઞમયજંત, અયજંતદેવાઃ, દેવા અયજંત, યજ્ઞં યજ્ઞેન,

૫ યજ્ઞેન યજ્ઞં, યજ્ઞમયજંત, અયજંત દેવાઃ, દેવસ્તાનિ, તાનિ દેવા, અયજંત યજ્ઞં, યજ્ઞેન,

૭ ૨૫—આમાં બે પ્રકાર છે. દ્વિચક્રી ને ચતુશ્ચક્રી; અર્ધથી લીધું. એટલે બે ચક્ર થાય છે અને પાદ લીધું એટલે ચાર ચક્ર થાય છે.

ઋચા—સ્વસ્તિ ન ઇંદ્રો વૃદ્ધશ્રવઃ સ્વસ્તિ નઃ પૂષા વિશ્વવેદાઃ ॥

સ્વસ્તિ નસ્તાક્ષર્યો અરિષ્ટનેમિઃ સ્વસ્તિ નો વૃહસ્પતિર્દધાતુ ॥

ઋ. સં. અષ્ટ. ૧, અ. ૬, વર્ગ ૧૬.

દ્વિચક્રી.

૨ સ્વસ્તિ નઃ સ્વસ્તિ નઃ, નઃ સ્વસ્તિ નઃ સ્વસ્તિ,

૩ સ્વસ્તિ નઃ સ્વસ્તિ નઃ, ન ઇંદ્રો નસ્તાક્ષર્યઃ, ઇંદ્રો નઃ સ્વસ્તિ, તાક્ષર્યો નઃ સ્વસ્તિ,

૪ સ્વસ્તિ નઃ સ્વસ્તિ નઃ, ન ઇંદ્રઃ નસ્તાક્ષર્યઃ, ઇંદ્રો વૃદ્ધશ્રવસ્તાક્ષર્યો અરિષ્ટનેમિઃ

વૃદ્ધ શ્રવા ઇંદ્રો નઃ સ્વસ્તિ, અરિષ્ટનેમિસ્તાક્ષર્યો નઃ સ્વસ્તિ ॥

ચતુશ્ચક્રી.

૨ સ્વસ્તિ નઃ સ્વસ્તિ નઃ સ્વસ્તિ નઃ સ્વસ્તિ નઃ,

નઃ સ્વસ્તિ નઃ સ્વતિ નઃ સ્વસ્તિ નઃ સ્વસ્તિ,

૩ સ્વસ્તિ નઃ સ્વસ્તિ નઃ સ્વસ્તિ નઃ સ્વસ્તિ નઃ,

ન ઇંદ્રઃ, નઃ પૂષા, નસ્તાક્ષર્યઃ, નો બૃહસ્પતિઃ,

ઇંદ્રો નઃ સ્વસ્તિ, પૂષા નઃ સ્વસ્તિ, તાક્ષર્યો નઃ સ્વસ્તિ.

બૃહસ્પતિર્નઃ સ્વસ્તિ.

૪. સ્વસ્તિ નઃ, સ્વસ્તિ નઃ, સ્વસ્તિ નઃ, સ્વસ્તિ નઃ,

ન ઇંદ્રઃ, નઃ પૂષા, નસ્તાક્ષર્યઃ, નો બૃહસ્પતીઃ,

ઇંદ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ પૂષા વિશ્વવેદાઃ સ્તાક્ષર્યો અરિષ્ટનેમિઃ, બૃહ-
સ્પતિર્દધાતુ

વૃદ્ધશ્રવા ઇંદ્રો નઃ સ્વસ્તિ, વિશ્વવેદાઃ પૂષા નઃ સ્વસ્તિ,

અરિષ્ટનેમિસ્તાક્ષર્યો નઃ સ્વસ્તિ, દધાતુ બૃહસ્પતિર્ન સ્વસ્તિ ॥

સ્વસ્તિ નઃ, સ્વસ્તિ નઃ, સ્વસ્તિ. નઃ, સ્વસ્તિ નઃ,

ન ઇંદ્રઃ, નઃ પૂષા, નસ્તાક્ષર્યઃ, નો બૃહસ્પતિઃ,

ઇંદ્રોવૃદ્ધશ્રવાઃ, પૂષાવિશ્વવેદાઃ, તાક્ષર્યોઃ અરિષ્ટનેમિઃ બૃહસ્પતિ-
ર્દધાતુ

વૃદ્ધશ્રવા ઇતિ વૃદ્ધશ્રવાઃ, વિશ્વવેદા ઇતિ વિશ્વવેદાઃ

અરિષ્ટનેમિરિયારિષ્ટનેમિઃ, બૃહસ્પતિરિતિબૃહસ્પતિર્દધાત્વિતિ-
દધાતુ.

૮ ધન—આમાં શિખા, પછી ઉલટું અને પછી ક્રમ.

યજ્ઞેન યજ્ઞં, યજ્ઞં યજ્ઞેન, યજ્ઞેનયજ્ઞમયજ્ઞંતા,

યજ્ઞંતયજ્ઞં, યજ્ઞેન યજ્ઞેન, યજ્ઞમયજ્ઞં ॥

યજ્ઞમયજ્ઞંતા, યજ્ઞંતયજ્ઞં, યજ્ઞમયજ્ઞંતદેવાઃ ॥

દેવા અયજ્ઞંત યજ્ઞં, યજ્ઞમયજ્ઞંતદેવાઃ ॥

આમાં ત્રણ ત્રણ આર આર પદના ધન ખોલે ત્યારે એક પદ ૧૩ વાર આવે છે.

આ પારાયણની પદ્ધતિ કાઢનારા ખે મુખિ હતા. એકનું નામ બ્યાલી અને બીજાનું નામ હય શિવ.

આ શિવાય, વર્ણ ક્રમ એટલે પદમાં વ્યંજન અને અનુસ્વાર કે-
ટલાં છે એ કહી દેખાડે. બીજું, સ્વરવર્ણ ક્રમ, આમાં અક્ષરને ઉદાત
અનુદાત અને સ્વરિત કેટલાં છે તે કહેવાં. ત્રીજું, માત્રાવર્ણક્રમ.
ચોથું, અંગવર્ણક્રમ, અને પાંચમું, વર્ણસારભૂતવર્ણક્રમ, આ પ્રમાણે
પણ બોલવાનો પાઠ છે.

૧. પ્રાતઃશાખ્યમાનું જટા લક્ષણ—

બ્રૂયાત્ક્રમવિપર્યાસં ક્રમમીદૃગ્વિધ દિશેત્ ॥

જટાડડચ્ચા વિકૃતિં ધીમાન્ વિજ્ઞાય ક્રમલક્ષણં ॥

૨. માલા—બ્રૂયાત્ક્રમવિપર્યાસાચ્ચર્દ્ધચ્ચાદિતૌતતઃ ॥

અંતં ચાદિનયેદેવં ક્રમમાલેતિ કીર્તિતઃ ॥

દુસરી—માલા માલેવ પુણ્યાણાં પદાનાં પ્રાચિની હિ સઃ ॥

આવર્તેતે ત્રયસ્તસ્યાં ક્રમવ્યુત્ક્રમસંક્રમાઃ

૩. શિખા—પદોત્તરાં જટામેવ શિખામાર્યા પ્રચક્ષતે ૬૦

૪. રેખા—ક્રમાદિ ત્રિ ચતુઃ પંચ પદક્રમમુદાહરેત ॥

પૃથક્ પૃથક્ વિપર્યસ્ય રેખામાહુઃ પુનઃ ક્રમાત્ ॥

૫. ધ્વજ—બ્રૂયાદાદેઃક્રમં સમ્યક્ અંતાદુચ્ચારયેદિતિ ॥

વર્ગે વા ઋચિ વા યત્ર પઠનં સ ધ્વજઃ સ્મૃતઃ ॥

૬. દંડ—ક્રમવત્ ક્રમણં કુર્યાત્ વ્યુત્ક્રમં ચ પદે પદે ॥

સ્વરસંધિ સમાયુક્તં એતદ્દંડસ્ય લક્ષણં ॥

૭. રથ—પાદશો ડર્ધર્ચશો વા ડપિસહોક્તા દંડવદ્રયઃ ૬૦

૮. ઘન—જટામુકાં વિપર્યસ્ય ઘનમાહુર્મનીષિણઃ ॥

આ પ્રમાણે પારાયણ કરવાથી ધાણુંજ પુણ્ય ને સ્વર્ગવાસ લખ્યો છે.
આ ઉપરથી તે પ્રમાણે લોકો કરે છે.

સ્વર.

સ્વર, માત્રા, પારાયણ, વગેરે વિષય પ્રાતઃશાખ્યમાં, શિક્ષામાં
અને વ્યાકરણમાં આવે છે. તેમાં સ્વરનું લક્ષણ લખેલું છે.

અથાતત્ત્રૈઃ સ્વર્યલક્ષણં વ્યાખ્યાસ્વામઃ—

ઉદાત્તશ્ચાનુદાત્તશ્ચ સ્વરિતશ્ચ તથૈવ ચ ॥

ગાંધર્વવેદે યે પ્રોક્તાઃ સપ્ત ષડ્જાદયઃસ્વરઃ ॥૧॥

ત એવ વેદે વિજ્ઞેયા સ્ત્રય ઉચ્ચાદયઃ સ્વરા ॥

ઉચ્ચો નિષાદગાંધારૌ નીચા ઋષભધૈવતૌ ॥૨॥

જોષાસ્તુ સ્વરિતા જોયાઃષડ્જમધ્યમપંચમાઃ

ષડ્જો વેદે શિર્ષાંદિસ્યા—દષમસ્પાદજામુખં ॥૩॥

ગવા રંભતિ ગાંધારાઃ ક્રૌંચં ચૈવ તુ મધ્યમાઃ ॥

કોકિલા પંચમો જોયો નિષાદસ્તુ વદેત ગજઃ ॥૪॥

અશ્વાશ્ચ ધૈવતં જોયં સ્વરાઃ સપ્ત વિધીયતે ॥

દરેક વેદનું જૂદું પ્રાતઃશાખ્ય અને જૂદી શિક્ષા છે, તેમાં ધણોજ વિચાર કીધો છે. તેની મતલબ વેદની પાઠ પદ્ધતિનું સંરક્ષણ કરવાની દૃષ્ટાય છે. દરેક વેદની પાઠ પદ્ધતિ જૂદી છે; ઋગ્વેદની રીત જૂદી. તૈત્તિરીયની વેગળી અને તેમાં ૨ કાર પુષ્કળ આવે છે; શુક્લ, વાજ-સનેય એટલે જેની સંહિતા મંત્રમય છે, તેમાં પ્રાણજાની મીસલ નથી, અને તે હાયથી સ્વર દર્ધ ષ કારને ઠેકાણે ખકાર ખોલે છે, તે સ્વરને દૃષ્ટાડનાર હાય કેમ દૃષ્ટાડવા તેના નીયમ છે, સામવેદનાં ગાયન કરવાની રીતી છે, અને તેની પરિભાષા ધણી છે; અને તેવીજ અથર્વની પણ છે.

સંસ્કૃતમાં મૂળ શબ્દને પ્રાતિપદિક એમ ખોલે છે. અને તેને સુપ્-ત્તિકૃત પ્રત્યય લાગ્યા એટલે પદ થાય છે. ઉદાહરણ.

રામ—એ પ્રાતિપદિક, આનુંપદ રામઃ એમ થયું, પદ એટલે, નામ કિંવા ક્રિયાપદ આની વિભક્તિ, ૩૫ કિંવા કાળ, આ સંબંધમાં ૩૫ પદ-લાયું એટલે તે, મૂળ પ્રકૃતિનો પ્રયોગ થતોજ નથી. ક્રિયાપદ હોય તો ધાતુ એમ કહે છે. ધાતુ એટલે જેને પ્રત્યય લાગ્યો નથી તે. જેમ—કૃ ધાતુ એનું કરેતિ એ પદ થયું.

સંહિતા એ પદ પ્રકૃતિ છે, એટલે તેમાં બધાં પદજ છે. અને જટા વગેરેની વિકૃતિ કહે છે તે ૮ છે, જેનો ખુલાસો ઉપર “વિકૃતિ” એ મથાળા નીચે કરેલ છે.

ત્રણપ્રજાપતિનો દીકરો વૃત્ર આને ઈંદ્રએ માર્યો ત્યારે ત્વષ્ટાએ મોટો યજ્ઞ કરીને, ઈન્દ્રને મારે એવો એક બીજો પુત્ર પેદા કરવો એવું મનમાં આણી યાગ કરવા લાગ્યો. તે વખતે “ઈંદ્ર ! જાત્રુર્ધવસ્વ” એવો મંત્રોચ્ચાર કરતી વખતે ઉદાત્ત સ્વરે ઉચ્ચાર થયો. તેથી કરીને જે પુત્ર થયો તેનેજ ઈન્દ્રે માર્યો ! આ ઉદાહરણ શિક્ષામાં લખેલ છે. આ પ્રમાણે સ્વરના ઉચ્ચારનું કૃણ છે.

પદ પ્રથમ કહ્યું છે ને પછી ક્રમ શીખે છે. અને પછી ક્રમઉપરથી પાછળ વિકૃતિ બોલે છે. ગાયનનાં સ્વર એજ પદ છે, એમ સમજ્યા તો તેની વિકૃતિ નીચે લખ્યા પ્રમાણે થશે.

સા રિ ગ મ પ ધ ની સા એ સંહિતા થઈ.

સારી રિસા સારી, રીગ ગરી રિગ,

ગમ મગ ગમ, મપ પમ મપ આ જટા.

આ પ્રમાણે આ સાત સ્વરનો સ્વર પ્રસ્તાર થાય છે તેની સંખ્યા.

સા રિ ૨

સા રી ગ મ પ ૧૨૦

સા રિ ગ ૬

સા રિ ગ મ પ ધ ૭૨૦

સા રિ ગ મ ૨૪

સા રિ ગ મ પ ધ ની ૫૦૪૦

૧૨

૧૮૮૦

૧૧૧૨

ધન પાઠી, જટા પાઠી, અને ક્રમ પાઠી આ બ્રાહ્મણને સ્મરણશક્તિ અત્યુત્કૃષ્ટ જ્ઞેઈએ અને પદ તેની આંખ આગળ દેખાવાં જ્ઞેઈએ, પરંતુ આવી પણ શક્તિ મનુષ્યમાં છે એ બ્રાહ્મણમાં જ્ઞેવામાં આવે છે, એ બહુજ વિચિત્ર કામ છે! ધન મધ્યે એક પદ ૧૩ વાર બોલવામાં આવે છે. પ્રાતઃશાખ્યપર શિક્ષા આ નામનાં ધણાંજ ગ્રંથ છે તેમાં આનો વિચાર જ્ઞેવો. વેદની પદ્ધતિ એટલે સ્વર, -હસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત, અને વેષ્ટન એટલે આ સ્વરસંધિ, અને તેના ઉચ્ચાર, ઈત્યાદિ રક્ષણ કરવા વાસ્તે શિક્ષા એ ગ્રંથ પ્રવૃત્ત છે. આ પ્રમાણે પારાયણ કરવી એટલે જેમ દ્રવ્યનો વ્યર્થ વ્યય કરી ડુંગરો ખોદી ચુકા કરવી તે પ્રમાણે બુદ્ધિની વ્યર્થ વ્યય છે.

ત્રિસુપર્ણમંત્ર, પંચબ્રહ્મમંત્ર, પુરુષસૂક્ત, સૌર, રૂદ્ર, પવમાન, સાવિત્રિ, પરે, મૃત્યુંજય, ઉપસ્થાન, શાંતિસૂક્ત, પ્રણવ, ઈ. ઈ. ઈ.

સુપર્ણ એ નામ તેજ મંત્રમાં મળે છે. સદ્વિજાતં એ પાંચ મંત્રનાં નામ હોઈ તેને લરમોપનિષદમાં બ્રહ્મમંત્ર એમ લખેલ છે. કાંઈ નામ તે માંહેનાં દેવપરથી પડેલાં છે અને કાંઈ તે માંહે પ્રથમ અક્ષરપર પડેલ છે. પિતૃમેધ એટલે મનુષ્યના અંત્યેષ્ટિકર્મ, આના મંત્રનો આરંભ “પરે યુવાસી” આ પદથી થાય છે, તેથી તેનું નામ પરે એમ પડેલું છે. તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં પિતૃમેધ છે, તેવોજ ઋગ્સંહિતામાં પણ છે પરંતુ તે સંક્ષેપતઃ ચિત્રપ્રયોગપરથી કરે છે; તેને બ્રહ્મમેધ કહે છે. પિતૃમેધ એ નામ અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણની અંત્યેષ્ટિને લગાડે છે. પ્રેત દહન કરવું એ પણ એક પ્રકારની ઇષ્ટિ છે અને તેના સ્વતંત્ર મંત્ર છે પરંતુ તેમાં ગરૂડ પૂરાણ વગેરેની માંહી જે નવાં નવાં કર્મ કાર્યના હિતના વાસ્તે ધાલેલ છે, તે મૂળમાં ઘણાંજ થોડાં છે.

પ્રયોગમાં કેટલેક ઠેકાણે “જુહ્યાદ્વાજપેત” એટલે મંત્ર પઠન કરવું કિંવા તે મંત્રએ હોમ કરવો એમ લખેલું છે, તે પરથી વૈદિક સંહિતાની પારાયણ કરે છે અને પ્રત્યેક ઋચા બોલી હોમ પણ કરે છે. આ હોમને સ્વાહાકાર કહે છે. એક ઋચા બોલવી અને પછી સ્વાહા બોલવું એવી રીત યાજ્ઞિકોએ ઠરાવ્યું છે. રૂદ્રના સ્વાહાકાર આજ્ઞપ્રમાણે થાય છે. રૂદ્રમાં ૪૬૦ મંત્ર કલપેલ છે; અને તે પ્રમાણે ૧૧ વખત મંત્ર પાઠ કીધોતો એક એકાદશની થઈ. એવી એકાદશની અગીઆર વાર કીધોતો એક લઘુરૂદ્ર થાય છે અને આવો અગિઆર વાર લઘુરૂદ્ર કીધોતો એક મહારૂદ્ર થાય છે અને તેમજ તે મહારૂદ્ર ૧૧ વાર કીધોતો એક અતિરૂદ્ર થાય છે, એવાં યાજ્ઞિકોએ નામ રાખેલાં હોઈ તેના ફલવિષે અનેક ગ્રંથ થયા છે અને તે પ્રમાણે આ કામમાં લોકો લાખો રૂપીઆનો ખર્ચપણ કરે છે.

સોમયાગ એ પ્રકૃતિ છે અને તે પરથી પાછળ અનેક વિકૃતિ થાય છે; એટલે તેપર બીજા કર્મ વધારી તે અધિક વધાર્યો એટલે તેનું વાજપેય ઇત્યાદિ નામ પડે છે.

મંત્ર ખોલીને હોમ થાય છે. તેમજ તેના યોગથી મોર્જન અને અભિષેક કરવાની પણ ચાલ છે. હવે મંત્રનો અર્થ જ્ઞેયો તો તેમાં જે ક્રિયા આપણે કરીએ છીએ તેવા અર્થનો કંઈજ ખોધ થતો નથી. આ વિષે મંત્રવિનિયોગમાં ઉલ્લેખ થયેલજ છે. આપોહિષ્ઠા ઈ. આ મોર્જનનો મંત્ર એવો વિનિયોગ લખ્યો છે. હવે તે મંત્રમાં પાણીની સ્તુતિ માત્ર છે. પરંતુ તે ખોલીને મોર્જન કરવું એ કર્મનો ખોધ તેમાં થતો નથી, પણ જ્યારે મંત્રમાં શકિત છે એવી સમજીત થઈ ત્યારે આ વ્યવસ્થા થઈ હશે. પછી તે મંત્રે પાણી શરીરપર પડ્યું તો ક્વચરૂપે તે કલ્યાણ કરશે એમ લાગી તે પરથી આ મંત્રવિધિ ઉત્પન્ન થઈ હશે. આજપ્રમાણે ગાયત્રી મંત્રે અર્ધ્ય દે છે તે મંત્રમાં પણ સૂર્યની કિંવા સૂર્યના ચાલક પરમેશ્વર તેની સ્તુતિ હોઈ તેના યોગથી અર્ધ્ય દેવા એ ખોધ આશ્વલાયન સૂત્રપર્યંત તો દેખાતો નથી—

***સાવિત્રીંજપેત્, આનક્ષત્રદર્શનાત્.**

ગાયત્રીજપ કરવા એમ લખેલું છે. પરંતુ પાછળ સૂર્યપર શત્રુ ઉઠે છે, તે તેની સાથે અસ્તોદય વખતે લડાઈ કરે છે અને ગાયત્રી એ પ્રહાર છે, તેણે પાણી નાંખ્યું તો તે શસ્ત્ર થઈ સૂર્યના શત્રુને લાગે છે ઈત્યાદિ સમજીત થઈ ત્યારે અર્ધ્ય દેવાનો સંપ્રદાય પડ્યો હશે એવી કલ્પના થાય છે. રૂદ્ર મંત્રમાં પણ કેવળ રૂદ્રસ્તુતિ હોઈ તેમાં મને અમુક દે તમુક દે કરીને પ્રાર્થના છે.

નમઃ સોમાય ચ ઇચ્છાદિ,—નમઃ.

જાં ચ મે મયશ્ચ મેં ૩૦,—ચમક.

હવે આમાં રૂદ્રમંત્ર ખોલીને તેથી અભિષેક કરવાનો ખોધ નથી પરંતુ પાછળથી એવી કલ્પના નિકળી કે શિવે વિષ લીધું ત્યારે તેના અંગમાં ધણીજ આગ થઈ તે વેળા તેને પાણીમાં ખેસવાની ફરજ પડી તેથી જે ભક્ત તેપર પાણી નાંખશે તે તેને પ્રિય થશે એવી કૃપાશ્રુતિ ઠરાવી તેપરથી અભિષેક કર્મ આ તે મંત્રોને જોડ્યું પરંતુ તેમાં સર્વત્ર પ્રાર્થના છે. એ મુખ્યતા તપથી દેખાય છે. અજ્ઞાની લોકો

*** વ્યાહતીપૂર્વક કહી તો ગાયત્રી, નહીં તો સાવિત્રી કહેવાય છે.**

વાસ્તે જેમ મૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ તેમ કર્મ પણ અજ્ઞાની લોકો વાસ્તે અને તેની ગમતને વાસ્તે ઉત્પન્ન થયેલ હશે. એટલું તો ખરું કે પૂજા, અભિષેક ઇત્યાદિ કામ કરતાં હોમ એ અતિ પ્રાચીન છે. કારણ કે વેદ પર પ્રથમનાં વ્યાખ્યાનો બ્રાહ્મણ હોઈ તેમાં હોમ કરવા વિષે લખે છે બ્રાહ્મણમાં એવી ચાલ છે કે મંત્રનું પ્રતિક લખી કર્મ લખેલ હોય છે.

ગણનાંત્વા ગણપતિં હવામહ ઇતિ બ્રાહ્મણસ્પયં ॥

ऐतरेयब्राह्मण.

બ્રાહ્મણ થયા તે વખતેજ મંત્રને શક્તિ છે એ સમજીત ઉત્પન્ન થઈ હતી તેથી તે તે કર્મનાં ફળ પણ લખેલાં છે “પશુકામોયજેત્” ઇત્યાદિ અને બીજી પણ કેટલીક બાબતો તે વખતે ચાલુ થઈ હતી તેમાં પણ તેજ હેતુ (ફળ) દેખાડવા વાસ્તેજ લખેલ છે.

તાંત્રિકમંત્ર.

વેદમાં હજારો મંત્ર છે. પરંતુ તંત્રમાં તો તેનાથી પણ અધિક અને નવા મંત્રો રચ્યા છે. શિવાય તેનાં મોટાં મોટાં ફળ લખેલાં છે પરંતુ પાછળથી વૈદિકનો અને તાંત્રિકનો સંપ થઈ તે પરસ્પરને પણ માન્ય કરવા લાગ્યા, અને પ્રયોગકારે વૈદિક કર્મ લખી તેમાં તાંત્રિક કર્મ પણ લખી રાખ્યાં આનાં ઉદાહરણ સંધ્યામાં જેવાં તો આસન-વિધી, મુદ્રા, અર્ધ્ય એ બધાં તંત્રમાંથી લીધેલાં છે તેમજ કુંડમંડપવિધિ પણ તંત્રમાંથી લીધેલ છે વૈદિક છે તે યજ્ઞકુંડને યોનિ કરતા નથી પરંતુ તાંત્રિક પક્ષે યોનિ એ પરમદેવત સમજી તે શિવાય પૂજા, હોમ, માર્જન, ઇત્યાદિ થનારજ નહીં અને તેથી તે કુંડ પર યોનિની આકૃતિ કરી હોમ વગેરે કરે છે મહાઈદ્ર વગેરે જે વૈદિક કર્મ તેમાં પણ આ તાંત્રિક માર્ગ લે છે અને બલિદાન વગેરે પણ તાંત્રિકજ છે પરંતુ તે ઘણેક ઠેકાણે વૈદિકમાં સામેલ થયેલ છે ન્યાસ અને ચંત્રપૂજન એ તાંત્રિકજ છે તંત્રમાં જે મોટાં મોટાં અને લાંબા કર્મ કીધાં તે પુરોહિતને પણ યોગ્ય લાગ્યાં તેથી લીધાં હશે એમ જણાય છે. તેજ પ્રમાણે લિંગ-પૂજન એ પણ તાંત્રિક હોઈ તે પૂરાણમાં અને રૂઢીમાં માન્ય થઈ

ગયાથી તેની સ્થાપના યોનિમાં* કરે છે અને આ પ્રમાણે ઉભય અવયવની પૂજનાદિ કર્મ એકજ થાય છે પરંતુ આ વાત વેદમાં અ-શ્રુત છે.

મંત્ર રચના.

મંત્રનું સામર્થ્ય એટલું માનેલું છે કે બધા દેવતા તેને આધીન છે મંત્ર પાઠે દેવતાને બોલાવવામાં આવે છે તેને જાવાની આજ્ઞા દેવામાં આવે છે તેને થોભાવવામાં આવે છે અને તેની પાસેથી અનેક વર પણ લેવામાં આવે છે મૂળ ઋષિ એ ઈશ્વરના ભક્ત હતા તેણે મંત્ર શિવાય દેવને એવી આસ્થાપૂર્વક કહેલ છે કે તમે આવો અહીં બેસો આ અમારું સોમ પીઓ વગેરે તેપરથી પાછળથી આ મંત્રથીજ દેવ આવે છે એવી કલ્પના થઈ પરંતુ આવા લેખ તુકારામના અલંકમાં પણ સાં-પડે છે “દેવ તું જલદી આવ” બીજા ભક્ત પાસે જાય છે અને મારી પાસે કેમ નથી આવતો ? વગેરે આસ્થાનાં લાપણ તેણે પણ લખે-લાં છે પરંતુ પાછળથી મંત્રનો વિલક્ષણ અર્થ થઈ બ્રાહ્મણોએ મંત્ર એજ આપણાં વાસણ કુસણ સમજી સંરક્ષણ કીધું અને તેપરથી સર્વ દેવનાં સૂત્ર બ્રાહ્મણની પાસે છે એમ પણ લોક માનવા લાગ્યા.

આ પરથી અગ્નિમાં હોમ કરવો એ શિશ્વાય સર્વ કર્મ પાછળથી ઉત્પન્ન થયાં હશે શિવાય વેદના દેવ ભોજનના અતિ લાલચુ છે એમ પણ પૂર્વાપર માન્યું હતું એમ દેખાય છે ભોજનમાં મુખ્યત્વે કરી માંસ અને સોમરસ એ દેવનું ભક્ષ એમ કહેલ છે. એ બંને પદાર્થ દેવને અર્પણ કરી અવશિષ્ટ પોતે ખાવું તેમજ અગ્નિમાં જે પદાર્થ દગ્ધ થાય છે તે દેવને પહોંચે છે અને તેથી કરી તે સંતુષ્ટ થાય છે એવી પ્રાચિનકાળથી સમજીત હતી. આ પ્રમાણે દેવનો તો શું પણ મરણ પામેલા માણસ (પીતર) અને મનુષ્યમાં જે મોટું-શ્પિ-રાજા એઓને પણ પદાર્થ અર્પણ કરવાની ચાલ હતી તેજ પ્રમાણે તે વખતે મધુપર્ક આ આતિથ્ય ધર્મ હોઈ પંચતત્વ, અગ્નિ, સૂર્ય, વાયુ, ઈન્દ્ર અને

શિવનાં લીંગનાં ભાંતળીઆનો જે ભાગ જેને શાલુકા અથવા થાળું કહે છે તેજ ચોનિ અથવા ગુજરાતમાંની જળાધારી થાય.

પૃથ્વી ઈત્યાદિ એજ દેવ માન્યા હતા અને તેજ વખતે 'યથાદેહે તથાદેવે' આ પ્રમાણે ઋષિએ તેને ઉપાધિ સમજી તેણે ખાવાપીવાનો પદાર્થ અર્પણ કરવો એમ લખેલ હશે.

યાસ્ક ઋષિએ નિરૂક્ત કરીને વેદપર એક પ્રાચીન ભાષ્ય કિંધું છે અને તેવોજ નિર્ધટ કરીને એક વેદનો કોશ છે વેદની સંસ્કૃત વાણી એ ઘણીજ પ્રાચીન હોઈ તે જેમ જેમ વધારે કઠણ લાગવા લાગી તેમ તેમ વેદપર ભાષ્ય થયાં પેહેલાં રાવણ કરીને એક પંડિત હતો તેણે એક ભાષ્ય કીધું હતું એમ કહે છે પરંતુ આ તરફ સાયનાચાર્ય* એણે જે ભાષ્ય કીધું તેજ હાલમાં ચાલતું હોઈ તેમાં તપસીલવાર ખુલાસો કીધો છે દરેક ઠેકાણે અધરા શબ્દનો સુલભ શબ્દ કરી તેનું વ્યાકરણ બતાવ્યું છે મંત્રનો વિનિયોગ જે સૂત્રમાં મળે છે તેનો દાખલો લખ્યો છે ઋગ્વિધનાદિક નિરૂક્તના પ્રમાણ લઈ તે પણ દાખલ કરેલ છે અને તેથી કરી વેદાર્થ કરવામાં મોટી સહાય થઈ છે.

પરિશિષ્ટ.

વેદને લગતા જે કંઈ ગ્રંથ છે તેને પરિશિષ્ટ કહે છે તે પરિશિષ્ટ-માંનાં કેટલાંક સંહિતાની પોથીમાં લખે છે અને કેટલાંક જૂનાં બહાર છે શ્રીસૂક્ત અને ગંગાજમુનાના મંત્ર વગેરે આ પોથીમાંના પરિશિષ્ટ છે અને બહારનાં એટલે સર્વાનુક્રમ જેમાં વેદના દેવ ઋષિ ઇંદ્ર ઈત્યાદિ લખેલા છે તેનેજ પરિશિષ્ટ કહે છે સંહિતા પ્રાક્ષણને સૂત્ર આને વેદની શાખા કહે છે પંચગ્રંથી અને દશગ્રંથી વૈદિકના લક્ષણ પર (૩૫ મું પાનુ જુઓ) મધ્યે લખેલું છે. તેમજ પ્રાક્ષણને સૂત્ર આમાં જે યજ્ઞયાગાદિક વૈદિક કર્મ લખેલાં છે અને તેનો જે અભ્યાસ કરે છે તેને ઐતિ કહે છે ગૃહ્યસૂત્રમાંનો સંસ્કાર જેને કરવામાં આવે છે તેને યાજ્ઞિક કહે છે અને સોમયાગ કરે છે તેનું દીક્ષિત એવું નામ પડે છે.

* સાયનાચાર્ય એટલે વિદ્યારણ્ય કહો કિંવા માધવ કહો એણે વીરબુક ભુપાલની મદદથી આ વેદભાષ્યનું 'અવાર્હ્ય-અધર્મ' કામ સિદ્ધ કર્યું આ વિરબુક રાજા પછી આ તરફ તેના જેવો કોઈ રાજા પણ થયો નથી અને પ્રધાન પણ થયો નથી સર્વ દેશમાં મૂર્ખની ખાણ નીકળી છે !!!

અંગ,

વેદના અંગ એટલે છ ગ્રંથ છે તેવિધે શિક્ષામાં આમ લખે હું છે કે

છંદઃપાદૌ તુ વેદસ્ય હસ્તૌ કલ્પો ડય પઠ્યતે ॥

ઔતિષામયનં ચક્ષુર્નિરુક્તં શ્રોત્રમુચ્યતે ॥૧॥

શિક્ષા ઘ્રાણં તુ વેદસ્ય મુખં વ્યાકરણં સ્મૃતં ॥

તસ્માત્સાંગમધીયેવ બ્રહ્મલોકૈ મહીયતે ॥૨॥

છંદ, કલ્પ, ઔતિષ, નિરુક્ત, શિક્ષા અને વ્યાકરણ મળી છને અંગ કહે છે.

આ ષડંગના મૂળ વચ્ચે અને તેની તપશીલ આ નીચે લખેલ છે.

છંદશાસ્ત્ર.

મયરસતજમનલગસંમિતં ॥

આ એક નાનું પાંચ છ પાનાનું પુસ્તક દશગ્રંથમાં દાખલ કીધેલ છે અને તે વૈદિક લોક ખોલતા હતા પરંતુ પાછળ છંદશાસ્ત્ર વૃદ્ધિગતથર્થ તેજ પર હજારે ગ્રંથ થયા છે કાવ્યદર્પણ, અલંકાર, રસગ્રંથ આ બધા કવિતાના પ્રકરણપર હોઈ તેમાં અનુદ્રુપ જગતી ત્રિદ્રુપ ગાયત્રી ઇત્યાદિ છંદમાં અક્ષર અને માત્રા કેટલા જોઈએ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કીધું છે નિબંધકાર એ તેને છંદશાસ્ત્ર અથવા પિંગળશાસ્ત્ર કહે છે. વેદમાં છંદ ધણા છે ઋગ્વેદને તો બહુઋચ્ય કહે છે આનું કારણ તેમાં ઋચા શિવાય મંત્ર ન હોઈ ઋષિએ નાનાપ્રકારના છંદ ઇન્ધરની સ્તુતિ કીધી છે.

ઋષિર્બુહુધા ગીતં છંદોર્ભિર્વિધેઃ શ્યક્ ॥—ગીતા.

કલ્પ (સૂત્ર)

અથૈતસ્ય સમાપ્ત્રાયસ્ય૦—શ્રોત.

ઉક્તાનિ વૈ તાનિ કાનિ ગૃહ્યાણિ વક્ષ્યામઃ.—ગૃહ્ય (સ્માર્ત.)

કલ્પ એટલે ધર્મસૂત્ર આ જે પ્રમાણે દરેક શાખાનાં જૂદાં જૂદાં છે તે પ્રમાણે લોક તેને પોતપોતાની શાખાના કહે છે પરંતુ હાલમાં કેટલીક શાખાનો નાશ થવાથી તેનાં સૂત્ર અને ગ્રાહણ પણ બુડેલા હોઈ જે લખ્ય છે તેવડાજ લે છે.

ઋગ્વેદનું આશ્વલાયન સૂત્ર છે તેમાં શ્રીતસૂત્ર અને ગૃહ્યસૂત્ર એવા બે ભાગ છે. તેમાં શ્રીતસૂત્રના ૧૨ અધ્યાય અને ગૃહ્યસૂત્રના ૪ અધ્યાય આ પ્રમાણે છે. આ શિવાય ગૃહ્યપરિશિષ્ટ કરીને એક ગ્રંથ છે તેમાં ખીજો રહેલો અથવા નવો કલ્પિત ત્રિપય એટલે ગ્રહમખ વગેરે કેહેલાં હ્રાઈ સંધ્યા અધિક તપસીલવાર કહેલી છે આ પ્રમાણે આશ્વલાયના આર્યના મૂળ ૧૬ અધ્યાય છે પ્રાક્ષણ ગ્રંથમાં કર્મ લખેલાં છે પરંતુ તેની અનુક્રમણિકા અને સાંકળીઆ જેવાં શ્રીતસૂત્ર છે, એ ચાલ ઉપાધ્યાય (પુરોહિત) એના સૌલભ્યને વાસ્તે હશે. તોપણ પ્રાક્ષણમાં આગળ પાછળ જે કર્મ હશે તે બધા અનુક્રમથી અને સંક્ષેપ રીતીથી લખેલાં છે આશ્વલાયનના શ્રીતસૂત્રના પેહેલા છ અધ્યાયમાં પૂર્વકર્તુ અને પાછળના છ અધ્યાયમાં ઉત્તરકર્તુ કહેલ છે પૂર્વકર્તુમાં ત્રણ ભેદ છે. પાકસંસ્થા, હવિસંસ્થા અને સોમસંસ્થા. પાકસંસ્થા એટલે અષ્ટકા, પાર્વણ, શ્રાવણી, આગ્રયણ, અશ્વયુજિ ઇત્યાદિ. હવીસંસ્થા એટલે અગ્નિહોત્ર, દર્શપૌર્ણિમાસ, ચાતુર્માસ્ય, નિરઢ, પશુ અને આગ્રયણ વગેરે. અને સોમસંસ્થા એટલે અગ્નિષ્ટોમ, અત્યાગ્નિષ્ટોમ, ઉજ્ય, શોળસિ, વાજપેય, અતિરાત્ર, અને અપુર્યામ. અને ઉત્તરકર્તુ એટલે પૌરુષિક, અશ્વમેધ, રાજસૂય, મહાવ્રત, અને સત્ર ઇત્યાદિ. આશ્વલાયને છેડે પ્રવરાધ્યાય લખેલ છે.

આ બધી સંસ્થામાં દ્રવ્ય લીધાં છે તે—દૂધ, ખેતરમાંનું ધાન્ય, વનસ્પતિનો રસ, લાજ એટલે ધાણી, પુરોહાષ એટલે લોટનો ગોળો, ઓદન એટલે ભાત, સાતૂનો લોઠ, દહીં અને ધી વગેરે. પશુયાગમાં બધાં ઉત્તમ પશુ દાખલ કરેલ છે. પુરુષ, અજ, ગો (ગાય) અવિ (મેઢાં) અશ્વ, અરણ્યપશુ, ગુગુલ (ગુગલ) દેવદાર (દેવદાર) વગેરે સ્વગંધી પદાર્થ, સોમવહ્ની સોમલતા, સુરા વગેરે આજ યજ્ઞોપયોગી પદાર્થ છે. યજ્ઞમાં પશુ ઇત્યાદિકને જે ખીલે બાંધી અને પર્યગ્નિ કૃત કરી તેને મેઢ્ય એટલે યોગ્ય કરે છે તે સંસ્કારને ઉપાકરણ કહે છે. યજ્ઞસંબંધી અનેક પાત્ર લખેલાં છે તે—શૂલ, સ્વધીતિ, સ્વા, ભુહૂ, અને ઉપભૃત્ વગેરે હોય છે.

સ્માર્ત.

ગૃહ્યસૂત્રનું મૂળ વાક્ય ઉપર સૂત્રારંભે લખેલુંજ છે આમાં ગૃહસ્થના બધાં કર્મ સ્માર્તઅગ્નીપર કરવાવિષે કહેલું હોઈ તેમાં ૧૬ સંસ્કાર છે.

પેહેલાં શ્રૌતકર્મ માત્ર ચાલતાં હોઈ વેદના મંત્રનો ઉપયોગ ત્યાં વધારે હશે અને પાછળથી ગૃહ્યકર્મનો નિબંધ થયો હશે એમ લાગે છે. કારણ કે મૂળ મંત્રમાં ડ્યાંઈ પણ સંસ્કાર દેખાતો નથી એટલુંજ નહીં પણ ઐતરૈયબ્રાહ્મણમાં પણ સંસ્કાર કાંઈ દેખાતો નથી ત્યારે આ કલ્પના પાછળથીજ નિકળી હશે.

પેહેલાં ઋષિલોકમાં ખાવાપીવાનો કાંઈ નિષેધ હતો એમ દેખાતું નથી, કારણ કે આ ગૃહ્યસૂત્રના ચાર અધ્યાયમાં અન્નપ્રાશન સંસ્કારમાં બકરાનું અને તેતર પક્ષીનું માંસ વધારે હિતકારક દાખલ કરેલું હોઈ તેનું કૃળ લખેલું છે.

॥ आजमन्त्राद्यकामस्तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥

શિવાય લગ્નમાં જે મધુપર્ક, લખેલ છે તેમાં તો ગાયથી કરવું એટલે તત્પ્રીત્યર્થ ગાય મારવી કરી લખ્યું છે આ મધુપર્કમાં આલંબન અને ઉત્સર્જન એવા બે પક્ષ હોઈ તેમાં હાલમાં માત્ર ઉત્સર્જન પક્ષ ચાલુ છે મધુપર્કના અધિકારી મામા, જમાઈ, ઋષી, રાજા, વેવાઈ, ગુરુ અને કાકા વગેરે છે એટલે એ આપણે ત્યાં આવેથી તે બધા વાસ્તે દર છ મહિને મધુપર્ક કરવું એવું લખેલું હોઈ માંસશિવાય મધુપર્ક થતું નથી એમ પણ કહેલું છે.

नामांसो मधुपर्को भवति भवति इ०

આજ વાસ્તે માંસની મીજબાની દેવી એમ છે અને તે પ્રમાણે પેહેલાં ચાલ પણ હતી.* આ શિવાય ગૃહ્યસૂત્રમાં પશુકલ્પ લખેલ છે;

* માંસાહારની ચાલ પેહેલાં સારી પ્રચાર પામેલી હતી આના ધણક દાખલા છે બહુ તો શું પણ આ તરફ ભોજરાજના કાલપર્યંત પણ તે ચાલ હશે એમ અનુમાન થાય છે કારણ તે કાલનો પ્રસિદ્ધ કવિ જે ભવ્યુતિ તેણે પોતાના સેવ પ્રસિદ્ધ “ઉત્તર રામચરિત” નામના નાટકમાં (અંક ૨) વસિષ્ઠએ

અષ્ટકાન્વષ્ટક મધ્યે પણ પશુની પ્રાપ્તિ છે. અંત્યેષ્ટીમાં ગાય કિંવા બકરી મારી તેનું માંસ પ્રેતપર સ્થાપન કરી પ્રેત દહન કરવું કરી લખેલું હોઈ તેવા પશુને અનુસ્તરણી એમ કહેલ છે. તે કર્મના જે કાંઈ કાંઈ મંત્ર ઋગ્વેદમાં છે તેજ સૂત્રમાં લીધેલા છે.

અગ્નેર્વર્મપરિગોભિવ્યયસ્વ૦ ઇત્યાદિ—ઋ.સંહિતા. અ. ૭ અ. ૬ વર્ગ ૧૧.

આ મંત્ર તે પશુના (અનુસ્તરણીના) આંતરડા કાઢી પ્રેતપર રાખવા વખતે ખોલે છે. તેજ પ્રમાણે તે વખતે પ્રેતના હાથમાં માંસના કટકા દેવાનો જે મંત્ર કહે છે તે,

અતિદ્રવસારમેયૌ૦ ઇત્યાદિ—ઋ. સંહિતા. અ. ૭ અ. ૬ વર્ગ ૧૬.

હવે આમ કરવાનું કારણ એવું કહ્યું છે કે જ્યારે યમ પાસે જીવ જાય છે ત્યારે તેની પાસે જે ચાર આંખોના કુત્રા છે તેને દેવા વાસ્તે આ માંસના કટકા ઉપયોગી પડે છે. સૂત્રને છેડે શૂલંગવ કરીને એક અનુષ્ઠાન લખેલ છે તેતો દરવર્ષ બલદનો યજ્ઞ કરવાવિષે છે. આ પ્રમાણે ગૃહ્યસૂત્રમાં ગૃહસ્થના આચરણમાં અનેક હિંસાનો પ્રસંગ છે.

મધુપર્કમાં શૂદ્રનો ડાખો પગ ધોવો એમ લખેલું છે. “સવ્યંશૂદ્રાય” આ પરથી આ સૂત્ર વખતે શૂદ્ર રાજા હશે એમ લાગે છે. જનોઈના પ્રયોગમાં યજ્ઞોપવિત તો મૂળગીજ લખેલ નથી. એવુંજ અંત્યેષ્ટીમાં સૂતક નથી. પ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય આ ત્રણે જાતીને જનોઈ લખેલ છે. આપરથી ત્રણે વર્ણ વેદાધિકારી હતા એમ દેખાય છે.

અષ્ટમેવર્ષેન્નાન્નમુપનયેત્. એકાદશેષત્રિયમ્. દ્વાદશેવૈશ્યમ્.

આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રપર નારાયણવૃત્તિ હોઈ કુમારિલભટ્ટની એક કારીક એટલે સ્લોકબદ્ધ સંહિતા પણ છે. તેમાં માત્ર સર્વ હિંસા કાઢી નાંખી સાંપ્રત સમયને અનુકૂળ એવી કારિકા કીધી છે. કુમારિલ એ શંકરાચાર્યની પેહેલા થયા એમ કહે છે. તેપરથી તે વખતે જૈનધર્મનો અતિ પ્રચાર થયો હતો અને હિંસા કર્મપરથી પ્રાહ્મણની દશરથ રાજાને મીઠાપાની વાસ્તે મધુપર્ક કરી કાલવડ માર્યો પરંતુ જનક આ-વ્યો ત્યારે તે નિષ્ઠતમાંસ હોવાથી મધુપર્ક કીધું નહીં. આ વર્ણન અભિષેક વાંચનારાએ વાંચ્યું હશે.

નિંદા અત્યંત થઈ હતી તે ટાળવા વાસ્તે આ કુમારિકાભટ્ટે આ કારિકા લખી અહિંસક ધર્મ ચાલુ કીધો હશે અને તેપરથી ઋષિના વાક્ય મનુષ્યે કેમ તોડાય એ વિચાર પણ એક ખાત્રુ રાખ્યો હશે એમ લાગે છે.

જે સૂત્રના પરિશિષ્ટ છે તેનાં આરંભ વચન આ છે—

અયાસ્મિન્નાશ્વલાયનગૃહ્યે ૦

આ પ્રમાણે ગૃહ્યસૂત્રના ચાર અધ્યાય છે. ઋગ્વેદની ખીજી શાખા સાંખ્યાયન નામની છે. તેનાં પણ સાંખ્યાયન, શ્રૌત અને ગૃહ્ય-સૂત્ર છે. તેમાં ગૃહ્યસૂત્રનો આરંભ આ પ્રમાણે છે.

અયાતઃ પાકયજ્ઞાન્ વ્યાખ્યાસ્યામઃ—સાંખ્યાયન.

હવે આપસ્તંબ ગૃહ્યસૂત્ર—

અથ કર્માણ્યાચારાદ્યાનિ ગૃહ્યંત ઉદગયનપૂર્વપક્ષાહઃ

પુણ્યદેષુ કાર્યાણિ ॥

આનાપર સુદર્શનાચાર્યની વ્યાખ્યા છે.

આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રનું મૂળ—

અયાતઃસામયાચારિકાન્ધર્માન્વ્યાખ્યાસ્યામઃ—આપસ્તંબ.

હિરણ્યકેશી શ્રૌતસૂત્રનું મૂળ—

યજ્ઞં વ્યાખ્યાસ્યામઃ સ ત્રિભિર્વેદૈર્વિધીયત ॥

તેતિરીય યજુર્વેદના પેટામાં મૈત્રાયણી શાખા હોઈ તેનાં માનવ સૂત્ર છે તેનો આરંભ—

ૐ ઉત્તરત ઉપચારો વિહારોત્તરાણિ યજ્ઞાંડગાનિ

કર્તુશ્ચત્વારિ કર્માણિ ૬૦

મૈત્રાયણી શાખામાં ચરક કરીને એક લેદ છે. આ શાખાના સં-હિતા* અને બ્રાહ્મણ એ બંને એકત્રજ છે; એટલે બંનેની પોથી એ-કજ છે. આ વેદને નિગદાખ્ય વેદ એટલે ગદ્યપદ્ય ૩૫ વેદ એમ પણ

* સંહિતામાંના છંદ્સ બાગને મંત્ર કહે છે અને ગદ્ય ૩૫ બાગને બ્રાહ્મણ કહે છે.

કહે છે. આને અરણ હોઈ તેમાંથીજ મૈત્રાયણ્યુપનિષદ્ અથવા મૈત્રુ-
પનિષદ્ નિકળે છે.

માધ્યંદિની શાખાનું કાત્યાયન સૂત્ર છે તેનો આરંભ—

इह पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति अथातोऽधिकारः ॥१॥

આને પારસ્કર સૂત્ર પણ કહે છે. આના ગૃહ્યસૂત્રનો આરંભ.

अथातो गृह्यं स्थालिपाकानां कर्म ॥

લાઘ્યાયન શ્રીતસૂત્રનો આરંભ—

अथ विध्यव्यपदेशो सर्वकत्वधिकारः ॥१॥

ગોભિલીય ગૃહ્યસૂત્રનો આરંભ—

अथाते गृह्यकर्माण्युपदेक्ष्यामः ॥

આ પ્રમાણે અનેક સૂત્ર ચાલે છે.

હવે આપણી શાખા છોડી ખીજી શાખા લેવી નહીં એવો નિષેધ
છે અને કેટલેક ઠેકાણે તેની પણ વિરૂદ્ધ મળે છે.

बह्व्यं वा स्वशाखोक्तं यस्य कर्म प्रचोदितं ॥

તસ્ય તાવતિ શાસ્ત્રાર્થે કૃતે સર્વઃ કૃતો ભવેત્ ॥

વૈજવાપાયન.

ऊनो वाऽप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः ॥

તેન સંતનુયાદ્યજ્ઞં ન કુર્યાત્પારતંત્રિકં ॥—લૌગાક્ષી.

यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामाधिगच्छति ॥

સ શૂદ્રવદ્બહિઃ કાર્યઃ સર્વકર્મસુ સાધુભિઃ॥—વસિષ્ઠ.

ऋक्शाखाविधिना कर्म यदि स्यादन्यशास्त्रिणां ॥

ન તત્કર્મ પુનઃ કુર્યાદિતિ યજ્ઞવિદાં મતં ॥

માધ્યંદિની તુ યા શાખા સર્વસાધારણી સ્મૃતા ॥

यःकरोति तया कर्म स्वशाखाफलमश्नुते ॥ ६० ६०

જ્યોતિષ.

पंच संवत्सरमयं युगाध्यक्षप्रजापति ॥

જ્યોતિષશાસ્ત્ર એ મોટું હોઈ તેનાં મુહૂર્ત, ગણિત, હોરા એવા ત્રણ વિભાગ છે. આ શિવાય એથી વિભાગ સ્વરોદયશાસ્ત્ર અને પાંચમો રમલ કરીને હોઈ, તેપર અઢાર સિદ્ધાંત છે. ગણિતપર અને મુહૂર્ત પર ધણા દૈવજ્ઞ પ્રવૃત થયા છે પરંતુ તેના ગ્રંથોનો ઉપયોગ વેદને યજ્ઞના મહિના કાઢવા પડે છે એટલોજ જોઈ તેછે. અને આટલાજ વાસ્તે આ નાનું પુસ્તક દશગ્રંથમાં દાખલ કરી તેનું પ્રથમ વાક્ય ઉપર લખ્યું છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્રનો વિસ્તાર પાછળથી ધણી થઈ જે અઢાર સિદ્ધાંત થયા કરી ઉપર લખેલ છે તેનાં નામ.—

(૧) બ્રહ્મ, (૨) આર્ય, (૩) વસિષ્ઠ, (૪) અત્રિ, (૫) મનુ, (૬) પૌલસ્ય, (૭) લોમેશ, (૮) મરીચિ, (૯) અંગિરા, (૧૦) વ્યાસ, (૧૧) નારદ, (૧૨) શૌનક, (૧૩) મૃગુ, (૧૪) જ્યવન, (૧૫) પવન, (૧૬) ગર્ગ, (૧૭) કશ્યપ, (૧૮) પરાશર.

આ સિદ્ધાંતને સંહિતા કહે છે. આ ખંધી સંહિતા મળી ચાર લાખ ગ્રંથ છે. આ પ્રમાણે જ્યોતિષમાં મુખ્ય જે ચાર ગ્રંથ સંહિતા, મુહૂર્ત, સિદ્ધાંત અને હોરા તેમાં સંહિતા એ મૂળ ગ્રંથ છે. મુહૂર્તને કૂળ ગ્રંથ કિંવા જાતક કે તાજક કહે છે. તાજક એ યવનાચાર્ય* કીધેલ હોઈ તેમાં અરબી પણ છે અને તેમાં સ્વરોદય કેરલમત અને રમલ આનો પણ સમાવેશ થાય છે. ભાસ્કરાચાર્ય સિદ્ધાંત શિરોમણી કરી અને ગણેશ અને કેશવ આણે ગ્રહલાઘવ જાતક વગેરે કર્યાં.

પાછળથી હિંદુ લોક પતિત અને અજ્ઞાન થવાથી ઢોંગ ધતુરાના ગ્રંથ ધણા થયા. ધર્મમાં તંત્રનું ખંડ પથરાઈ ગયું અને તે પ્રમાણે જ્યોતિષમાં પણ પ્રશ્ન, મુહૂર્ત, જય, અમૃતવેળા ઇત્યાદિ કપટ નીકળ્યાં.

૧ બગદાદમાં મુસલમાની ખલીફા હતા ત્યારે તે હિંદુસ્થાનના જ્યોતિષ અને વેદ બોલાવી લઈ તે પાસે આરબ લોક આ ગ્રંથ શિખતા હતા. તે વખતે એટલે ૮૦૦-૯૦૦ શકમાં અલખિન્ની એણે કેટલાક જ્યોતિષ ગ્રંથોના તજુર્મો કીધા અને તે વખતે આર્યભટ્ટનું સૂર્યસિદ્ધાંત પણ પ્રસિદ્ધ હતું.

નિવૃત્ત.

સમાધાય: સમાધાય: ॥

આ નિરૂપતનું વચન છે. નિરૂપત એ વેદમાંના કઠણ શબ્દનો સ્પ-
ષ્ટાર્થ સૂચક હોઈ તેના ખે પડક છે. આના કર્તા યાસ્કન્નપિ હતા. આ
વેદનું વ્યાખ્યાન અત્યુપયોગી છે એમ સમજી તે દશગ્રંથમાં દાખલ છે.

શિક્ષા.

અયશિક્ષાં પ્રવક્ષ્યામિ ॥

આ શિક્ષાનું મૂળ વાક્ય છે. જૂદા જૂદા વેદની જૂદી જૂદી શિક્ષા
અને પ્રાતિઃશાખ્ય છે. આમાં વેદનો પાઠ કરવાનો નિયમ અને તેના
ઉચ્ચારનો અને સ્વરનો નિયમ વગેરે કહેલ છે. આ પ્રકરણપર ધણા
ગ્રંથ છે પરંતુ શિક્ષા એ નામનું જ એક નાનું પુસ્તક છે તેજ દશ
ગ્રંથમાં દાખલ કરેલ છે.

ઠ્યાકરણ.

ઘઢિરાઢૈચ્ ॥

આ પાણિની મુનિએ ઠ્યાકરણપર આઠ અઢ્યાયનાં જ સૂત્ર કોઢાં
છે તેનું મૂળ વચન છે. પેહેલાં સંસ્કૃતભાષાના અનેક ઠ્યાકરણ હતાં
એમ કહેવાય છે; પરંતુ તે હાલમાં પ્રાપ્ત ન હોઈ પાણિનીનું ઠ્યાકરણ
માત્ર ચાલુ છે ને તેજ દશગ્રંથમાં દાખલ કરેલ છે. આના ઉપર
પતંજલીએ મહાભાષ્ય કીધું અને કાત્યાયને વાર્તિક કીધું. એવા શેખર
સુધી અનેક ગ્રંથ થતા આઠ્યા છે. હવે આમાં વિષય કેવળ ઠ્યાકરણ-
નોજ છે એમ નથી; પરંતુ સંસ્કૃત ઠ્યાકરણમાં શબ્દ સિઢ્ધિ અને ઠ્યા-
કરણનો નિયમ એ એકત્ર છે. એજપરથી આ શાસ્ત્ર ધણું મોટું થયેલું
છે. આ ગ્રંથ શિવાય પેહેલાનાં સારસ્વત, શાકટાયન, ઈન્દ્ર, હેમ,
ઠ્યાલી વગેરે પણ ખીજ ઠ્યાકરણ છે.

નિઘંટ.

ઘૌઃ ઘ્મા.

આ નિઘંટનું આઢિવાક્ય છે આમાં કઠણ શબ્દનો કોશ હોઈ આ-

પણ દશગ્રંથમાં દાખલ છે. આ શિવાય સંસ્કૃત ભાષોદધિપર સૌલ-
જ્યથી પ્રવાસ કરવાને ઉત્તમ નૌકા જેવાં સાધનિભૂત એવા અમર,
ધરણી, મેદિની, ત્રિકાંડશેષ, ધનંજય, શખ્દાર્ણવ, ગંગાધર, એકાક્ષરી,
નાનાર્થ, અને રૂદ્ર ઇત્યાદિ ખીજ પણ ધણા કોશ છે.

યજ્ઞપ્રશંસા.

પંચમહાયજ્ઞ.

આશ્વલાયન ગૃહ્ય સૂત્રમાં નિત્ય પંચમહાયજ્ઞ કરવા કરી લખેલું છે
તે પંચ મહાયજ્ઞનાં નામ.

દેવયજ્ઞો, ભૂતયજ્ઞો, પિતૃયજ્ઞો, બ્રહ્મયજ્ઞો, મનુષ્યયજ્ઞ, इति ॥

આમાં પ્રત્યેકયજ્ઞ એટલે સ્વાધ્યાય એટલે પ્રાક્ષણાએ પવિત્ર થઈ
ખેસવું અને નીચે લખેલા ગ્રંથનો પાઠ કરવો.

॥ अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचोयजूंषिसामान्ययर्वाङ्मिरसो

ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीति ॥

સ્વાધ્યાય એ પ્રાક્ષણનો મુખ્ય તપ છે એવો પ્રાચીન મત હશે.
પાછળથી પૌદ્ર મત નિકળ્યો ત્યારે દેહદંડ, તપ, ઉપવાસ અને
ત્યાગ વગેરે નિકળ્યા. તે પછી કર્મમાં ન્યુનાધિક્ય થયું એટલે નામ
સ્મરણ કીધું એટલે સદ્ગુણ થયા એવું નામમાહાત્મ વધ્યું. તેમજ
શૂદ્રાદિકને ત્યાં કર્મ કરવાં તો બ્રાહ્મકર્મને એટલે તંત્રને કાંઈ હરકત
નથી. પરંતુ મંત્ર બોલવા કિંવા નહીં આનો સંશય થયો, ત્યારે આ-
પરથી કર્મનો મુખ્ય ભાગ કર્મ નહીં પણ મંત્ર છે એવું ઠરે છે.

યજ્ઞ એ મોટું અનુષ્ઠાન ગણેલ છે. શ્રુતિમાં પણ આમ લખેલું છે કે.

यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म०—तै० ब्राह्मण.

અને આજ ધોરણથી રામે અને યુધિષ્ઠિરે મોટા યુદ્ધને અન્તે
અશ્વમેધ કર્યો. આ દેશમાં અનેક દંતકથા છે કે અમુક ઠેકાણે પ્રજા-
દેવે યજ્ઞ કર્યો અને અમુક ઠેકાણે તપ કર્યો અને આવી કથા કહી

ઠેકાણે ઠેકાણે તે સ્થળ પણ ખતાવે છે. દશાશ્વમેધતિર્થ, ગૌતમાશ્રમ વગેરેની ઠેકાણે ઠેકાણે કથા પ્રસિદ્ધ છે. હવે પેહુલાં રાજદિકે મોટા યજ્ઞ કીધા તેમાં સંશય નથી પરંતુ પાછળથી બૌદ્ધ* સર્વને આ યજ્ઞ કર્મથી પરાવૃત્ત કીધા અને તેણે વેદના કેટલા કર્મ ખંધ કીધાં અને પ્રાજ્ઞાણોએ પણ તે છોડી દીધાં.

વેદનું અધ્યયન સાંગોપાંગ કરવું એમ લખેલું હોઈ તેમાંના અંગ ઉપર લખેલજ છે અને ઉપાંગમાં ધર્મશાસ્ત્ર, મીમાંસા, ન્યાય અને તર્ક એમ લખેલ છે. ષડ્દર્શનનેજ છ ઉપાંગ એમ કહે છે.

ઉપવેદ.

ચાર વેદના ચાર ઉપવેદ છે એમ કહેવાય છે.—

ભૂજવેદ.

ઉપવેદ.

ઋક્—

આયુર્વેદ.

યજુ—

શિષ્યવેદ (અર્થવેદ.)

સામ—

ગાંધર્વવેદ.

અથર્વ—

ધનુર્વેદ.

આ ઉપવેદ સંખંધના ધણા ગ્રંથો છે. પરંતુ આ વિષયનાં પુસ્તકો નિશ્ચિત ન હોઈ તે વિષે સ્વાધ્યાયમાં કિંવા પાઠમાં ક્યાઈ પણ લખેલું નથી.

૧ આ અદ્વિતીય શાંતિપ્રહ્મ અને હિંસાકર્મ દ્વેષયના ઉપદેશનું પરાક્રમ કેમ ગાજ્યું એ કોઈને પણ કહેવાની ગરજ નથી. યજ્ઞ યાગાદી સર્વ કર્મને ઝાટા અને પાખંડી કહેનાર આ બૌદ્ધવિષે પ્રસિદ્ધ ગીત ગોવિંદ કાવ્યકાર જયદેવ પોતાના કાબ્યારંભે દશાવતારનું મંગલ કરતાં તેને ઇશ્વરી અવતાર સમજી એમ કહે છે કે,

નિંદાસિ યજ્ઞવિધેરહહ ! શ્રુતિજાતં

સદયહૃદયદર્શન પશુઘાતમ્—અણપદી.

ષટ્શાસ્ત્ર એટલે વેદોપાંગ.

હવે છ શાસ્ત્રો એટલે—ખે તર્ક, ખે યોગ, અને ખે મીમાંસા, આનો આરંભ લખું છું.—

૧. સાંખ્ય.

અથત્રિવિધદુઃખાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યંતપુરુષાર્થઃ

આ કપિલમહામુનિકૃત સાંખ્યમૂત્રનું પેહેલું સૂત્ર. આ ઉપર પાછળથી સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય વગેરે ધણાક ગ્રંથ થયા છે.

૨. ન્યાયશાસ્ત્ર.

પ્રમાણ પ્રમેય સંજ્ઞાય પ્રયોજન દષ્ટાંત સિદ્ધાંતાવયવ

તર્ક નિર્ણય વાદ જલ્પ વિતંડાદેત્વાભાસ છલ

જાતિનિગ્રહસ્થાનાનાં તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિઃશ્રેયસાધિગમઃ

આ ગૌતમમુનિકૃત ન્યાયસૂત્રનું પેહેલું સૂત્ર છે. આ ઉપર પાછળથી ગદાધરી વગેરે ધણાક ગ્રંથ થયા. આ ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસ કરનારને ન્યાયાધિક કહે છે.

૩. યોગ.

અથ યોગાનુશાસનમ્.

આ પતંજલિકૃત યોગશાસ્ત્રનું પેહેલું સૂત્ર છે. આના ઉપર પણ પાછળથી ધણાક ગ્રંથ થયા છે.

૪. વૈશેષિક.

અથાતો ધર્મ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧

યતો ઽમ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃસ ધર્મઃ ૨

આ ખે સૂત્રો કણાદમુનીના વૈશેષિક શાસ્ત્રનાં છે. તેપર ટીકા, વૃત્તિ વગેરે ધણાક ગ્રંથ છે.

૫. મીમાંસાશાસ્ત્ર.

અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા, ૬૦

આ જૈમિનીકૃત મીમાંસાશાસ્ત્રનું મૂળ મૂત્ર છે. આ ઉપર શાખર અને કુમારિલભટ્ટાચાર્ય આનું ભાષ્ય છે. આ મીમાંસાશાસ્ત્રને પૂર્વ-મીમાંસા અથવા કર્મકાંડ એમ પણ કહે છે.

૧. વેદાન્તશાસ્ત્ર.

અયાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા, ૬૦

આ વ્યાસકૃત વેદાન્ત સૂત્રનું પેહેલું સૂત્ર છે. તેપર શંકરાચાર્યે ભાષ્ય કરેલું છે.—આના ચાર અધ્યાય હોઈ તે પ્રત્યેકને પાદ કહે છે. તેનો અનુક્રમ (૧) સમન્વય, (૨) અવિરોધ, (૩) સાધન, અને (૪) ફલ, આ પ્રમાણે નામો છે. તેમાં પેહેલામાં વેદાન્તનું તાત્પર્ય, ખીજામાં ખીજા શાસ્ત્રોનું ખંડન, ત્રીજામાં વૈરાગ્યનિર્ગુણજ્ઞાન અને ચોથામાં શુદ્ધિ, એમ કહેલું છે.

વેદમાં અનેક દેવોનું ભજન કહેલું છે, તે દેવ—

નમો મહદ્ભ્યો નમો ઋષેક્રેભ્યો નમો યુવ્હ્યો નમો આશ્વિનેભ્યઃ
યજામ દેવાન્યદિ શક્રવાં ૦ રસાદિ.

એટલે મોટા દેવ, નાના દેવ, તરૂણ દેવ, અને વૃદ્ધ દેવ આ ખધાને નમસ્કાર હોય, એમ કહેલું છે. પરંતુ ‘વિદ્વાંસો હિ દેવાઃ’ આ વાક્યથી દેવ એટલે વિદ્વાન્ લીધા તો ચાલશે. પાછળથી બુદ્ધિ વધી ત્યારે લોકો પોતાના તર્કનો સાહ્યતાથી દેવનો, આત્માનો અને જગત્નો વિચાર કરવા લાગ્યા, અને ત્યારે પાછળ આ શાસ્ત્ર ઉત્પત્ત થઈ કર્મપરની શ્રદ્ધા કમી થઈ. આજ વખતે ઉપનિષદ્ ઉત્પત્ત થયેલ હશે. વેદાન્તશાસ્ત્રમાં તર્કનો તરંગ ધણેજ છે.

મક્તિશાસ્ત્ર.

આ ષડ્શાસ્ત્રનાં સૂત્રોશિવાય એક ખીજું મક્તિશાસ્ત્ર કરીને સૂત્ર છે તેનો આરંભ—

૧. અયાતો મક્તિજિજ્ઞાસા ૬૦

સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે ૬૦

આમાં ગૌણભક્તિ અને પરાભક્તિ આનાં લક્ષણો કહેલાં હોઈ

ઈશ્વરપર અત્યંત પ્રીતિ રાખવી એજ મનુષ્યને મુખ્ય સાધન છે એવું કહેલું છે. આ ગ્રંથને વૈષ્ણવલોક વધારે માને છે. આ ઉપર સ્વપ્રે-
શ્વરાચાર્યની ટીકા છે.

યોગશાસ્ત્ર.

યોગશાસ્ત્રમાં કર્મયોગ, હૃદયોગ, રાજયોગ, જ્ઞાનયોગ, વગેરે શાખા છે. મૂળ પાતંજલીએ જે લખ્યો છે તે હૃદયોગ છે. હૃદયોગ એટલે ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ, ધૈર્ય, પોતી, અસ્તિ, ગજક્રિયા, પ્રાણાપાનાવરોધ વગેરે જે સાધનો કરવાનું લખેલું છે, તે; પરંતુ આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ધાણુંકરીને કોઈ કરતા નથી. ભગવદ્ગીતામાં પ્રતિ-
પાદન કરેલ તે કર્મયોગ છે. એટલે—પ્રાપ્ત્યિક સર્વ કર્મ કરતાં જવાં, પરંતુ તે અભિમાનરહિત થઈ ઈશ્વરાર્પણ કરવાં એટલે તે આપણને મોક્ષ પ્રતિબંધક ન હોઈ મુક્તિદાયક થાય છે એવો તે મધે અર્જુનને ઉપદેશ કરેલ છે. આ યોગ તો બધાનેજ લેવા સરખો છે. દેશમાં ચોતરફ ગાજે છે એવું જે ઠાંઈ હોય તે વેદાન્ત હોઈ તેના અભ્યાસી ધણા છે, અને આની ખીજ શાસ્ત્રો કરતાં હાલમાં ચઢતી વધારે છે. મઠેમઠ, ધરેધર, દેવળેદેવળ અને ગામેગામ અતિ ઉદ્દાસીન, નિરૂત્સાહ અને જગત્ને છાંયાવત્ માનનારા એવા વેદાન્તી મળે છે! તેવિષે થોડું લખવું વાસ્તવિક છે. અને તે પ્રસ્તુત સ્થળે અપ્રાસંગિક લા-
ગનાર નથી.

તુકારામે લખેલું છે કે,—

આઘ્યાં નકો બ્રહ્મજ્ઞાન ॥ આઘ્યાં ભાવિક હો જન ॥

વેદાન્તી કહે છે કે જગત્ મિથ્યા છે અને આત્મા એજ પ્રજ્ઞ છે.

શ્લોકાર્પેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં યંથકોટિભિઃ ॥

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જીવો બ્રહ્મૈવ કેવલં ! ॥

અમારે ધર્માધર્મ નથી, કોઈ પણ કર્મ કરવાનો અમારે બાધ નથી, પાપ નથી, પુણ્ય નથી, વિધિ નથી અને નિષેધ નથી! અને આવા પ્રકારનું મહાવેદાન્ત પસરી તેમાંથી વામમાર્ગ, કૌલમાર્ગ, એ ઉત્પન્ન થયા, અને પરમહંસ કહેવડાવનારા સંન્યાસી લોકો મધ્યમાં સાદિક

અભક્ષ ભક્ષણારા ધણા મળી આવવા લાગ્યા, આ પરિણામ વેદાન્તનું થયું !! સર્વ કૌલત્રયમાં વેદાન્ત અને ધર્મશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ ઉપાસનાજ ભરેલી છે. હવે, જે મનુષ્યને પ્રાચિન કર્મમાર્ગનો દૃઢ અભ્યાસ હોય છે તેનાથી, સહસ્રા ખરાબ કર્મ થતાં નથી એ ખરું છે. પરંતુ એટલું તો થાય છે કે, આવા વેદાન્તે કેવળ આગસુ અને ત્યાગી થઈને, આપણે કંઈ કરવાનું નથી, જગત મિથ્યા છે? ત્યારે પરીપકાર કેના ઉપર કરવો? એવી તેની બુદ્ધિ થાય છે અને તેથીકરી તે મનુષ્ય કેવળ નિરૂપયોગી અને સ્વચ્છંદી થાય છે !

પ્રાચિનકાળનું ખરું વેદાન્ત આણું હતું કે, ઈશ્વર એક છે, છવ એ ઉત્પન્ન થયેલ; પ્રાણી એ પરસ્વાધિન હોઈ તેણે ધર્માધર્મ તપાસી વિવેકથી વર્તણૂક ચલાવવી, જગ સત્ય છે, પોતાની પ્રમાણેજ સુખ દુઃખવિષે લોકોને સમજાવવા; વગેરે અત્યંત સ્તુત્ય મત વેદાન્ત સંબંધમાં ચાલતો હતો. પરંતુ હાલમાં અર્થનો અનર્થ થઈ તેનું અતિનિંદા પરિણામ થયું છે ! અને ધુતારા, પાખંડી અને મંત્રશાસ્ત્રી, એ લોકોએ તો ('તૃતીયઃપંથાઃ') એમ ચલાવેલ છે.

ધર્મશાસ્ત્ર.

ધર્મશાસ્ત્રનું મૂળ, અનેક ઋષીનાં સૂત્રો અને સ્મૃતિ છે. તેપર પણ ધણીક ટીકા અને વ્યાખ્યા થઈને તે ધર્મશાસ્ત્ર વધ્યું. સ્મૃતિ એ શ્રુતિને અનુકૂલ છે, એ ઉધડ છે. સ્મૃતિમાંહેનો મુખ્ય વિષય આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત એ હોય છે. આચાર ભાગમાં જાતીનો અને આશ્રમનો ધર્મ કહેલો છે. વ્યવહારમાં રાજનીતિ, ન્યાયસભા અને દંડ એ પ્રકરણ છે. વિવાદસ્થળ અને કલ્યાણનું મૂળ એટલે જે જે ઠેકાણે અને જે સંબંધી વાદ થશે એવો સંભવ છે તેટલાં પ્રકરણ ધર્મશાસ્ત્રમાં લઈ તેનો નિયમ લખ્યો છે. આ વિવાદના સ્થલો ઋણદાન, વિભાગ, સ્ત્રીસંગ્રહણ, દાય, દ્યૂત, સીમા ઇત્યાદિ છે. પ્રાયશ્ચિત્તમાં વિધીનું ઉલ્લંઘન થયું ત્યારે તેની નિષ્કૃતિ કેમ કરવી એ વિચાર અને કૃષ્ણાંદ્રાયણ માંતપન અને અપહાદિક

પ્રાયશ્ચિત્ત અને તેના સંકોપ, વગેરે લખેલ છે. રાજનીતિમાં અવ-
યવચ્છેદ અને દ્રવ્યદંડ એ વધારે લખેલું હોઈ તુરંગ વગેરેની તો
જરૂર નથી. તેમાં વાદી પ્રતિવાદીને દિવ્ય દેવાનો પ્રકાર બણો
લખેલો છે; પરંતુ તે આ વખતે વિશેષિત અને ગેરવાજબી હોવાથી
તેની સર્વ પ્રકારે ખંધી કરી તે જગ્યાએ નવા અને સુધારેલા પ્રકાર
શરૂ થયા છે. આચારભાગમાં વર્ણાશ્રમપર વધારે કટાક્ષ હોઈ
યુક્તમાં લડનાર અને મરનાર આનું મહાત્મ્ય મોટું વર્ણવેલું છે. તે-
મજ પ્રજાચારી અને પતિવ્રતા આની પણ મોટી પ્રતિષ્ઠા વર્ણન
કરેલી છે:—

દ્વાવિમો પુરુષૌ લોકે સૂર્યમણ્ડલમેદિનૌ ।
પરિત્રાહ્યોગયુક્તશ્ચ રણે ચાઽમિમુખો હતઃ ॥
યન્ન યન્ન હતઃ શૂરઃ શત્રુભિઃ પરિવેષ્ટિતઃ ।
અક્ષયાન્લભતે લોકાન્ પદિ ક્લીવં ન ભાષતે ॥
જિતેન લભ્યતે લક્ષ્મી—ર્મતેનાપિ વરાંગનાઃ ।
ક્ષણવિશ્વાંસિની કાયા કા ચિંતા મરણે રણે? ॥
લલ્લીટદેશે રૂપિરશ્રવશ્ચ યસ્યાહર્બિદુપ્રવિશેત વત્કમ્ ।
તેત્સોમપાનેન કિલાસ્પતુન્યં સંપ્રામયક્તે વિધિવચ્ચદૃષ્ટમ્ ॥૪॥

પરાશર.

સ્મૃતી.*

૧. મનુમેકાદ્યમાસીન—મભિગમ્ય મહર્ષયઃ

પ્રતિપૂજ્ય યથાન્યાય—મિદં વચનમબ્રુવન્—મનુઃ.

* સ્મૃતિમાં કેટલીક સ્મૃતિ શ્લોકબદ્ધ છે અને કેટલીક ગદ્યરૂપ છે. સ્મૃતી
આ, મૂળ જે ધર્મસૂત્ર હતાં તેપરથી કાઢી છે એવી પણ કલ્પના છે. પાછળથી
સ્મૃતિનાં પ્રથસ્ત પુસ્તક થવાથી સૂત્રો બુદ્ધાં. જેણે જેણે સ્મૃતિ લખી તેણે
તેણે તેમાં પોતપોતાનાં સ્થળો લખેલાં છે. તેપરથી કોઈ સ્મૃતિકાર હિમા-
લયમાં થયા અને કોઈ સિન્ધુતીરે થયા વગેરે સમજાય છે. આમાંની કેટલીક
સ્મૃતિ બૃહત્ કહેવાય છે અને કેટલીક લઘુ કહેવાય છે.

આ મનુસ્મૃતિનો પેટલો શ્લોક. આ ગ્રંથને બૃહુસંહિતા પણ કહે છે, આ મનુના ભાષણપરથી કીધી એવું તેમાં લખેલું છે અને તેથી આનેજ મનુસ્મૃતિ કહે છે. આ સ્મૃતિપર કુલુકભટ્ટ આણે જે ટીકા કીધી છે તેનું નામ મન્વર્થમુક્તાવલિ એવું છે. આ મનુસ્મૃતિપર ખીલ પણ એક મેધાતિથીની ટીકા છે.

૨. વારાણસ્યાં સુલાસીનં વેદવ્યાસં તપોનિધિ ॥

પમ્પ્છુર્મનયો ડ્યમેસ ધર્માન્ વર્ણવ્યવસ્થિતાન્ ॥

વ્યાસસ્મૃતિ.

૧. અથા તો હિમશૈલાગ્રે દેવદાસુવના ડડલયે ॥

વ્યાસમેક્રાપમાસીન—મપ્પ્છુર્મનયઃપુરા ॥

પરાશર.

આ સ્મૃતિ કલિયુગમાં પ્રમુખ હાઈ તેપર માધવે વ્યાખ્યા કીધી છે, તેને પરાશર માધવી કહે છે. શિવાય ખીલ એક નંદપંડિતની પણ ટીકા છે.

૪. યોગીશ્વરં યાતવલ્ક્યં સપૂજ્ય મુનયો ડબ્રુવન્ ॥

વર્ણા ડડશ્રમેતરાણાં નો બ્રૂહિ ધર્માનશેષતઃ ॥

યાતવલ્ક્ય.*

આપર મિતાક્ષરા અને પ્રતીતાક્ષરા એવી બે ટીકા છે.

* યાતવલ્ક્યની સ્મૃતિના ત્રણ ભાગ એટલે ખંડ છે. તે—આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત. તેમાં ઉપલો શ્લોક આચારાધ્યાયનો છે. ખીલ બે ભાગના આદિ શ્લોક આ.—

વ્યવહારાનૃપઃપશ્યે—દ્વિદ્વદ્વિર્બ્રાહ્મણૈઃસહ ॥

ધર્મશાસ્ત્રાનુસારેણ ક્રોધલોભકિર્વિજિતઃ ॥—વ્યવહારાધ્યાય.

ઝનદિવર્ષ નિલ્લને ન કુર્યાદુદકં તતઃ ॥

આશ્મશાનાદનુબ્રજ્ય દ્વિતરો જ્ઞાતિભિર્મૃતઃ ॥—પ્રાયશ્ચિત્તાધ્યાય.

૧. વિષ્ણુમેકાગ્રમાસીનં શ્રુતિસ્મૃતિવિશારદમ્ ॥
પપ્રચ્છુર્મુનયઃ સર્વે કલાપગ્રામવાસિનઃ॥—વિષ્ણુસ્મૃતિ.
૬. હુતામિહોત્રમાસીન—મત્રિં વેદાવિદાં વરં ॥
સર્વશાસ્ત્રાવિધિજ્ઞાત—મૃષિભિશ્ચ નમસ્કૃતં ॥—અત્રિ.
૭. અથાતઃ પુરુષાનિશ્રેયસાર્થં ધર્મજિજ્ઞાસા ॥ ૬૦—વસિષ્ઠ.
૮. પ્રાયશ્ચિત્તવિહિનાનાં મહાપાતકિનાં નૃણાં ॥
નરકાંતે ભવેજ્જન્મ ચિન્હાંકિતશરીરિણાં ॥—શાતાતપ.
૯. વેદો ધર્મમૂલં તદ્વિદાં ચ સ્મૃતિશીલે દૃષ્ટો ધર્મવ્યતિક્રમઃ
ગૌતમ.

એનાપર હરદ્વારાર્ચની ટીકા છે.—

૧૦. સર્વશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞઃ સર્વવેદવિદાં વરઃ ॥
પારગઃ સર્વવિદ્યાનાં દક્ષો નામ પ્રજાપતિઃ ॥—દક્ષ.
૧૧. ઇષ્ટાપૂર્તે તુ કર્તવ્યે બ્રાહ્મણેન પ્રયત્નતઃ ॥
ઇષ્ટેન લભતે સ્વર્ગં પૂર્તે મોક્ષમવાપ્નુયાત્ ॥—લિખિત.
૧૨. સ્વયંભુવે નમસ્કૃત્ય સૃષ્ટિસંહારકારિણે ॥
ચાતુર્વર્ણ્યાહિતાર્થાય શંખઃ શાસ્ત્રમકલ્પયત્ ॥—વૃદ્ધશંખ.
૧૩. ઇષ્ટા ક્રતુ શતં રાજા સમાપ્તવરદક્ષિણં ॥
ભગવંતં ગુરું શ્રેષ્ઠં પર્યપૃચ્છદ્બૃહસ્પતિ ॥—વૃહસ્પતિ.
૧૪. અથાતો ગોભિલકાના—મન્યેષાં ચૈવ કર્મણાં ॥
અસ્પષ્ટાનાં વિધિં સમ્ય—ક્સ્પર્શાયિણ્યે પ્રદીપવત્ ॥

કાત્યાયન.

૧૫. આપસ્તંબં પ્રવક્ષ્યામિ પ્રાયઃશ્ચિત્તવિનિર્ણયં ॥
દુષિતાનાં હિતાર્થાય વર્ણાનામનુપૂર્વજઃ ॥—આપસ્તંબ.

१६. श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं वर्णानामनुपूर्वशः ॥

प्राब्रवीद्विभिः शृष्टो मुनीनामग्रणीर्यमः ॥—यमः

१७. अतःपरं प्रवक्ष्यामि जातिवृत्तिविधानकं ॥

अनुलोमविधानं च प्रतिलोमविधिं तथा ॥—उशाना.

१८. ये वर्णाश्रमधर्मस्था—स्ते भक्ताः केशवं प्रति ॥

इति पूर्वं त्वया प्रोक्तं भूर्भुवः स्वर्दिजोत्तमाः ॥

हारित.

* १९. गृहाऽऽश्रमेषु धर्मेषु वर्णानामनुपूर्वशः ॥

प्रायश्चित्तविधिं दृष्ट्वा अंगिरामुनिरब्रवीत् ॥—अंगिरा.

२०. सिंधुतीरे समासीनं देवलं मुनिसत्तमम् ॥

समेत्यमुनयः सर्वे इदं वचनमब्रवीत् ॥—देवल.

२१. वृद्धशातातपः प्रोक्तं स्मृतितंत्रविनिश्चितं ॥

संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि यावदार्थोपलब्धये ॥—वृद्धशातातप.

२२. शातातपस्य महर्षेर्धर्मशास्त्रं व्याख्यास्यामः ॥—लघुशातातप.

२३. हारितेनैवमाख्यातं लोकानां हितकाम्यया ।

प्रायश्चित्तं चिकित्सार्थमेतत्प्राहुर्मनीषिणः ॥—लघुहारित.

२४. पितुर्वाक्यार्थकारी च रुचिः प्रम्लोचया सह ॥

नमस्योवाच देवेशं ब्रह्माणंजगतः पतिम् ॥—प्रजापति.

२५. संवर्त्तमेकमासीन—मात्मविद्या परायणम् ॥

ऋषयस्तं समागम्य पृच्छन्ति धर्मक्रांक्षिणः ॥—संवर्त्त.

२६. अयातो बुधधर्मशास्त्रं व्याख्यास्यामः ॥

श्रेयोऽभ्युदयसाधनो धर्मः ३०॥—बुध.

* 'गृहाश्रमादिधर्मेषु वर्णानामनुपूर्वशः॥ प्रायश्चित्तविधिं दृष्ट्वा त्वंगिरा-
वचनं यथा ' ॥ आ.वे. ५७५ अ० ५१४ छ.

૨૭. વાસુદેવં નમસ્કૃત્ય પ્રાંતસ્ય લિખિતસ્ય ચ ॥

ધર્મશાસ્ત્રં પ્રવક્ષ્યામિ દધિચૈવ ઘૃતં યથા ॥—શંખલિખિત.

૨૮. ત્રયીસસંવિત્તિવિવેકનિર્મલાઃ સમયનિઃ શ્રેયસસિદ્ધિ

હેતવઃ ॥ સમસ્તશાસ્ત્રાર્યસુતત્વબોધકા જયન્તિ કાત્યા-

યનપાદપાંસવઃ ॥—

કોકિલ.*

૨૯. ઉપદિષ્ટો ધર્મઃ પ્રતિવેદં તસ્યાનુન્યાસ્યાસ્યામઃ ॥—ઘૌષાપન.

૩૦. ધર્મજિજ્ઞઃ સુભિક્ષમ્—ગમિતૌજા મહાદ્યુતિઃ ॥

મારદ્વાજાદિભિઃ પૃષ્ઠઃ માત્રવીદેતદંગિરાઃ ॥—લઘુભંગિરા.

૩૧. અથાતો હિમશૌલાગ્રે દેવદાસ્યવનાલયે ॥

વ્યાસમેકાગ્રમાસીનં દિનાઃ પૃચ્છતિ ધાર્મિકાઃ ॥

વૃદ્ધપરાશર.

આ શિવાય પણ ખીણ સ્મૃતિ છે. મુખ્ય સ્મૃતિ મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, અને પારાશર આની છે. ગૌડ, મૈથિલ, કાશી, મહારાષ્ટ્ર અને દ્રવિડ આ દેશોમાં પૃથક્ પૃથક્ સ્મૃતિ મનાય છે. ભરૂચના ભાર્ગવપ્રાક્ષણ એ કોકિલ સ્મૃતિ માને છે એ ઉપર ટિપમાં લખેલું છે. તેમજ દક્ષિણમાં વ્યવહારમયૂખ ચાલે છે અને હિંદુસ્થાનમાં મિતાક્ષરા ચાલે છે. મનુ તો સર્વત્રજ માન્ય છે. મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય આ શિવાય ખા-
કીની સ્મૃતિ નાની નાની છે. તેમાં કેટલીક શ્લોકખંદ્ર અને કેટલીક ગદ્યમાં છે. એવું ઉપર કહેલું છે. વ્યવહારમધ્યે જીવિષે શ્રુતિમાં આધાર નથી તે, સૂત્ર કિંવા સ્મૃતિપરથી લે છે. મૂળ સૂત્રપરથી સ્મૃતિ કીધી એવું ઉપર એક ઠેકાણે કહ્યું છે. પરંતુ તેનો તપાસ કરવા સર્વ ધર્મસૂત્ર ઉપલબ્ધ નથી.

* ભરૂચના ભાર્ગવ પ્રાક્ષણ આ કોકિલ સ્મૃતિ માને છે.

પુરાણ.

એકદંર અષ્ટાદશ (૧૮) પુરાણ હોઈ તે બધા મળી ચાર લાખ શ્લોકોનું પુર છે. તેમાં મહાપુરાણ, ઉપપુરાણ, શ્રુંખળાપુરાણ, અને સંહિતાપુરાણ એવા ચાર પ્રકાર હોઈ તેમાં પણ કેટલાંક વરાહ કલ્પ-માંનાં, કેટલાંક સારસ્વત કલ્પમાંનાં, અને કેટલાંક સાવર્ણિ મન્વંતરમાંનાં એવા કલ્પભેદ માનેલો છે. શિવાય ખીજે ભેદ આવો છે કે, કેટલાંક સાત્ત્વિક પુરાણ, કેટલાંક રાજસ પુરાણ, અને કેટલાંક તામસપુરાણ એમ ગણેલ છે. ભાગવતમાં બે ભેદ હોઈ તે ખંનેને પણ પુરાણમાં ગણતી કરવા વિશે બે મત છે. કોઈ દેવી ભાગવતને મહાપુરાણ-માં ગણે છે અને કોઈ શ્રીમદ્ભાગવતને મહાપુરાણમાં ગણે છે. ભાગવતનું લક્ષણ આણું લખેલું છે કે,—

શ્રીમદ્ભાગવતં નામ પુરાણં વેદસંમિતં ॥

ગાયત્ર્યાશ્વેત્સમારંભસ્તદ્દે ભાગવતં વિદુઃ

શિવાય ખીજું આમ કહ્યું છે કે,

હરિર્દ્વાભ્યાં રવિર્દ્વાભ્યાં દ્વાભ્યાં ચંદ્રિવિનાયકૌ ।

દ્વાભ્યાં બ્રહ્મા સમાખ્યાતઃ શેષેષુ ભગવાન્ હરિઃ ॥

પુરાણમાં શું વિષય હશે એ વિશે આમ લખેલું છે કે—

સર્ગશ્ચ પ્રતિસર્ગશ્ચ વંશો મન્વંતરાણિ ચ ॥

વંશાનુચરિતં ચેતિ પુરાણં પંચલક્ષણં ॥

મજ્જકુર રજ, સત્ત્વ, તમ આ ભેદ વિશે તપાસીએ તો કોઈ શૈવ પુરાણને તામસ કહે છે અને કોઈ વિષ્ણુપુરાણને તામસ કહે છે, એવા નાનાપ્રકારના મત હોઈ—

તામસા નિરયગામિનઃ

એમ પણ લખે છે. અને વળી—

સાત્ત્વિકેષુ ચ કલ્પેષુ માહાત્મ્યમધિકં હરેઃ ॥

રાજસેષુ ચ કલ્પેષુ માહાત્મ્યં બ્રહ્મણો વિદુઃ ।

તદ્વદમેષુ માહાત્મ્યં તામસેષુ શિવસ્ય ચ ।

પુનરપિ—

દશ શૈવપુરાણાનિ સાત્ત્વિકાનિ વિદુર્બુધાઃ ॥
તામસાનિ ચ ચત્વારિ વૈષ્ણવાનિ પ્રચક્ષતે ।
સાત્ત્વિકા મોક્ષદા પ્રોક્તા રાજસા સ્વર્ગદા શુભાઃ
તથૈવ તામસા દેવી નિરયપ્રાપ્તિહેતવે ॥

આવું કહ્યું છે. કેટલેક ઠેકાણે ૬ સાત્ત્વિક પુરાણ, ૬ રાજસી પુરાણ
અને ૬ તામસી પુરાણ એમ લખેલું છે.

માત્સ્યં કૌમં તથા લૈંગં શૈવં સ્કાદં તથૈવ ચ ॥
આગ્રેયં ચ ષડૈતાનિ તામસાનિ નિબોધમે ॥ ૧ ॥
વૈષ્ણવં નારદીયં ચ તથા ભાગવતં શુભં ॥
ગારુડં ચ તથા પાર્શ્વં વારાહં રાજસં સ્મૃતં ॥ ૨ ॥
મદ્વયં મદ્વયં ચૈવ વ્રત્યં ચ ચતુષ્ઠયં ॥
આલિંપામિ પુરાણાનિ ક્રૂસ્કં ગારુડમેવ ચ ॥

પુરાણમાં સૃષ્ટિ કેમ ઉત્પન્ન થઈ; સૂર્યવંશી અને સોમવંશી રાજ
કેણ કેણ થયા; તેનું માહાત્મ્ય કેવું છે તેઓનાં ક્ષેત્રો ક્યાં છે, કાંઈ
અદ્ભુત અમત્કારની વાતો; કાંઈ નીતિપર કથા, કાંઈ પાતાલ,
સ્વર્ગની કથા, આગલા મન્વંતરની કથા, આગલું ભવિષ્ય, કયા દિવસ
પવિત્ર અને તે દિવસે કેવાં વ્રત વરતોલાં કરવાં, દેવના અવતાર કયા
થયા, વર્ણાશ્રમ ધર્મ, શ્રાદ્ધ, મોટા મોટા યજ્ઞનો ઇતિહાસ, ભૂગોળનું
વર્ણન, સપ્તદ્વિપ, નવખંડનું વર્ણન વગેરે લખેલું છે. આ બધું કલ્પિત
અને કાવ્યસરખું છે. પરંતુ તેનું નામ પુરાણ એટલે જુની વાત
આવું છે. આ પરથી કાંઈ મૂલવાત અથવા દંતકથા લોકોમાં ચાલતી
હતી તેમાં સામેલ કરી રાખેલ છે. પુરાણમાંનું ભૂગોળ વર્ણન ધણું
મિથ્યા હોઈ તે જ્ઞેતિષ શાસ્ત્રને બિલકુલ મળતું નથી. આજપરથી
ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે જ્ઞેતિષ ગ્રંથકર્તાએ તેને રદ કરાવેલ છે. કવિતા
દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો પણ આ ગ્રંથ વિલક્ષણ છે. કલ્પનાના તરંગ
ક્યાં સુધી કરવા તેની મર્યાદા રહી નથી, કોઈએ સમુદ્ર પ્રાશન
કીધું; પૃથ્વી શરણ ગઈ; સાગર, પર્વત ખોલતા થયા; નદીઓને પુત્ર

થયા; સૂર્ય ચંદ્રનો વંશ પૃથ્વીપર આવ્યો; પૃથ્વીપરના માણસ સ્વર્ગમાં જઈ પાછાં આવ્યાં વગેરે અબ્દુત અને અસંભવિત વાતો ઘણીજ લખી. આપરથી મિથ્યા જ્ઞાન ધણું પસંદ તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ આચ્છાદિત થઈ સત્ય પરિક્ષાથી ગ્રહણ કરવાની રીત છુટી. ખીજું, એક એક દેવ એક પુરાણમાં પ્રમુખ કરેલા હોઈ તેનું શ્રેષ્ઠ વર્ણન કરવાને વાસ્તે ખીજા દેવની નિંદા કરેલી છે. આમ થઈ થઈને નિંદા શિવાય એક પણ દેવ ન રહી બધાને દુષણો લાગ્યા અને સર્વની કૂચિતી થઈ. તે પરથી અવતાર આ પુરાણોમાંથી નાટકમાં આવ્યા. વેદાન્તી કહેવા લાગ્યા કે સર્વ મિથ્યા છે ત્યારે શિવ વિષ્ણુની નિંદા થઈ તો ચિંતા નહીં. બ્રહ્મદેવ અસત્ય ખોલ્યા, શિવ મોહનીમાં ભુલ્યા અને તેણે લોકોને નર્કમાં નાંખવા વાસ્તે ખોટાં શાસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ કર્યા એમ પદ્મ પુરાણમાં પાખંડોત્પત્તિમાં લખેલ છે. કૃષ્ણાવતારવિશે તો વ્યભિચાર, ચોરી અને અસત્ય આનુંજ વર્ણન કરેલ છે. ઈન્દ્રને શાપ થયો, ચંદ્ર એ ગુરુપત્નિ લિધી, વિષ્ણુએ મોહિની થઈ ઠગ્યા, ઈત્યાદિ વ્યર્થ જલપથી સર્વ પુરાણ ઓતપ્રોત ભરેલ છે. ભાગવતમાં શિવવિષે આમ લખેલ છે કે,—

નષ્ટશૌચા મૂઢધિયા જટાભસ્માસ્થિધારિણઃ
વિશંતુ શિવદીક્ષાયાં યત્ર દૈવં સુરાસવં
મુમુક્ષવો ઘોરરૂપાન્ હિત્વા ભૂતપતીનય ॥

ભાગ. સ્કંદ. ૪, અ. ૨, શ્લોક. ૨.

એવી અનેક ઠેકાણે નિંદા લખેલી છે. નિંદા શિવાય કોઈ પણ દેવ શિલક રહ્યા નથી. શિવાય પોતપોતાના ઈષ્ટ દેવનું માહાત્મ્ય વર્ણન કરવા વાસ્તે એટલી પ્રોઠ્ઠી દેખાડેલી છે કે, કોના સ્મરણથી મુક્તિ, કોઈના નૈવેદ્ય ખાવાથી મુક્તિ, કોઈના દર્શનથી તો શું પણ દર્શન કરવાનું મનમાં આવ્યું એટલે મુક્તિ. આ પ્રમાણે સર્વત્ર મુક્તિ અને સ્વર્ગ ખુબ સસ્તાં થયાં? તે પ્રમાણે નર્ક પણ પગલે પગલે અને પુણ્ય પણ ડગલે ડગલે, વૈષ્ણવની મુદ્રા ધારણ કીધી કે નરક પ્રાપ્તિ, ભસ્મ લગાડવાથી હજાર જન્મનાં પાતક જાય છે. ખીલનું

માહાત્મ્ય, તુલસીનું માહાત્મ્ય, દુર્વાનું માહાત્મ્ય, વ્રતોનું માહાત્મ્ય
યાત્રાનું માહાત્મ્ય વગેરે જ્યાં ત્યાં સર્વોત્કૃષ્ટ લખેલ છે ત્યારે ખરું
સર્વોત્કૃષ્ટ કયું આની ભ્રાંતી પડે છે, વૈષ્ણવોએ અને શૈવોએ પરસ્પ-
રની ધણી નિંદા કરેલી છે અને તેમજ દ્વૈતાદ્વૈત મતવાદીઓએ પણ
એકમેકની ધણી નિંદા કીધી છે. હવે ખીન્ન બધા પુરાણો કરતાં
ભાગવત એ પુરાણ સાંપ્રતકાળે પુષ્કળ અંશે અનુકૂલ છે, કારણ તેમાં
ભક્તિવર્ણન વિશેષ હોઈ અહિંસા પ્રતિપાદન છે. આજપરથી તેનું
માહાત્મ્ય વિશેષ છે. પરંતુ ખીન્ન પુરાણોમાં આ ધોરણ નથી. શ્રાદ્ધમાં
માંસ જોઈએ એવું બધા પુરાણમાં લખેલું છે. માંસવિના શ્રાદ્ધ કોઈ
કરશે તો ત્યાં જાતું નહીં એવું લખેલું છે.

શ્રાદ્ધં ન ગચ્છેત્તદ્વિપ્રા કૃતં યચ્ચ નિરામિષમ્ ॥—નિર્ણયસિંધુ.

પરંતુ ભાગવતમાં—

ન દદાદામિષં શ્રાદ્ધે ન ચોદ્યાત્પર્મતત્ત્વવિત્ ॥

મુન્યન્નૈષ્ટયા પરા પ્રીતિર્યયા ન પશુર્હિંસયા ॥

આ સર્વ કારણપરથી સચ્છાત્ર કયાં અને અસચ્છાત્ર કયાં એની
તારવણી કરવાની જરૂર છે. વાસ્તે ગુરૂ કરવા એવો સંપ્રદાય પડ્યો.
એટલે ગુરૂએ ખતાવેલ એક મત લઈ ખેસવા ઠીક પડે છે. નહીંતો
અનેક શાસ્ત્રના સમુદ્રમાં ગોથાં બાધને કીનારે આવવાનું અતી પ્રયા-
સનું હોઈ શક્ય નથી. અનેક વાદવિવાદ ને મતો ઉત્પન્ન થઈને બધો
ગોધળ થયેલ છે.

દશ શૈવપુરાણાનિ સાત્ત્વિકાનિ વિદુર્બુધાઃ ॥

શ્રદ્ધેયાનિ દ્વિજવૈરૈ—સ્તેષાં ધર્મસ્તુ તત્ર યત્ ॥ ૧ ॥

ક્ષેણવાનિ ચ ચત્વારિ તામસાનિ મુનીશ્વરાઃ ॥

બ્રાહ્મે તુ રાજસે શૈવે સેવ્યે સર્વત્ર સંમતે ॥ ૨ ॥

તસ્માચ્છૈવાનિ વિપ્રાણાં પુરાણાનિહિતાનિ ચ ॥

તસ્માદેતેષુ સર્વાત્મા સાંત્રઃ સર્વોત્તમોત્તમઃ ॥ ૩ ॥

પૂજ્યઃ સર્વાન્સુરાન્હિત્વા વૈકુંઠ પ્રમુખાનપિ ॥

પશૂનાં પતિરીશાનો બ્રહ્માદ્યાઃ પશ્ચવઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪ ॥

શિવે મોહશાસ્ત્ર નિર્માણું કયાં તેવિશે પદ્મપુરાણમાંનાં વચનો—

ત્વં હિ રુદ્ર મહાબાહો મોહનાર્થે સુરદ્વિષામ્ ॥
 પાશ્વળ્ડાચરણં ધર્મૈ કુરુષ્વ સુરસત્તમ ॥ ૧ ॥
 તામસાનિ પુરાણાનિ કથયસ્વ ચ તામ્પ્રતિ ॥
 મોહનાનિ ચ શાસ્ત્રાણિ કુરુષ્વ ચ મહામર્તે ॥ ૨ ॥
 તથા પાશુપતં શાસ્ત્રં ત્વમેવ કુરુ સુવ્રત ॥
 કૈલાસશૈવપાશ્વળ્ડં મહાશૈવાદિભેદતઃ ॥ ૩ ॥ ૬૦

દ્વારકામાં જવાનું મનમાં આણ્યું કે મુડિત થાય છે. આવિશે
 પ્રહલાદસંહિતામાં લખેલું છે કે—

પદા માર્તિં ચ કુરુતે દ્વારકાગમનં પ્રતિ ॥
 તદા નરકનિર્મુકા ગાયંતિ પિતરો દિવિ ॥ ૧ ॥
 યૌર્વૈત્પદાનિ કૃષ્ણસ્ય માર્ગે ગચ્છતિ માનવઃ ।
 પદે પદે ડશ્વમેધસ્ય યજ્ઞસ્ય લભતે ફલમ્ ॥ ૨ ॥

આપ્રમાણું કાશીનું પણ—

કાશિ કાશીતિ કાશીતિ ત્રિવારં યઃ પઠેન્નરઃ ॥
 સોડપિદેશાંતરોવાસિ કાશીવાસફલં લભેત્ ।
 કાશ્યાં તુ મરણાન્મુક્તિઃ સ્મરણાદરુણાચલઃ ॥ ૬૦

આવા હુજરો મોહાત્મ્ય, ભાષાનું સામર્થ્ય હતું તેટલું ખરચી
 લખેલા છે ।

પાદોદકં પિત્રેદ્યો વૈ શાલગ્રામસમુદ્રવં ॥
 પન્નચગવ્યસહસ્રૈસ્તુ પ્રાશિતૈઃ કિં પ્રયોજનં ? ॥ ૧ ॥
 કોટિચાન્દ્રાયણૈશ્ચૈવ માસોડપોષણ કોટિભિઃ ।
 તત્ફલં પ્રાપ્યતે તસ્મા—દ્વિષ્ણોર્નૈવેદ્યભક્ષણાત્ ॥ ૨ ॥
 બ્રહ્મહા વા ડય ગોઘ્રો વા પાશ્વળ્ડી સર્વપાપકૃત્ ॥
 ગોપીચન્દનસમ્પર્કાત્ પૂતો ભવતિ માનવઃ ॥ ૩ ॥
 શાલગ્રામશિલાસ્પર્શાત્ કોટિજન્માડઘનાશનં ॥
 શાલગ્રામૈકયજના—છત્તલિંગફલંભવેત્ ॥ ૪ ॥

ये ददाति द्विजातिभ्य-श्वन्दनं गोविमर्दितं ॥

अपि सर्षपमात्रेण पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ५ ॥

सत्सिद्धान्तमार्તઢ.

એવા એક એક પ્રકરણપર હજારો ગ્રંથ છે, હવે આનું તાત્પર્ય જ્ઞેયું તો, આ કેવળ આગ્રહ દેખાય છે. વાણીઆની દુકાને એક પાઈ આપી તો ગોપીચંદન મળે છે. અને તેથી એટલાં પાપ જાય છે તો પુણ્યની અતિશય સસતાર્ધજ સમજવી જોઈએ ! હવે શિવની નિંદા લખી છે તે આ પ્રમાણે—

शैवान्पाशुपतान् स्पृष्ट्वाल्लोकायतिक नास्तिकान् ॥

विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासो जलमाविशेत् ॥

અને ભસ્મનું અને રૂદ્રાક્ષનું માહાત્મ્ય આવું લખેલું છે કે—

महापातकयुक्तो वा युक्तो वा चोपपातकैः ॥

भस्मस्नानेन तत्सर्वं दहत्याग्निरिवेन्धनं ॥

अरुद्राक्षधरो भूत्वा यत्किंचित्कर्म वैदिकं ॥

कुर्वन् विप्रस्तु मोहेन नरके पतति ध्रुवं ॥

હવે તપાવેલી છાપ લેવી એ વિશે લખેલું છે તે—

शंखचक्रे तापयित्वा यस्य देहः प्रदह्यते

स जीवः कुणप स्याज्यः सर्वधर्मबहिष्कृत्यः ॥-લિંગપુરાણ.

लाछिताश्च न संभाष्या-नस्पृश्याश्च कदा च न ॥

न तस्य निष्कृतिं दृष्ट्वा स्नानदानजपादिभिः॥-આદિત્યપુરાણ.

તેમજ લિંગપૂજા માહાત્મ્ય એવું લખેલું છે કે,—

नास्ति लिंगाऽऽर्चनात्पुण्य-मधिकं भुवनत्रये ॥

तस्माल्लिंगं सदा पूज्य भक्तिभावेन निश्चयः ॥

अप्येकदिवसं भक्त्या-यः पूजयति शंकरं ॥

सोऽपि याति शिवस्थानं किं पुनर्बहुशोऽर्चन १ ।

આ પ્રમાણે ભજન પુજનનું માહાત્મ્ય વર્ણવે, અજ્ઞાની પણ જ-
નાથી તે થયું તેને સદ્રતિ પ્રાપ્તિ થઈ એવી અનેક કથા તેની પ્રુષ્ઠિ

અર્થે લખેલી છે. ઉદાહરણાર્થ, જેમ અન્નમિલ, તેમજ શિવરાત્રીની કથામાંહેનો પારંધી, એવી અનેક કથા છે. એકે નૃસિંહની કથા વિષ્ણુભક્તનું શ્રેષ્ઠત્વ દેખાડવાને લખી. પરંતુ ખીન્નએ મૃગની કથા લખી તેમાં નૃસિંહની કૃજેતી કીધી. આવી ભિન્ન ભિન્ન મતલખે પુરાણમાં અનેક ગોટાળો ઉત્પન્ન કીધો અને નવા જુનાં વચનો પણ કયાં તેથી કરી અવિદ્યા અત્યંત વધી, અને હાલમાં દેખાય છે એ પરિણામ થયો, એટલે ઉપયોગી કામપર કોઈનું પણ લક્ષ્ય નથી!!! હવે પુરાણમાં વર્ણન કર્યા પ્રમાણે દેવાદિકનાં કર્મો ખરાબ છે, અને તે પ્રમાણે મનુષ્ય વર્તશે તો કૃજેત થશે એ સ્મૃતિકાશને પણ જાણાયેલ હતું. અને તેથીજ તેમણે મનુષ્યને તે પ્રમાણે કરવાને ઉત્તેજન ન મળે તેથી એવો નિયમ કરેલો છે કે, દેવોએ અને ઋષીઓએ જ કરેલ છે તે કરવું નહીં, પરંતુ તેણે કહેલ હશે તે માત્ર કરવું હારિત સ્મૃતિમાં આપું લખેલ છે કે—

અનુષ્ઠિતં યેન દેવૈર્મુનિભિર્યદનુષ્ઠિતં ॥

ના ડનુષ્ટેયં મનુષ્યેસ્ત—તદુક્તં કર્મ આચરેત્ ॥

તેમજ

નદેવચરિતંચરેત્ इत्यादि.

મુળમાં વેદની પ્રવૃત્તિ હતી ત્યારે વ્યાસે એવું લખેલું છે કે—

ધર્માત્સંજાયતે હ્યર્થો ધર્માત્કામોઽભિજાયતે ॥

ધર્માદેવ પરં બ્રહ્મ તસ્માદ્ધર્મ સમાઽશ્રયેત્ ॥

વેદ પ્રણહિતો ધર્મો હ્યધર્મઃ સ્તદ્વિપર્યયઃ ।

વેદો નારાયણઃસાક્ષા—દિતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥

ન કેચિદ્વેદકર્તારો વેદસ્મર્તા ચતુર્મુલઃ ॥

તથૈવ ધર્મ સ્મરતિ મનુઃ કલ્પાન્તરેજ્વપિ ॥

આઉપરથી પેહેલાં થઈ ગયેલી જગત્માંના વેદ પ્રહ્લદેવને સંભાર્યાં એવું હતું. અને વેદશિવાય ખીન્નું કોઈ પણ ધર્મનું મૂળ નથી એવું છતાં પાછળથી પુરાણ વગેરે આજ ધર્મપ્રમાણે ગણવામાં આવ્યાં. હવે પુરાણમાં પણ ખંધું મિથ્યા જ્ઞાન છે એવું નથી. કોઈ દેકાણે

ધર્મનો ઉપદેશ વ કાંઈક અમત્કારિક કથા અને કાંઈક ડહાપણ દૃષ્ટિએ પડે છે. ભાગવતમાં આરંભમાંજ પરિકત રાજને શાપ હોઈને સાત દિવસમાંજ સર્પ દંશથી મૃત્યુ આવનાર એવું તેને માલમ પડ્યું ત્યારે હવે તરણીપાય શું કરવો ? એવો તેને વિચાર પડ્યો. એવી લેમેલનો વખત દેખાડી, તેટલામાં શુકાચાર્યનું આગમન થયું અને તેનું અતિ આહુતી કરીને પરિકતે ભાગવત શ્રવણ કર્યું એવો ઉત્તમ પ્રસંગ કથારંભે દાખલ કર્યો છે, અને આથી કરીને લોકોની તેનાપર અત્યંત શ્રદ્ધા ખેસે છે. હવે સમુદ્ર મંથન વગેરે સરખી કથા જોઈએ ત્યારે કેવળ અક્ષુત દેખાય છે. તેમાં સર્પની દોરી, પર્વતનું રવાયું, અને દેવદાનવ ખેંચતા હતા, આ બધું આલંકારિક છે એવું દેખાય છે. તેવોજ નર્કાસુરનો વધ, ત્રિપુરાસુરનો વધ, મહિષાસુરનો વધ, એવી એવી જ વિલક્ષણ કથા છે તેમાંની કેટલીક તો બધા પુરાણમાં સરખીજ છે અને કેટલીક જૂદી છે. કોઈએ દસ હજાર, કોઈએ વીસહજાર અને કોઈએ પચાસ હજાર એવા આ પુરાણ ગ્રંથ રચાએલા હોઈ તેમાં પોતપોતાના જૂદા જૂદા મતો ઘણાજ દાખલ કરેલ છે, અને પોતાના મતની પ્રશંસા પણ પુષ્કળ કીધી છે. જમ—

સર્વભૂતદયાયુક્તં વૈષ્ણવં દ્વેષ્ટિ યો નરઃ ॥

સ ચંડાલો મહાપાપી રૌરવં નરકં વ્રજેત્ ॥

શિવાલયની મિલકત કોઈએ લેવી નહીં આવિશે આણું કહ્યું છે કે.

વરં વિષમપિ પ્રાણ્યં શિવસ્વં નૈવ મક્ષયેત્ ॥

વિષમેકાકિનં હન્તિ શિવસ્વં પુત્રપૌત્રિકં ॥

ભાગવતમાં ભક્તિવિના બ્રાહ્મણ અતિશય નિંદ કરીને લખેલું છે.

વિપ્રાદ્દિષદ્ગુણયુતાદરવિન્દનામપાદારવિન્દવિમુક્ષાચ્છુપચં વરિષ્ઠં પુનરપિ પદ્મપુરાણમાં—

ન શૂદ્રા ભગવદ્વક્તા વિપ્રા ભાગવતાઃ સ્મૃતાઃ ।

સર્વ વર્ણેષુ તે શૂદ્રા યે—ચામકા જનાર્દને ॥

આજ મત લઈને ચારે વર્ણના વેરાગીખાવા એકત્ર થાય છે ને તપનો અંગિકાર કરીને વૈષ્ણવી મુદ્રા, તિલક, માળા વગેરે ધારણ કરીને બ્રાહ્મણથી પણ ભેખધારી પોતાને શ્રેષ્ઠ કહેવરાવે છે. આ ભક્તસમાજનું ૩૫ નિયમે લખ્યાપ્રમાણે વર્ણન કીધું છે.—

ये कंठलघुतुलसीनलिनक्षमाला ये बाहुमूलपरिचिन्हितशंखचक्राः ॥
निखललाटपटले लसदूर्ध्वपुंड्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रपन्ते !

આ રીતે હજારો લોક વૈષ્ણવ થઈ મઠ ખાંધી ખેઠા છે; અને રાધાકૃષ્ણનું ભજન કરે છે. પરંતુ આ તેના આરાધ્ય યુગ્મનો જોઈતિ-હાસ લખેલો છે તે જોયો તો વિચારી મનુષ્યને રાધા કોણ ને કૃષ્ણ કોણ? રાધા ખીજની સ્ત્રી, અને તેનો પ્રેમ કૃષ્ણપર ખેઠો. તેનો જ છાનોમાનો વ્યભિચાર થતો હતો તે ખદલ તેનો વર **અનયાગાય** આ સદાય મેણા ખોલતો હતો! એવું તે કૃષ્ણસીલાનું વર્ણન છે. પરંતુ પાછળથી આ વાત લજ્જાસ્પદ એમ દેખાઈ તેજવિષે ભક્તોએ ખીજી કથા લખી, કે, રાધાગોવિંદ એ સ્વર્ગમાં ગોલોક છે ત્યાં નિત્ય રહે છે. તેજ નિયમે ગોકુલમાં આવી. પરંતુ આ વર્ણનને અનુસરીને કોઈ વ્યભિચારી સ્ત્રી એવું કહેશે કે, હું ને મારો જીવ એ પેહેલાં સ્વર્ગમાં ઈંદ્રલોકમાં રહેતાં હતાં. પરંતુ હવે મૃત્યુલોકમાં જન્મ લીધો છે તેથીજ તે પેહેલાંનો સ્નેહ અહીં ચલાવી છીએ. તો તે માન્ય થશે કે નહીં? ત્યારે આવી વાતોમાં ધર્મ વ્યતિક્રમ* વધારે દેખાઈ અનાચાર પ્રવૃત્તિ દર્શકતા દેખાય છે! મૃત્યુલોકમાં જન્મ હોઈને જ સ્ત્રીપુરુષ વિધિપ્રમાણે લગ્ન કરીને રહ્યાં, તેનો પાતિવૃત્ય ધર્મ મુખ્ય છે. પૂર્વજન્મનો સ્નેહ કહી, જોઈએ તેમ કરવા છુટ કોણ દેશે? ત્યારે આવાં અવૈદિક ભજન, પંથ ને મતો ઉત્પન્ન થયાં એવી શંકા હંમણા અમનેજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ નથી; પરંતુ દશમસ્કંદના ૩૦ મા અધ્યાયનાં પરીક્ષિતે ચરિત્ર સાંભળ્યાં, ને

* दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषां ॥ तेषां तेजो विशेषेण प्रगवा यो न विद्यते ॥—आपस्तंब धर्मसूत्र पृष्ठ ७१.

તેમાં રાસ પંચાધ્યાયી હોઈને જેને રસિક વૈષ્ણવ અતિ પવિત્ર એમ માને છે. તે સાંભળી પરીક્ષિતરાજ શુકાચાર્યને કહે છે—

સંસ્થાપનાય ધર્મસ્ય પ્રજ્ઞમાયેતરસ્ય ચ ॥

અવતીર્ણો હિ ભગવા—ન જ્ઞેન જગદીશ્વરઃ ॥૨૭॥

સ કથં ધર્મસેતૂનાં વક્તા કર્તા ડભિરક્ષિતા ? ॥

પ્રતીપમાચરદ્વ્રજ્ઞ ન્યરદારાભિમર્શનં ॥૨૮॥

આત્મારામો યદુપતિઃ કૃતવાન્વૈ જુગપ્સિતં ॥

કિમભિપ્રાય એતન્નઃ સંશયં છિધિ સુવ્રત ॥૨૯॥

શ્રીશુકઉવાચ.

ધર્મવ્યક્રિત્ક્રમો દૃષ્ટ ઈશ્વરાણાં ચ સાહસઃ ॥

તેજીયસાં ન દોષાય વન્હેઃ સર્વભુજો યથા ॥૩૦॥

નૈતત્સમાચરેજ્જાતુ મનસા ડપિ હ્યનીશ્વરઃ ॥

નશત્વાશ્વાચરન્ મૌઢયા હ્યથા રુદ્રો ડપિવદ્વિષં ॥૩૧॥

ઈશ્વરાણાં વચઃ સઘં તથૈવાચરિતં ક્વચિત્ ॥

તેષાં યત્સ્વવચો યુક્તં બુદ્ધિમાન્નૈતદાચરેન્ ॥૩૨॥

ગોપિનાં તત્પતીનાં ચ સર્વેષામપિ દેહિનાં ॥

યો ડતશ્વરતિ સો ડધ્યક્ષ એષઃ ક્રીઢનદેહમાક્ ॥૩૩॥

એટલે, ધર્મ સંરક્ષણવાસ્તે અવતાર લીધો તેજ ઈશ્વર, પરસ્ત્રીને વશ થઈ અધર્મ કેમ કરતા થયા ? એવો પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન તેનો ઉત્તરઃ—અગ્નિ સર્વ ખાળે છે, શિવે વિષ પીધું, ઇત્યાદિ. મોટાં મોટાં કાર્યો જોઈને ને તેમજ ઈશ્વરે અધર્મ કર્યો એટલે તેવાં વર્તન આપણે કરવાં નહીં, પણ તેનાં વચન માત્ર માનવાં એવો ઉત્તર દીધો. હવે આ ઉત્તરની યથાર્થતા જોઈતો ધણીજ દોષ આવે છે. તે આવો કે—અગ્નિ આ જડ પદાર્થ હોઈ તેમાં જે નાખ્યું તેને તે ખાળે છે; આ જે તેનો સ્વભાવ ધર્મ તેનું દષ્ટાંત ઈશ્વર જે ચૈતન્ય રૂપને જ્ઞાનમય તેને લાગતું નથી. ખીજો દોષ—વિષ પિવું આ અધર્મ ન હોઈ

સાહસ છે. ત્યારે જેવિધે શંકા છે તેમાં આનો સંબંધ મળતો નથી. ત્રીજો દોષ—ઈશ્વરમાં અધર્મ ને પાપ રહેતાં નથી ત્યાં તે કેમ રહ્યાં ? ને આમાં ઈશ્વરે મનુષ્યને કયો સન્માર્ગ દેખાડ્યો ? આ પણ તેમાં એક જસ્તી શંકા ઉત્પન્ન થઈ. ચોથો દોષ—જ્યારે ઈશ્વરનું વચન માન લેવું ત્યારે પાછળ ખોટાવતાર થયો તે ખોટું વચન લેવું કે નહીં ? આ એક પ્રશ્ન નિકળે છે. અને પાંચમો દોષ પરદારાગમન બદલ મનુષ્યે શાસન લખેલું કે—

પરદારાભિમર્ષેષુ પ્રવૃત્તાનૃન્મહીપતિઃ ॥

ઉદ્વેજનકરૈર્દંડૈરિચ્છન્નપિત્વા પ્રવાસયેત્ ॥૩૫૨॥

તત્સમુત્યોદિ લોકસ્ય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥

યેન મૂલહરો ડધર્મઃ સર્વનાશાય કલ્પતે ॥૩૫૩॥

મનુ, અ. ૮.

એટલે, ખીજની સ્ત્રીને જે બગાડે તેને પાંચ દાંભ દઈ દેશં બહાર કાઢી મુકવો. કારણ કે આવો વર્ણસંકર ને ધર્મ નાશ કરનાર જે મનુષ્ય તેને મોટો દંડ જોઈએ, એવો ન્યાય છે. ત્યારે રાસ પંચાધ્યાયી ને ગોપીગીત વગેરેમાં કૃષ્ણનું જે વર્તન લખેલું છે ને જેઉપરથી શુકાચાર્યને પરીક્ષિતનો આ વિષેનો પ્રશ્ન છે તેને ધર્મ કહેવો કે અધર્મ કહેવો ? અને ઈશ્વરમાં અધર્મનો સંભવ છે કે નહીં ? આવો પ્રશ્ન આવે છે. આઉપરથી એટલું અનુમાન થાય છે કે આ જે કૃષ્ણની ગૌરવરૂપ નિંદા જે કવિએ કરી તે કેવળ શૃંગારરસ ધાલવા વાસ્તે કરેલી હોઈ તે ખીલકુલ યથાર્થ નથી એવું સમજવું. કારણ, આવી દુષ્ટકથા ધર્મને લજ્જા લાવનારી હોઈ કોઈ ભંગડ લોકોએ મનમાં આવ્યું તેવું લખેલું છે. પરંતુ આ કવિત્વ ન સમજઈ લોકોએ તે અવિચારે કરી ધર્મ કરી માન્યું. આનું પણ કારણ જોવાથી આ વર્ણન શ્રવણ કરતી વખતે વિચાર અત્યંત મંદ થઈને ગ્રંથકારે પોતાનું કવિત્વ સ્ફુર્ત કરી જે કાંઈ લખી રાખ્યું તે બધું યથાર્થ અને ધર્મમયજ થઈ ખેડું એ ખોટું થયું. ત્યારે સારાંશ આજ કે પુરાણોએ

ધર્મમાં અતિશય ગોટાળો કરી દીધો એવું લાગે છે. વાસ્તે આવા અભુત વર્ણનના ગ્રંથ ન હોત તો ઠીક થયું હોત. તોપણ એક વાત ખરી છે કે, મૂર્તિપૂજા ને પુરાણમાંની આવી ખડખડ વાતો એણેકરીને લોકોમાં ધર્મ સારો ઠસ્યો ને આ હિંદુસ્થાનમાં જેવા લોક ધાર્મિક છે તેવા કોઈપણ અન્ય દેશમાં નથી. ગરૂડપુરાણમાં પ્રેતકલ્પ કરીને છે તેમાં મનુષ્ય મરવા પછી તેનો પરલોકમાં જવાનો રસ્તો છે ત્યાંની અડચણ ને તેનો પરિહાર ઇત્યાદિ લખેલ છે ! ને તેમજ મોટાં મોટાં નરકોનાં દુઃખો લખેલ છે. તે વાંચી અજ્ઞાની લોકોના મનમાં આ કલ્પિત છે એવું આવેજ નહીં. ત્યારે મરણ પછી આવી અવસ્થા છે એવું સમજીને ને તેનાપર વિશ્વાસ રાખીને લોક દાન ધર્મ કરે છે. ને આપરથી ગ્રહણ સમયે ને પછી દાન કરી પુણ્ય સાધવાનો રીવાજ પડ્યો છે. મરણ પછીની જે શિક્ષા ગરૂડપુરાણમાં વર્ણન કરેલ છે તેની લોકોના મનમાં મોટી ભીતિ જગૃત થઈને તે મટાડવા વાસ્તે અલ્પ સ્વલ્પ પ્રશ્નાત્તાપ દર્શક કંઈપણ કરે છે. પરંતુ આમાં એક દોષ ઉત્પન્ન થયો તે આવો કે જ્યાં ત્યાં પુરાણમાં પ્રાહ્મણનું મહાત્મ્ય દાખલ કરેલ છે. પ્રાહ્મણની પ્રસન્નતા સુખ દેનાર અને તેનો શાપ ધાત કરનાર છે; મોટા મોટા રાજા પણ પ્રાહ્મણના શાપથી ખળી ગયા અને પ્રાહ્મણની પ્રસન્નતા મેળવવી એજ ઈશ્વરની પ્રસન્નતા મેળવવાનો માર્ગ છે ને આજ વાસ્તે તેને દાન દેવું એવું લખેલું હોઈ તેપ્રમાણે આજપર્યન્ત ઉપદેશ થતો આવ્યો છે. આથીજ સર્વ ધર્મનું ધોરણ પ્રાહ્મણ ભોજન તરફ ગયું. ઉપયોગી કામનો ઓધ સંકોચાઈ રહીને દિવસો દિવસ પ્રાહ્મણને વતનદારી ને ‘દુષ્કર્મનેમેં ઢળુ ચાર ચલનેમેં શવરાઈ’ સરખો અવિચ્છિન્ન ફોગટ ધર્મ મળવા લાગ્યો. અને તેપરથી પ્રાહ્મણોએ પોતાનાં કર્મ છોડી જેવા વેરાગીલોક અજ્ઞાનાવસ્થામાં હોય છે તેમજ પ્રાહ્મણલોક અજ્ઞાની થયા. જો પ્રાહ્મણોએ પોતાનું જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું ખરૂં કર્તવ્ય વિસર્યું ન હોત તો આ દેશમાં પ્રાણિમાત્ર વિદ્વાન ને લખનાર વાંચનાર થયા હોત. લક્ષાવધી પ્રાહ્મણ

આચાર્ય થઈ વિદ્યાભ્યાસ, વ્યવહારીક જ્ઞાન ને કલાકૌશલ્ય શિખવત તો આટલા પાછા પડત નહીં. કારણ કે બ્રાહ્મણની સંખ્યા એટલી મોટી ને બુદ્ધિવાન્ છે કે તે સર્વ આપણીપાસે ગુરુત્વ સ્વીકાર કરાવવાને યોગ્ય હોઈને તેમણે તે જ્ઞાનદાતા ગુરુ થાત તો દેશમાં અજ્ઞાની કરીને મનુષ્યપ્રાણી રહેત નહીં. પરંતુ તેણે પોતાનું અધ્યયન પણ છોડ્યું અને અધ્યાપન પણ છોડ્યું તેથી કરીને નિરપયોગી ધર્મ કેવળ દિવસોદિવસ વૃદ્ધિ પામ્યો ને ભિક્ષુકવર્ગ વધ્યો. ત્યારે સારાશયી જ્ઞેતાં પુરાણમાંના વર્ણક્રમપરથી તે કેવળ નિરપેક્ષ બુદ્ધિએ ને લોકને સદ્સદ્વિચારનું જ્ઞાન થાય એટલા વાસ્તે કર્તાએ કરેલ ન હોઈ તેમાં બ્રાહ્મણનો સ્વાર્થ દેખાય છે અને તેપરથી તત્સંબંધી એકંદર પુણ્યબુદ્ધિ નાશ થાય છે, આ વાત ઉપર છેડો આવે છે. હવે આ પુરાણમાંના જે પુરાણ મારા જ્ઞેવામાં આવેલ છે તેનાં મૂળ શ્લોક લખું છું.—

૧. તપસ્વાધ્યાયનિરતં માર્કંડેય મહામુનિમ્ ॥
વ્યાસશિષ્યો મહાતેજો જૈમિનિઃ પર્યપૃચ્છત ॥—૧ માર્કંડેય.
૨. સૂતમેકાંતમાસીનં નૈમિષારણ્યવાસિનઃ ॥
મુનયોદીર્ઘસત્રાંતે પ્રપચ્છુર્દીર્ઘસંહિતામ્ ॥——૨ મત્સ્ય.
૩. નૈમિષેહરિમીજાના ઋષયઃશૌનકાદયઃ ॥
તીર્થયાત્રાપ્રસંગેન સ્વાગતંસૂતમબ્રુવન્ ॥——૩ અગ્નિ.
૪. સર્વચૈતન્યરૂપાંતા માદ્યાવિદ્યાંચધીમહિ ॥
બુદ્ધિયાનઃપ્રચોદયાત્ ॥———૪ દેવીભાગવત.
૫. જન્માદ્યસ્પયતો ડન્વયાદિતરતશ્ચાર્યેષ્વભિજ્ઞઃસ્વરાટ્
તેનેબ્રહ્મહૃદાયઆધિકવયેમુત્તાંતિયત્સૂરયઃ ॥
તેજોવારિમૃદાંયથાબિનિમયોયત્રત્રિસર્ગોમૃષા
ધામ્નાસ્ત્રેનસદાનિરસ્તકુહકંસત્યંપરંધીમહિ ॥૧—
નૈમિષેનિમિષક્ષેત્રેઋષયઃશૌનકાદયઃ ॥
સત્રંસ્વર્ગાયલોકાયસહસ્રસમમાસત ॥ ૨—શ્રીમદ્ભાગવત.

६. इतिहासपुराणज्ञं वेदे वेदांगपारंगं ॥
धर्मशास्त्रादितत्त्वज्ञं वसिष्ठतनयाऽऽत्मजं ॥ १—
पराशरं सुखासीनमृषिमुनिवरोत्तमं ॥
मैत्रेयः परिपप्रच्छप्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ २—६ विष्णुपुराण.
७. नमस्तस्मै गणेशाय ब्रह्मविद्याप्रदायिने ॥
यस्यागस्त्याय तेनामविघ्नसागरशोषणे ॥—७ गणेशपुराण.
८. धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे गंगाकालिदिसंगमे ॥
प्रयागे परमेष्ठिन्ये ब्रह्मलोकस्य वर्त्मनि ॥—८ शिवपुराण.
९. ईशानिशादिभेदेन व्याकुलं सकलं जगत् ॥
निरीक्ष्य श्रोत्रियः कश्चिच्छ्रुतार्थावगातिक्षमः ॥—९ भात्मपुराण.
१०. नमो रुद्राय हरये ब्रह्मणे परमात्मने ॥
प्रधानपुरुषे शायसर्गस्थित्यन्तकारिणे ॥—१० लिंगपुराण.
११. त्रैलोक्यराज्यमाच्छिद्य बले रिद्राय यो ददौ ॥
नमस्तस्मै सुरेशाय सदा वामनरूपिणे ॥—११ *वामनपुराण.
१२. नमस्तु ते प्रमेयाय विष्णवे कूर्मरूपिणे ॥
पुराणं संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं विश्वयोनिना ॥—१२ कूर्मपुराण.
१३. वंदे वृंदावनासीनमिन्दिरानन्दमन्दिरं ॥
उपेन्द्रसांद्रकासारं परानन्दप्रभुं हरिं ॥—१३ बृहन्नारदीय.
१४. यस्याऽऽज्ञया जगत्सृष्टाविरंचिपालको हरिः ॥
संहर्त्ता कालरुद्राऽऽख्यो नमस्तस्मै च सौरिणः ॥—१४ भादित्यपु.

(वामनपुराण द्वितीयपाठ.)

- * ११. पुलस्त्यमृषिमासीन मासने वाग्मिनां वरम् ॥
नारदः परिपप्रच्छ पुराणं वामनाऽऽश्रयम् ॥
कथं भगवता ब्रह्मन् विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
वामनत्वं धृतं पूर्वतन्ममाचक्ष्वच्छतः ॥ २ ॥ ११ वामनपुराण

१५. अजमजरमनंतज्ञानरूपमहांतं ॥
 शिवममलमनादिभूतदेहादिहीनं ॥
 सकलकरणहीनंसर्वभूतस्थितंतं ॥
 हरिममलममायंसर्वगंवदमेकं ॥१॥
 नमस्यामिहरिरूद्रं ब्रह्माणं च गणाधिपं ॥
 देवीं सरस्वतीं चैव मनोवाक्कर्मभिः सदा ॥२॥
 सूतंपौराणिकं शांतं सर्वशास्त्रविशारदं ॥
 विष्णुभक्तं महात्मानं नैमिष्यारण्यमागतं ॥३—१५ गरुडपुराण.
१६. तप्तहाटकेशांतं ज्वलत्पावकलोचनः ॥
 वज्राधिकनखस्पर्शदिव्यसिंहनमोस्तुते ॥—१६ नृसिंह.
१७. ध्यायेत्स्थिरेण मनसा गणेशं सर्वसिद्धिदं ॥
 बुद्धिप्रकाशकं पूर्णयोगिना द्वादसंस्थितं । १
 जितं तेनाखिलं नाना ब्रह्मवर्णनवर्णितं ॥
 नानाजगत्समूहं वै गणेशेनोभयंकृतं ॥ २ ।—१७ मुद्गलपु.
१८. तं मनमहेमहेशानं महेशानप्रियार्थकं ॥
 गणेशानं करिगणेशानानमनामयं ॥—स्कंदपुराण.
१९. यद्योगिभिर्भवभयार्तिविनाशयोग्यमासाद्य वंदितमती-
 वविविक्तचित्तैः ॥ तदत्पुनानुहरिपादसरोजयुग्ममा-
 विर्भवत्क्रमविलंघितभूर्भुवस्वः ॥ १
 ईश्वरं जगतामाद्यं प्रणम्य पुरुषोत्तमं ॥
 नित्यज्ञानमयं वक्ष्ये पुराणं कालिकावह्यं ॥ २ ॥
 मार्कण्डेयमुनिश्रेष्ठं स्थितं हिमधरात्तिके ॥
 मुनवः परिपप्रच्छुः प्रणम्य सनकादयः ॥ ३—१९ कालिकापु
२०. सुरासुरः शिरःश्रेणीनिघृष्टमणिरंजितं ॥
 हरेः पादाम्बुजद्वन्द्वमभीष्टफलमस्तु नः ॥—२० नारदीयपु.

૨૧. નૈમિષેનિમિષક્ષેત્રેઋષયઃશૌનકાદયઃ ॥

સૂતંધર્મવિદંશ્રેષ્ઠપરિપ્રચ્છુરાહતાઃ ॥ ૧

શૌનકંતુપુસ્કસ્યસર્વપ્રશ્નાર્થકોવિદં ॥

સૂતસ્યાગ્રેસમાસીનંભાસમાનંસ્વરોચિષા ॥ ૨-૨૧ બ્રહ્મવૈવર્ત્ત.

નારાયણંનમસ્કૃત્યનરંચૈવનરોત્તમં ॥

દેવીંસરસ્વતીંવ્યાસંતતોજયમુદીરયેત્ ॥——ભારત.

આ ગ્રંથને પુરાણમાં ગણતા નથી, ઇતિહાસમાં ગણે છે.

કૂજંતંરામરામેતિમધુરંમધુરાક્ષરં ।

આરુહ્યકવિતાશાસ્ત્રાવંદેવાલ્મીકિકોકિલં ॥—રામાયણ.

આ કાવ્યમાં ગણેલ છે. કાવ્યનું તાત્પર્ય, કથા થોડી હોઈ તે કવિ-
એ રસ ભરેલ કરેલી અને તેમાં સ્વકપોલ કલ્પિત કથા દાખલ કીધી
એટલે તે કાવ્ય કહેવાય.

પરિશિષ્ટ.

પ્રેષાધ્યાય, કુંતાપાધ્યાય, નિવિદાધ્યાય, સુપર્ણાધ્યાય, યમગાથા ને
બાલલિલ્પાધ્યાય કરીને વેદનાં પરિશિષ્ટ છે. પરંતુ તે વેદપાસાયણમાં
લેવાં નહીં એવું છે એટલે ભૂદાંજ લખીએ છીએ.

ૐ અમિર્દેવેદ્ધઃ૦

નિવિદાધ્યાય.

ૐ ઇદંજનાતપશ્રુત૦

નારાશંસિ.

ૐ વચ્યસ્વરેભવચ્યસ્વવૃક્ષે૦

કુંતાપાધ્યાય.

ૐ વાયુરગ્રેપાયજ્ઞપ્રી૦

પ્રેષાધ્યાય.

ૐ ત્રયમ્લોકાઃ૦

યમગાથા.

આવાં પણ છુટક પ્રકરણો છે.

વેદમાં આ પરિશિષ્ટ મધ્યે મધ્યે પુસ્તકમાં દાખલ છે ને પૃથક્
પૃથક્ પણ છે. જેમ—શ્રીસૂક્ત આ પરિશિષ્ટ પુસ્તકમાં છે; ને ચરણવ્યુહ,
સર્વાનુક્રમ ઇત્યાદિ આ પૃથક્ હોઈ તેને પરિશિષ્ટજ કહે છે. શુક્લય-
જુર્વેદનાં અઠાર પરિશિષ્ટ છે.

સ્વાધ્યાયના પેટામાં વેદ, વેદાંગ, ઉપાંગ, ઉપવેદ, અને ઇતિહાસ ચરિત્ર, આ બધાં આવેછે. તે આ ગ્રંથના પૃથક્ પ્રકરણમાં દાખલ કરેલછે.

ઉપસંહાર.

હવે ઉપરના એકંદર ગ્રંથપરથી ને તેના ત્રોટક-તુટક વિવેચન પરથી આપણું ખરું કર્તવ્ય શું અને તેથી કેટલા દૂર છીએ આનો સદસદ્વિચાર કરવા ઠીક પડશે. ને તેથી તદ્વિષયક કાંહી દાખલ કરીને પ્રકૃત પ્રકરણ પુરૂ કરું છું.

આ દેશમાં ખે ત્રણ હજાર વર્ષથી ધન વૃદ્ધિનાયોગે વિચાર મંદ પડ્યો, બુદ્ધિહીન થઈ, અને આ ખરાબ આચરણના જ્ઞેરેકરીને સર્વ દેશ ભોળો થઈને પ્રાયઃ મરણતુલ્ય થયો ! તેજપરથી આવા અતિ મૂર્ખ ને નિર્બળ દેશનો નાશ કરનાર સ્વચ્છંદી રાજા થયા ને તેને સુખથી રાજ્ય કરવા સાંપડ્યું. એતદ્દેશીય “રાજા” આ નામ કેવળ મૂર્ખવાચક થયું ! સર્વકાળ ભાંગ અફીણ ખાઈ રહેનાર, ને અક્ષર-શત્રુ એવા માણસો સાધુમાં ગણાયા અને એવા લક્ષાવધિ લોક રમતા-રામ ને તીર્થવાસી થઈને ફરે છે. ભટ ભિક્ષુક આણે તો સર્વ વિધાનો ત્યાગ કરીને સ્વાર્થ સાધવાપરજ લક્ષ રાખ્યું ! આપરથી ને પ્રજા ઉદાસીન ને મૂળથી અજ્ઞાનમાં વધેલી એવી હાવાથી તેને પરદેશની કિંવા સ્વદેશની કાળજી ખીલકુલ રહી નહીં. દુટ રાજાને શિક્ષા કરવાની જે સ્વતંત્ર બુદ્ધિ તે જઈને સર્વએ કહેવું કે, હવે રાજાએ તાલ કરવા માંડ્યો, તે રાજ્ય બુડાવશે; પરંતુ તેનો ઉપાય કરવાને કોઈએ જોયું નહીં એવો નિંદકાળ આવ્યો. પરકીય રાજા આવ્યો તો એક ભિક્ષુકે ખીજાને ઘરે જઈ ધીમેથી કહેવું કે, ગામમાં ફૂલાણો પેઠો છે, તેણે દરવાજા બંધ કીધા છે, એવું એવું માંહોમાંહ અહીંથી તહીં કહેતા ફરવું. પરંતુ કોણ આવ્યો અને ડ્યાંથી આવ્યો તેનું કેકાણું નહીં ! મુસલ-માનોએ છસો વર્ષ રાજ્ય કીધું, ને અહીં ખરાબ ગતિ પણ કરી. પરંતુ આ કોણ, આનો ધર્મ મતલબ ને ધોરણ શું આ વિષે એક પણ હિંદુએ વિચાર કર્યો નથી અને કોઈ ગ્રંથ પણ લખેલો ન હોઈ આજપર્યંત કોઈને કાંઈ ખબર પણ નહોતી. પેટવાસ્તે ફારસીભાષા શીખ્યા, હકીમનું

ઔષધ લેવા લાગ્યા, ને ફોજમાં તખીબ રાખવા લાગ્યા. મુસલમાન ગવૈ-
આ આણે તો ગાંધર્વવેદને પણ હઠાવ્યો, તોપણ તેનો શોધ કીધો નહીં,
હમણા તો તેજ ખડુતેક લોક ઇંગ્રેજ શીખે છે. સારાંશ ભાડાના
ખળદ પ્રમાણે, જે નાથ ધાલે અને લાકડી મારે તેની આગળ ચાલ-
વાનો ક્રમ પડ્યો, આ પ્રમાણે લોક સ્થિતિ થઈ. આ પ્રમાણે, આટલા
ઉદાસી, ખેપરવા, ખેટ્ટીકર ને પરાક્રમહીન એવા લોક આ ભૂમંડલમાં
કોઈ પણ નહીં હશે!! આફ્રિકાખંડમાંના સિદ્દી માત્ર આવા છે. તેના
ગામમાંથી ગુલામ પકડી લેછે. પરંતુ પકડનારા ગયા એટલે રહેલાએ
ખારણા ઉધાડવાં. તેમજ, હિંદુલોકની ઉપર સ્વારી કરનારાએ આજ
મથુરા-લુંટ્યું, કાલ કનોજ લુંટ્યું, પરમ દિવસે નગર કેટ (જ્વાલામુ-
ખીનું શહેર), પછી થાનેશ્વર (કુરુક્ષેત્રનું શહેર) એમ ક્રમેકરીને શહેરો
લૂટી દ્રવ્ય લીધું. તથાપિ તેનો કંઈપણ વિચાર ન કરતાં શત્રુ ગયા
એટલે લોકોએ દરવાજા ઉધાડી ઉદ્ધોગ ધંધે લાગડું. જેમ ખકરાનાં
ટાળામાંથી આજ પચાસ માયાં, કાલ સો માયાં તોપણ ખાકીનાને
તેની દરકાર ન હોઈ ચરતા ફરે છે તેજ પ્રમાણે આ હિંદુલોક ધણાક
દિવસ નરપશુ ખની રહ્યા !! આજશુ, ઉદાસીન, અવિચારી, નિર-
દોગી, અલ્પદષ્ટિ ને કુવાના દેડકાનીપેઠે પોતાનાજ છંદમાં ગુંથાઈ
જપ તપ ને અનુષ્ઠાન કરતા ખેડા અને હજી પણ ખેસે છે! પરંતુ
આવા ઘોર અજ્ઞાનમાં એકમેકના નાશને પ્રવૃત્ત થયેલા સર્વ હિંદુસ્થા-
નવાસી લોક આને, ઈશ્વરકૃપાથી ઇંગ્રેજ સરકારનો અમલ થવાથી પુન-
રાપ આ દેશમાં ખરા વિચાર પ્રદક્ષિ થઈને પરદેશનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું
આ પણ મોટી ઉત્તમ વાત થઈ. લોકોને તેની શિક્ષાયોગે ભૂગોલ,
રાજ્યનીતિ ને વ્યવહાર વગેરે સમજાવાં લાગ્યાં, ને તેમજ મહાન અનર્થ
એટલે સતીદહન, કન્યા હત્યા, આત્મ હત્યા, જન્મપર્યંત વૈધવ્ય,
ગુલામગીરી, વગેરે ચાલુ થયેલ હતી, તે સર્વ અનર્થ વસ્તુતઃ અનર્થજ
હોઈ ખરા ધર્મ નહોતો, એવી સમજ પડવા લાગી, આથીજ ઇંગ્રેજ
સરકારના ઉપકારની કૃતજ્ઞતા ધ્યાનમાં લેવા શિવાય કોઈપણ વિચારી
પુરૂષ રહેનાર નથી. વ્યાપાર, ખેતી, લોકોપયોગી કામો, વિદ્યાલય,

સંગ્રહસ્થાન, રેલવે, વગેરે સર્વોપયોગી ને સુધારણાના પ્રકાર વૃદ્ધિગત થઈને સૂર્યાદય સરખો આ દેશપર અંધકારનાશક ઉજાસ પડ્યો આ વાત લક્ષમાં રાખવાજોગ છે. લોકોની જીભ ને લેખણ ખુદી થઈ આપરથી અનેક પ્રશ્ન નિકળવા લાગ્યા.* જ્યારે ખુદ્ધિ મંદ હતી ત્યારે કોઈપણ પ્રકારના પ્રશ્ન નિકળતા ન હોઈ ખરાખોટાનો વિચાર પણ થતો ન હતો. તે દુઃસ્થિતિ બદલાતી ચાલી; સ્વાધ્યાય એટલે સ્વ-પરદેશનો ઇતિહાસ, ધર્મ, વિદ્યા, કલા, ભાષા, ને રાજ્ય સ્થિતિ આ બધાનો અભ્યાસ આ નીચે લખ્યા મુજબ ચાલુ થયો. પરદેશની વિદ્યા ને રીતભાત જોને માલુમ નથી તે કુવામાંના દેડકાં પ્રમાણે અજ્ઞાન રહે છે, આજ વાસ્તે દેશાવર પરનું જ્ઞાન આપણી સાથે તુલના કરી જોવા વાસ્તે આવશ્ય હોઈ તેથીકરી વ્યાપાર વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે. પરંતુ ઘણા દિવસોથી ત્યાં અલક્ષ્ય કરવાથી હિંદુલોક કેવળ અજ્ઞાનમાં આવડીપર માર ખાઈ પોતાના ઘરમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવનારા એવા નિંદ્ય સ્વભાવના થયા! તેને જાગૃત કરવાને જે કોઈ મહેનત લે છે તે જાણે છે કે, આ કેટલા આજીવ, ઉદાસીન, સ્વહિત તરફ દુર્લક્ષ્ય કરનારા ને કેટલા પ્રકારની બ્રાંતિથી વેદિત-વિંટાએલા છે! જે મોટા પંડિત કહેવાય છે તેણે તો આ બ્રાંતિનો ખોજ બાહુજ વધારી કેવળ નિરૂપયોગી લોકના વર્ગમાં પડી રહ્યા છે. તે કેહુ છે કે અમારા સમાચાર લેનાર ને માન રાખનાર ગયા. પરંતુ તેણે એવું સમજવું કે, જ્યારે દેનાર હતા ને હજી પણ સ્વદેશીયરાજ્યમાં તેવા છે ત્યારે ને ત્યાં આપે શું પ્રયત્ન ને શું પરાક્રમ કીધું? આપણે પરાક્રમી થવું, ઉપયોગી થવું, અને કુવિચારીપણું ને દુર્જનપણું છોડી દઈને સન્માર્ગમાં લાગવું સખખ આ ગ્રંથકારની ક્રદ્દ્ય જોડી સર્વને પ્રાર્થના છે કે

* જીભને લેખણ આના ઔદાર્વથી સરકારે અમને સ્વાતંત્ર દીધું ખરું, પરંતુ અમને તેના ચોખ્ખ ઉપયોગ કરી લેવાનું જ્ઞાન ન હોવાથી અમારું તે સ્વાતંત્ર્ય ઘણું સરકારને અનર્થવાળું જણાઈ તેણે તે આ તરફ સંકોચમાં આણેલ છે. તોપણ અવશિષ્ટ સ્વાતંત્ર્ય પણ અમે હતભાગી લોકોને અપૂર્વજ હોઈ તેટલા વાસ્તે અમારે સરકારનો કૃતમતાપૂર્વક આભાર માનવો અવશ્ય છે.

તેણે યથાર્થ સ્વાધ્યાયમાં લાગવું. જગતનું જ્ઞાન મેળવવું; સત્ય ઇતિહાસ જ્ઞેવો, જે વાતને કંઈ આધાર નથી તે અસત્ય માનવી. સર્વ ખાખતને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, ને શાબ્દ આ જે પ્રમાણે પૂર્વ ઋષીઓએ ઠરાવ્યાં છે તે લગાડી જ્ઞેવાં; જે કોઈ કહે તે સાંભળી કેવળ નંદીના પોઠીઆનીપેઠે ડોક હલાવવી નહીં; લોકોના અભ્યુદયમાં આડો પગ ધાલવો નહીં; અનેક તરેહનું સ્વપરદેશીય જ્ઞાન, અને પુરાતન તેમજ સાંપ્રત માહિતી, આ ગ્રહણ કરી તે લોકને પ્રાપ્ત થવાનાં સાધનો વધારવાં, અને નૂતન વિચારમાં જે કંઈ ન્યાયને, નીતિને, અને સત્યને અનુસરતું હશે તેજ ધૈર્યથી સ્વિકારવું. અને સ્વાર્થબુદ્ધિ છોડી દેવી. એજ સ્વાધ્યાયનું મુખ્ય કૃળ છે. કોઈ નાક થોભી ખપોરપયંત, પાઠપૂજ કરે છે; કોઈ ગોખતો ખેસે છે; કોઈ થાકતા સુધી જપ કરે છે; અને તે તે પ્રમાણે લોક કહે છે કે, અમુક અતિશય જ્ઞાન સંધ્યાશિળ, ધર્મિષ્ઠ ને પુણ્યવાન છે. પરંતુ આવો વખત લગાડનાર પોતાનો પણ ઉદ્યોગ બુઝાડે છે ને બીજને ખરાબ ઉદાહરણ દેખાડી બગાડે છે. તે તેમાનું સ્પષ્ટ કૃળ છે, અને તેમાં ખાજરાવ જેવા ઋત્વિજપણું કરનારા તેમજ પગમાં ધુધરા ખાંધી ભજન કરનારા એવા રાજા થયા ત્યારે ખાવાભટ આનું અતિશય પાકી દેશમાંનો ઉદ્યોગ ધંધો બુઝતાં તેમજ તેને ઉત્તેજન ન મળી વ્રત, ઉધાપન, ને પ્રાક્ષણ ભોજન એજ માત્ર વધતાં, ને આપરથીજ મેહેનતી ને કુશલલોક દીલગીર ને ઉદ્યોગરહિત થઈને આજ સુધી કોટયાવધી રૂપિયાનો વિલાયતી ને ચીની માલ ખપવા લાગ્યો. આહીનો વ્યાપારધંધો નહીં સરખો થયો. તોપણ લોક અઘાપિ નિદ્રામાં ને લાડવાની રેલ છેલમાંજ છે. કોઈએ પાંચલાખ રૂપીઆ ખરચી યજ્ઞ કર્યો, કોઈએ પંદરલાખ રૂપીઆ ખરચી પ્રાક્ષણ ભોજન કર્યું, કોઈએ વિસલાખ રૂપીઆના દાગીના દેવને પહેરાવ્યા. આ પ્રમાણે દ્રવ્ય ઉધળી જવા માંડ્યું. પરંતુ જ્ઞાન વધારવાનું ખંધ પડીને લીખારીની સ્તુતિપર દષ્ટિ દઈને તે વ્યર્થ સ્તુતિ સંપાદન કરવા વાસ્તે લાખો રૂપીઆ ઉડાવ્યા એટલુંજ. આ પ્રમાણે જે ધર્માત્મા કરીને ગોપાળરાવ મૈરાળ સરખા અને ચંદુલાલ

ને અહિલ્યાબાઈ સરખાં થયાં તેણે ઉદારપણાથી ખર્ચ કર્યો ખરો. પરંતુ તેથી સૂતર, દીવાસળી કાચ કિંવા સોપ કાતર આમાંથી એક પણ ઉપ-યુક્ત પદાર્થ કરવાનું ડહાપણ ન આવતાં સર્વ ધંધો બુડી ખેંઠો ! જે ધર્માત્મા, ને સાધુરાજ થયા, તેણે ભીખારી, કાવડવાળા, પ્રદક્ષિણા કરનારા, પ્રહ્લચારી, સંન્યાસી, આનીજ સંખ્યા વધારી, પરંતુ કોઈપણ ઉદ્યોગની ને વિદ્વાનની સંખ્યા વધી નહીં. આવો ક્રમ ચાલવાથી દેશમાં અડધાલોક નિરુદ્યોગી, લઠ ભારતી, ને ફોગટની પ્રતિષ્ઠા મેળવી સર્વ કામમાં શૂન્ય એવા થયા ! હવે આ લોક પણ સુખમાં છે એવું નથી. તેપણ દરિદ્રી ને દુઃખીજ છે. તેનું પોષણ કરનારા કંટાળી આપણા અંગપર આ ગી-ગોડા ને ખગાં ખેઠેલ છે એમ સમજે છે. આજ વાસ્તે ઉદ્યોગ ધંધો વધારવો એજ મુખ્ય કર્તવ્ય, ને આકર્તવ્ય પણ જ્ઞાનશિવાય સમજવામાં આવનાર નથી. આપણું શું બુડ્યું અને શું રહ્યું એ જ્યારે સમજાયું ત્યારે તેના વાસ્તે ઉપાય કરતાં આવડશે, ને ખરું કર્તવ્ય સમજાશે. પરંતુ બધી પુંજ આજશ ને દરિદ્રતા વધારવામાં ગઈ અને જ્ઞાન ને માહિતી મુજગીજ નહીં હશે તો, તે આવશે ક્યાંથી ? ત્યારે સ્વાધ્યાય એટલે પોતાનું હીત ચિંતન, તે હિત ખે પ્રકારનુંઃ પ્રાંપચિક ને પારમાર્થિક કરીને કણાદમુનિ કહે છે.—

અયાતોધર્મજિજ્ઞાસા

યત્તોઽભ્યુદયનિઃશ્રેયસ્સધર્મઃ ઇતિ.

આવો પ્રાચિન મહર્ષિનો લેખ છે. તેપર ધ્યાન રાખી આ તરફ સંકોચિત બુદ્ધિના નિર્બંધકારને બુડતા કાળના કવિ ને ભટ આના ગ્રંથ-માં સત્સિદ્ધાંત ખીલકુલ નથીજ આ પાકું ધ્યાનમાં રાખવું. પેટ ભરવા-વાસ્તે ને લોકને ગાંડા કરવાવાસ્તે યાજ્ઞિકૈએ વ્રતાર્ક, વ્રતખંડ ને દાનખંડાદિક ગ્રંથ લખ્યા. જજ્ઞમાનીઆએ પોતાના ક્રાયદાવાસ્તે ગરડપુરાણ, પ્રેતકલ્પ, અંત્યેષ્ટિ વગરે લખ્યાં. અને ભટ્ટૈએ આચારાર્ક, નિર્ણયસિંધુ, તિથિનિર્ણય ઇત્યાદિ અનેક મતલખસિંધુ લખ્યા ને તેનો હુલુ પણ પૂર્ણપણાથી સિદ્ધ થયો ! પુરૂષ ને સ્ત્રી સર્વ જાતિપાશમાં પડ્યા ને બુડ્યા અને સર્વ લોક કુતરાખિલાડાથી પણ નીચ થઈને

પરસ્પર કલહ કરવા લાગ્યા ને નાનાપ્રકારનો દ્વેષ ને કુપ્રુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. આખરે આ અનર્થ સ્થિતિમાંથી બહાર આવી પૂર્વસ્થિતિ-ઉપર આવશે એવું પણ નજ હતું. પરંતુ ઉપર લખેલા પરદેશસ્થ ને સુધરેલા લોક ઈશ્વર પ્રેરણાએ અહીં આવી તેનો અમલ ખેડો, ત્યારે તેની સંગતથી આંખ ઉઘડવા લાગી, ને ખોલ્યા તો ફાવવા લાગ્યા. સ્વદેશીય રાજ્યમાં ને મૂર્ખ રાજના અમલમાં, પ્રસ્તુત આપણે નિર્ભયપણે ને સ્વસ્થપણે જે વાત ખોલીએ છીએ આવી વાત મોમાંથી બહાર કાઢવા પણ કોણ સમર્થ હતું? ત્યાં ને તે વખતે જીભને ને લેખણને તાણુંજ હોઈને સર્વ સ્વચ્છંદિપણે ચાલતા હતા! આ વિચાર આખરે સર્વને સમજાશે ને સમજાવવું જોઈએજ.

સ્ત્રી ને પુરુષમાં ભેળવવાથી પુરુષની રીતભાત ને ભાષણ વ્યવહાર શુદ્ધ થશે. કારણ કે સ્ત્રીએ સ્વભાવથીજ ધર્મશિલ, શ્રદ્ધાલુ ને પવિત્ર હોય છે ને પુરુષ હાંડ પણ જગતના માહીતગાર હોય છે. ત્યારે તે દ્વારાએ તે માહિતી સ્ત્રીને થાય છે ને સ્ત્રીના સાહચર્યથી સાત્વિક ગુણ ને પવિત્રતા આ પુરુષમાં આવે છે. પરંતુ ઉભયને આ લાભ થશે એ ધ્યાનમાંથી છોડી સ્ત્રીને ગોંધી રાખે છે! આ પણ ચાલ સુધારવી જોઈએ.

હિંદુ લોક જેવા સોસક અને સાત્વિક લોક ખીજ નથી. આનું કારણ આજ કે, તેને કંઈ સમજાતું નથી અને તે મધ્યે એક નિશ્ચય ને ધૈર્ય નથી. વિધવા વંપન કરવા ભટે કહ્યું તો તે અપભાષાપર જીલમ કરવા તૈયાર (!) ને દસ વર્ષમાં લગ્ન કરે કહ્યું તો સર્વ સાંભળે છે. આ પ્રમાણે જે ઘરમાં જીલમ સોસે છે તેને બહાર જીલમ સોસવાની ચાલ અને સંવય લાગે છેજ. તેને અશક્તપણું આવ્યું એ એક આ સોસકપણામાં મોટું કારણ છે. પરંતુ ખીજું કારણ આવું છે કે*

ગામમાં એકાદ બ્રાહ્મણની છોડી ૧૪ વર્ષની લગ્ન શીવાય રહી કિંવા એક છોકરો વિલાયત જઈ આવ્યો કે ગામમાં જ્યાં ત્યાં ગડબડ થઈ સભા થવા માંડે છે. પરંતુ સરકાર દરબારમાં એકાદ મોટો કાયદો થતો હોય તેનો વિચાર કરેવા એટલે લોકોને જીધ આવે છે. આ પ્રમાણે નિરૂપણી કામમાં જાગ્રતા અને ઉપશોગી કામમાં જીધ એવા લોકોનો પ્રકાર થયો છે.

ધરમાં સ્ત્રીમધ્યે ને તેવાજ આર્જવી લોકમાં ખેસી ખેસી પરદેશમાં ન જવાથી ને અનેક લોકમાં ન ભેળાયાથી નવી ખજા પાવરી થાય છે. પેહેલાં રામચંદ્ર, અર્જુન, વિક્રમ, શિવાજી આના જેવા જે મહાન્ પરાક્રમિ પુરૂષો થયા, તે ધરમાં ખેસી થયા નથી. તો તે રાન વનમાં ને ગુરૂગૃહે રહેવાથી પરાક્રમી નિકળ્યા. તે, ખરાખકાળ આવ્યો તો તેને પણ રોકી રાખે એવા હતા, અને તેથીજ તેના હાથે પરાક્રમ થયાં. તેવાંજ પરાક્રમ હાલમાં ઈંગ્રેજ પાસેથી ઈશ્વર ધડાવે છે તો આ પ્રમાણે થવાની ઈચ્છા રાખી પ્રયત્ન કરવો એજ એક સ્વાધ્યાયનો ઈષ્ટાર્થ છે એમ હું કહું છું.

ખીજ દેશમાં જે સ્ત્રીની સ્થિતિ છે તે આ દેશમાં પુરૂષની છે ! ત્યારે જખરજસ્ત પતિ હોવા શિવાય આ પુરૂષરૂપ સ્ત્રીનું કોણ સંરક્ષણ કરશે ? આ હિંદુસ્થાનનો જે કૂળદ્રુપ દેશ છે તેજ તો હિંદુલોકને મેઢા પ્રમાણે ખાઈ જશે ! પરંતુ અહીં ખલિષ્ટ ઈંગ્રેજ સરકાર છે એટલેજ આ દેશને આ તરફ આ સૈકામાં નિર્વિઘ્નપણું આવી થોડુંક સ્વાતંત્ર્ય પણ આવ્યું છે. પરંતુ એવી ખલિષ્ટ સરકાર દ્રવ્યથી તેમજ સામગ્રીથી પરિપૂર્ણ હોવા છતાં પણ કાણુલનો અમીર રશિયન વગેરે વાધ જેવા આ હિંદુસ્થાન તરફ તાકી બુલે છે ને ધમકી આપે છે ! પણ સરકારના પરાક્રમથી તે આગળ આવી શકતા નથી. એવા જે તે પર-રાષ્ટ્રને હિંદુસ્થાનનો લોભ હોવાથી કદી પણ આ દેશને સ્વસ્થતા મળે નહીં એવો સાધારણ તર્ક થાય છે. પરંતુ ઈશ્વર કૃપાથી તે સ્વસ્થતા ઈંગ્રેજ રાજ્ય થવાથી સુતર રીતે ચાલેલ છે એ કેટલું અભિનંદનીય છે ! અહીં હિંદુ શિવાય ખીજ કોઈ નહીં એવી વાત ઉઠી તો અહીં ચારે તરફથી ગરદી થતાં એક ક્ષણ પણ લાગનાર નથી. આ વાસ્તે આપણે સર્વએ ઈશ્વરની એજ પ્રાર્થના કરવી કે આ આપણા પતિ (!) ચિરકાળ રહે અને તેજ સર્વેશ્વર આપણને પીડા ન કરવાવિષેની તેની સંપ્લુષ્ઠિ વધારવાની પ્રેરણા કરે ! !

પરિશિષ્ટ ૧ લું.

ઋગ્વેદ.

૧ શાકલસંહિતામાં ૬૪ અધ્યાય અથવા ૮ અષ્ટક ૬૯૦ મંડલો છે. દરેક અધ્યાયમાં આઠ અષ્ટક હોય છે અને મંડલમાં સૂક્તો હોય છે. અસુક સૂક્તનું મંડલ છે આવો નિયમ નથી.

૨ ऐतरेयब्राह्मणમાં ૮ પંચિકા અથવા ૪૦ અધ્યાય છે.

૩ ऐतरेयआरण्यकમાં ૫૫ પંચિકા અથવા ૨૫ અધ્યાય છે.

૪ आश्वलायनसूत्रમાં શ્રૌત ને ગૃહ્ય એવા બે ભાગ છે. શ્રૌતમાં ૧૨ અધ્યાય છે અને તેમાં યાગ પ્રકરણ છે અને ગૃહ્યમાં ૪ અધ્યાય છે અને તેમાં સંસ્કાર પ્રકરણ છે.

ઋગ્વેદ સંહિતામાં એકંદર ૧૦૧૭ સૂક્તો ૨૦૦૬ અનુવાક ૧૦૪૧૭ ઋચા ૧૫૩૮૨૬ પદો અને ૪૩૨૦૦૦ અક્ષરો છે

ઋગ્વેદની માંડુકય, ખાંડકલ, સાંખ્યાયન, આશ્વલાયન વગેરે આઠ શાખા હતી; પરંતુ આજે માત્ર તેમાંની ત્રણ ઉપલબ્ધ છે. ઋગ્વેદના મુખ્ય દેવતા:—મિત્ર, વરુણ, ઈંદ્ર, સોમ, વાયુ, અગ્નિ, નક્ત, ઉષઃ, પૂષા, આશ્વીન, રૂદ્ર, વિશ્ણુ, ઈંદ્રાગ્નિ મૈત્રાવરુણ, ધાવાપૃથ્વી, અગ્નિસોમ ઈત્યાદિ હોઈ મુખ્ય રૂપિ મધુહંદ, હિરણ્યસ્તુપ, કણ્વ, વિશ્વામિત્ર, ગૃત્સમઃ, દીર્ઘતમ, કવષઐહુષ, વામદેવ વસિષ્ઠ, શતરિચ્ન, માધ્યમ, કુદ્રસૂક્ત મહાસૂક્ત, યમી, લોપામુદ્રા ઈત્યાદિ છે. ઋગ્વેદમાં ગાયત્રી, ઉષિણુક, ત્રિષ્ટુપ, બૃહતિ, જગતિ, પંક્તિ, અષ્ટી ને અનુષ્ટુપ ઈત્યાદિ હંદ છે.

યજુર્વેદ

તૈત્તિરીય કૃષ્ણયજુર્વેદ

ચરણુચૂહ કરીને એક જે વેદાનું પરિશિષ્ટ છે તે ઉપરથી યજુર્વેદની ૧૦૨ શાખા હતી આમ જણાય છે. તેની ગણતી નીચે પ્રમાણે:—

૨ સ્વાંદિકેય ને ઔરુચ આવા બે ભેદ છે. તેમાં સ્વાંદિકેયના આપસ્તંબ, ઔધાયની, સત્યાષાઢ, હિરણ્યકેસી અને ઔધયી એવા પાંચ ભેદ છે. તે બધાને તૈત્તિરીય કીંવા કૃષ્ણયજુર્વેદ કહે છે.

ચરકના ચરક, મૈત્રાયણી, શ્વેતતર, શ્વેતાશ્વતર, વાતાતર, વાર્તલવ, રાયણીય કપિચ્છલ, પ્રાચ્યકઠ, કઠ, આબ્હરક અને ઔપમન્યવ આવા બાર ભેદ છે.

કઠના તેર ભેદ હતા આમ પ્રસિદ્ધ છે પણ તે ઉપલબ્ધ નથી.

મૈત્રાયણીના, ભેદ—માનવ, દુંદુભ, ઐકય, વારાહ, હરિદ્રવ્ય, શ્યામ અને શ્યામાયનીય છે,

વાજસનીયના ભેદ—જખાલ, ઔધય, કાણુવ, માધ્યંદિન, ગાલવ, ત્રાત્યાયન અને કાપાર વગેરે ૧૭ છે.

૨૪ જાબાલના ૨૪ ભેદોનાં નામો મળે છે પણ તે ઉપલબ્ધ નથી.

ગાલવના ૨૨ ભેદ છે તે પણ ઉપલબ્ધ નથી.

આ પ્રમાણે ૧૦૨ શાખા થઇ. તેમાંની ઠટલીક યવન દેશમાં, ઠટલીક શ્વેતદ્વીપમાંને ઠટલીક ભરતખંડમાં છે એમ લખ્યું છે.

ઉપર લખેલી એક ગણતી છે પરંતુ પ્રાયઃ તૈત્તિરીય ૬૬ ને વાન્સનીય ૧૫ મળી ૧૦૧ શાખા થાય છે આમ પણ ગણતી કરે છે. હવે તૈત્તિરીય કૃષ્ણયજુર્વેદ માંહેની શાખા, સૂત્રો અને તેનો પ્રચાર નીચે લખ્યા પ્રમાણે છે:-

(૧)-૧. આપસ્તંબ શાખા એટલે આપસ્તંબ સંહિતા.

૨ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, આરણ્યક; આના ૧૦ અધ્યાય છે.

૩ આપસ્તંબ સૂત્ર-આમાં, શ્રોત ગૃહ્ય ને ધર્મ આવા ત્રણ ભાગ હોય આ સૂત્ર તૈલંગણુ દેશમાં ચાલે છે.

(૨)-૧ હિરણ્યકેશી શાખા-આ શાખાના બ્રાહ્મણ ઠાકણમાં છે.

૨ હિરણ્યકેશી સૂત્ર-આમાં શ્રોતને ગૃહ્ય એવા બે ભેદ છે.

(૩)-૧ સત્યાષાઢા શાખા-આ તૈલંગણુમાં છે.

(૪)-૧ બૌધાયન શાખા-આ શાખાનાં જે સૂત્ર છે તેનો વિસ્તાર ૩૦૦૦૦ અંથ જેટલો છે. આ શાખા કર્ણાટક ને દ્રવિડ આ દેશમાં છે.

(૫)-૧ મૈત્રાયણી શાખા-આ શાખાનાં માનવસૂત્ર હોઈ નાસિક, ખાનદેશ, વ-હાડ ને નાગપુર વગેરે તરફ આ શાખાના બ્રાહ્મણ છે. આની સંહિતાને બ્રાહ્મણ એકજ હોઈ પૃથક બ્રાહ્મણ નથી. આમાં ચરક કરીને એક શાખા છે તે પણ માનવસૂત્રજ માને છે. મૈત્રાયણી શાખામાં કવચિત્ વરાહ સૂત્ર છે.

આ ચરક શાખાના વેદને નિગદાખ્યવેદ એમ પણ કહે છે. તૈત્તિરીય કૃષ્ણયજુર્વેદની ૮૬ શાખા હતી એમ ઉપર કહ્યુંજ છે પરંતુ આમાંની હાલમાં ઉપર કહેલીજ માત્ર રહેલી છે. કૃષ્ણયજુર્વેદ સંહિતામાં ૭ પ્રપાઠક છે તેને કાંડ પણ કહે છે. આ ૬૨૬ પ્રપાઠકમાં અનુક્રમે ૮, ૬, ૫, ૭, ૭, ૬, અને ૫, એમ મળી

એકંદર ૪૪ અધ્યાય છે. આમાંના દરેક અનુવાકને છેડે પચાસની સાંકળી હોય છે. આના બ્રાહ્મણના ત્રણ અષ્ટક હોય તેમાં ૮,૮ ને ૯ એવા ૨૫ અધ્યાય છે; ને આરણ્યકના ૧૦ અધ્યાય અને કાઠક અધ્યાય ૩ મળી ૮૨ અધ્યાયની શાખા છે. આ અધ્યાયને પ્રશ્ન પણ કહે છે. આ સંહિતામાં અનુવાક ૬૫૧, પચાસી ૨૧૯૮, પદો ૧૧૨૦૯૦ ને અક્ષરો ૨૫૩૮૬૮ છે આ વેદની શાખા માંહેની કંઠ શાખા નાશ થઇ તેમાંના કંઠયુ પનિષદને કાઠકના ૩ અધ્યાય માત્ર રહેલા છે. આ વેદની દરેક શાખા સરાસરી સરખી હોઈ દરેક શાખા ચોવીશ હજાર અથ જટલી છે. શાખા સંહિતા અને બ્રાહ્મણ આ બંને મળી સમજવી.

વાજસનીય ગુકલયજુર્વેદ.

માધ્યંદિની શાખા.

૧ સંહિતા. આના ૪૦ અધ્યાય હોઈ તેને હસ્તસ્વર લગાડે છે.

૨ શતપથબ્રાહ્મણ આના સો અધ્યાય ને ૬૮ પ્રપાઠક ને તેના ૧૪ કાંડો છે. આ પ્રપાઠક ૧૧૧, ૨ કિંવા ૧ અધ્યાયનું થાય છે. આ અધ્યાયના પેટામાં બ્રાહ્મણ વિભાગ હોઈ તેને કાંડિકા છે. ઉપર જે ૧૪ કાંડો કહ્યા છે તેના લૌકિક નામો:— હવ્યાન, એકવૈ, અધ્વર, અહ, સર્વ, ઉખાસંભરણ, હરિતપ્પટ, ચી, સાચી, અગ્નિરહસ્ય, મધ્યમ, અષ્ટાધ્યાયી, અશ્વમેધ, અને બૃહદારણ્યક આને ઉપનિષદ્ કહે છે.

કાત્યાયનસૂત્ર આમાં શ્રીત વ ગૃહ્ય બંને હોય શ્રીતના ૨૬ અધ્યાય છે. તેના ગૃહ્ય ને પારસ્કર ગૃહ્ય કહે છે. ને તેના ત્રણ અધ્યાય છે. પારસ્કર આ કાત્યાયનનો શિષ્ય હોવો જોઈએ.

કણ્વ પાઠમાં ૧૭ કાંડો કરે છે ને માધ્વદિન પાઠમાં ૧૪ કરે છે. આ વેદના ૧૮ પરિશિષ્ટો હોઈ તેમાં શુદ્ધસૂત્ર, ચરણુવ્યૂહ, પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર ઇત્યાદિ છે. આમાં શતદ્રિયસૂક્તને ઠેકલાક ઉપનિષદમાં ગણે છે ને તેથીજ તેની પેહેલાં શાંતિ બોલવાનો પ્રચાર છે. ઉપનિષદ્ એટલે જમાં સર્વત્ર ઈશ્વરની વ્યાપ્તિ છે એવો બોધ હોય તે.

કણ્વશાખાને પ્રથમ શાખા કહે છે. આની ૧ સંહિતા પાઠ ભેદ હોઈ તેને હસ્તસ્વર નથી, બ્રાહ્મણુ શતપથ, સૂત્રકાત્યાયન.

આ વેદની ઋચા ૨૦૨૧ અનુવાક ૩૧૧, પદો ૩૧૫૮૭ છે. આની ૧૫ શાખા હતી પણ માત્ર બે રહી છે. આને શુક્લ કહેવાનું કારણ આ સંહિતા મંત્રમયી છે એટલે તેમાં બ્રાહ્મણુનો ભેગ નથી. આ વિષે શુક્લયજુર્વેદમાં લખ્યું છે કે; આદિત્યાનિ હમાનિ શુક્લાનિ યજુર્ષી વાજસનેયેનાભ્યાયંતે.

પરંતુ કૃષ્ણયજુર્વેદની સંહિતા મંત્ર અને બ્રાહ્મણુ બંનેથી મળેલો છે.

સામવેદ.

આ વેદની એક હજાર શાખા હતી આમ કહે છે. તેમાંની કૌથુમી, રાણાયણી, ગૌતમી, ખલ્વલા, મહાખલ્વલા, જૈમિનીય, લાંગલા, સૌરાયણુસાત્યમુદ્ગલ, શાંકયાયની, ઋગ્વર્ણુ ભેદ, પ્રાંજલ, ખલ્લલ, મહાખલ્લલ, નૈગમેય, પ્રાચીનયોગ્ય, જ્ઞાનયોગ્ય ને તલવકાર ઇત્યાદિ નામો મળે છે; પરંતુ તેમાંની બેજ શાખા ઉપલબ્ધ છે:—

(૧)–૧ કૌથુમીશાખા આ ગુજરાતમાં આવે છે. એના આસુરાયણુ, વાતાયણુ અને પ્રાંજલિદ્વૈતામૃત એવા ત્રણ ભેદ છે.

૨ સંહિતા આમાં દશતી ને પ્રપાઠક આવા બે
ભાગ પાડેલા હોય છે.

૧ છંદસીક કિંવા આર્ચિક ૬ પ્રપાઠક.

૨ આરણી—પ્રપાઠક, વિષય, ગાન.

૩ ઉત્તર—૯ પ્રપાઠક.

૪*વે—આયણુ, ઉહ, ઉઝ.

આના આઠ પ્રાક્ષણો છે તેનાં નામો:—

પંચાવશ—તાંડય, પડવિંશ, સામવિધાન, સંહિતોપનિ-
ષદ્પ્રાક્ષણ, આર્ષેય, દેવતાધ્યાય, વંશપ્રાક્ષણ અને મંત્રપ્રાક્ષણ.
આમાં લાત્યાયન ને ગોભિલ એવાં બે સૂત્રો છે.

(૨) રાણાયણી શાખા આ મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ચાલે છે. અને
નાશ પામેલી શાખામાંહેની જૈમિનીય શાખા કર્નાટકમાં હતી
એમ કહે છે. સામવેદ સંહિતાના મંત્રો ધણુ કરી ઋગ્વેદમાં
છે ને તેમાંની સુમારે ૧૫૫૦ ઋચા, ૮ ઠ ૯ આ મંડલમાંથી
લીધી છે. આ વેદનો વિસ્તાર ધણો છે તેથીજ ભગવતે કહ્યું છેઃ

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ. ગીતા. અ ૧૦

આ વેદના મંત્રમાં ગાયનના છત્રીસ પ્રકાર છે તેનાં નામો:—
પ્રસ્તાવ, ઉગ્દીય, પ્રતિહાર ઉપદ્રવ, નિધાન, હિંકાર, પ્રણવ, અશતિ
સ્તોભસામ, આદિમધ્યનિધાન, પદવિભાગ ને ઋગ્વ્યૂહ વગેરે છે.

સામ વેદના દેવો:—અગ્નિ, ઇંદ્ર, પ્રજાપતિ, સોમ,
વરુણ, ત્વષ્ટા, અંગિરા, પૂષા, સરસ્વતિ ઈન્દ્રાગ્નિ ઇત્યાદિ છે.

* વે એટલે ગ્રામગેયગાન. આનાં સૂકતોને પૃથક નામો દીધાં છે.
તે આ પ્રમાણે:—બૃહત્સામ, વૈશ્વસામ, રૈવતસામ, દીર્ઘસામ, વામદેવ્ય
સામ ને પંચનિધાન ઇત્યાદિ.

તેમાંનાં અગ્નિના સૂક્તને નિધાન, ઇંદ્રના સૂક્તને પ્રસ્તુત અને પ્રજાપતિના સૂક્તને સ્વર કહે છે.

સામવેદના છંદો—ગાયત્રી, જૃહતી, ત્રિષ્ટુપ્, અનુષ્ટુપ્, જગતી ને પંકિત છે. ચરણવ્યૂહમાં આની, ૭ શાખા દેખાડેલી છે. ત્યારે ચરણવ્યૂહના પરિશિષ્ટની રચના પેહેલાંજ બાકીની શાખા નાશ પામી હોય એમ લાગે છે. સત્યમુર્ગીય, સત્યમુર્ગ્ય, સત્યમુર્ગલ, ક્લાપ, મહાક્લાપ, લાંગલાયન અને શાર્દૂલ આ ચરણવ્યૂહ માંહેની સાત શાખા છે.

બીજા વેદો કરતાં આ વેદનો વિસ્તાર ધણેજ હોવો જોઈએ અને ગાયન પ્રકાર પણ ધણે હોવો જોઈએ એમાં સંશય નથી. આ વેદમાં અનેક દેવોની સ્તુતિ કરેલી છે. ગ્રંથ સુમાર ૧૪ હજારનો છે.

અથર્વવેદ

આ વેદની શૌનકી, પિપ્લાદ, દાંત, પ્રદાંત, સ્તોતા, ઐતા, બ્રહ્મદાવશા, કુખ્જક, દેવવર્થા, ચરણવિધ ઇત્યાદિ શાખા છે. તેમાંની પિપ્લાદને શૌનકી આ બેજ ઉપલબ્ધ છે. અથર્વવેદનાં નક્ષત્ર વિધાન, વિધિવિધાન, સંહિતા અને શાંતિકદ્વય આવાં ૫ કદ્વય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇંદ્રને ઇંદ્ર આવા જ ચાર વેદના દેવતા છે તેમાં આ વેદના દેવતા ઇંદ્ર છે.

(૧) શૌનકીશાસ્ત્રા—૧ શૌનકી સંહિતા—૨૦ કાંડ છે.

૨ ગોપથબ્રાહ્મણ—પૂર્વાર્ધ અપને ઉત્તરાર્ધ અ. ૬. આ ગોપથના આરંભમાંજ ઊંકારં પૃચ્છામઃ કરીને એક બ્રાહ્મણ છે તેને ઠાઇ ઉપનિષદ પણ કહે છે ને તેનું નામ પ્રણવોપનિષદ છે.

૩ આરણ્યક—૫૨ ઉપનિષદો.

૪ સૂત્ર—શૌનકી.

પિપ્પલાદ શાખાનાં સંહિતા, બ્રાહ્મણ આરણ્યક ને સૂત્ર વગેરે શૌનકી પ્રમાણેજ છે.

વેદાંગો

છંદ, કલ્પ, જ્યોતિષ, નિરૂક્ત, શિક્ષા વ્યાકરણ અને નિધંટ. શિવાય આ લગત એક આલંકારશાસ્ત્ર કરીને છે.

ઉપવેદ

શિલ્પ, આયુઃ, ગાંધર્વ અને ધનુ. શિલ્પમાંહેના દેવળ વગેરે પાંધવાનાં ઠેઠલાક શિલ્પ ગ્રંથ છે. આયુર્વેદમાં અત્રિસંહિતા, ચરક, શુશ્રુત, વાગ્ભટ આ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. આયુર્વેદ એટલે આયુષ્ય વધારનારું શાસ્ત્ર. તેમાં હેતુ, લિંગ ને ઔષધ આવા ત્રિસ્કંદ છે. હેતુ એટલે રોગનું કારણ, લિંગ એટલે ચિન્હ અને ઔષધ એટલે ઉપાય. સદરહુ વૈદ્યક ગ્રંથકારો માંહેના વાગ્ભટે સૂત્રસ્થાન, શારીર, નિદાન, ચિકિત્સા, કલ્પ ને ઉત્તરતંત્ર આવા છ તંત્ર કર્યાં છે. ગાંધર્વવેદ આ ગાયનશાસ્ત્ર પ્રતિપાદક હોય અંશતઃ ઠીક પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ ધનુર્વેદનો નાશ થયો છે.

ષટ્શાસ્ત્રો—ઉપાંગો

શાસ્ત્ર.	કર્તા.	શાસ્ત્ર	કર્તા.
તર્ક.	} સાંખ્ય-કપિલ ન્યાય-જૈમિનિ	} મીમાંસા. વેદાન્ત-વ્યાસ	જૈમિની
યોગ			

આ શિવાય શાંકિલ્યકૃત ભક્તિશાસ્ત્ર છે.

સ્મૃતી (ઉપાંગો)

૧. અગ્નિ ૨ અત્રિ ૩ અંગિરા ૪ આપસ્તંબ ૫ આ-
શ્વલાયન ૬ ઉશના ૭ ઋષ્યંગિરા ૮ કણ્વ ૯ કપિલ ૧૦ કશ્યપ
૧૧ કાણ્વ ૧૨ કાત્યાયન ૧૩ કાળ્ણજિની ૧૪ કુથુમ્બી ૧૫
કુત્સ ૧૬ કોકિલ ૧૭ કૌત્સ ૧૮ ગાર્ગ્ય ૧૯ ગૌતમ ૨૦ અયવન
૨૧ ચિદામ્બર ૨૨ છાગલેય ૨૩ જમદગ્ની ૨૪ જળાલ ૨૫
જતુકર્ણ્ય ૨૬ દત્ત ૨૭ દક્ષ ૨૮ દેવલ ૨૯ ધૌમ્ય ૩૦ નાચિકેત
૩૧ નારદ ૩૨ પરાશર ૩૩ પારસ્કર ૩૪ પુલહ ૩૫ પૈઠીનસી
૩૬ પૌલસ્ત્ય ૩૭ પ્રજાપતી ૩૮ પ્રાચેતસ ૩૯ પુષ્પ ૪૦ ધૌધાયન
૪૧ બૃહસ્પતિ ૪૨ ભૃગુ ૪૩ ભારદ્વાજ ૪૪ મનુ ૪૫ મરીચો
૪૬ માર્કંડેય ૪૭ મૌદ્ગલ ૪૮ યમ ૪૯ યજ્ઞાંગ ૫૦ યાજ્ઞવલ્કય
૫૧ લિપ્પિત ૫૨ લોગાક્ષી ૫૩ લોહિત ૫૪ વત્સ ૫૫ વસિષ્ઠ
૫૬ વિષ્ણુ ૫૭ વિશ્વામિત્ર ૫૮ વૈજવાપાયન ૫૯ વૈયાઘ્ર ૬૦
વૈયાઘ્રપાદ ૬૧ વ્યાસ ૬૨ શંખ્ય ૬૩ શાકટાયન ૬૪ શાક્યાયન
૬૫ શાત્યાયન ૬૬ શાંડિલ્ય ૬૭ શાતાતપ ૬૮ શૌનક ૬૯ સત્ય-
વ્રત ૭૦ સંવર્ત ૭૧ સુમંતુ ૭૨ સોમ ૭૩ હારિત ૭૪ હિરણ્યકેશી

આ મૂળ સ્મૃતી શિવાય પૌરુષત્રય ચતુર્વિંશતિમત્, પ-
દ્વિંશતિસાર, મયૂખ્ય, પારાશરમાધવ, વીરમિત્રોદય, દત્તકમીમાં-
સા, નિર્ણયસિંધુ, મદનરત્નપારીજાત, હેમાદ્રી, કૌસ્તુભ ઇત્યાદિ
અનેક પંડિતકૃત ગ્રંથો છે. તેને મહાનિબંધ કહે છે. શિવાય,
પ્રયોગના ને અન્હિકના અનેક ગ્રંથ છે. સ્મૃતીમાં સુખ્યસ્મૃતિ,
ઉપસ્મૃતિ, વૃદ્ધસ્મૃતિ ને લઘુસ્મૃતિ, એવા ભેદ છે.

પુરાણો—સંખ્યા ચાર લક્ષ.

નામ.	ગ્રંથસંખ્યા.	નામ.	ગ્રંથસંખ્યા.
૧ કુર્મ.....	૧૭૦૦૦	૨ મત્સ્ય.....	૧૪૦૦૦
૩ ગરુડ	૧૯૦૦૦	૪ પદ્મ.....	૫૫૦૦૦

૫ ભાગવત....૧૮૦૦૦	૬ પ્રભા..... ૧૦૦૦૦
૭ વિષ્ણુ ૨૩૦૦૦	૮ વામન ૧૦૦૦૦
૯ કાલી ૧૦૦૦૦	૧૦ ભવિષ્ય.... ૧૪૦૦૦
૧૧ માર્કંડેય.... ૬૦૦૦	૧૨ પ્રજ્ઞવૈવર્ત....૧૮૦૦૦
૧૩ વાયુ.....૧૦૦૦	૧૪ પ્રભાંડ ૧૨૦૦૦
૧૫ લિંગ ૧૧૦૦૦	૧૬ શિવ.....૨૪૦૦૦
૧૭ દેવીભાગવત ૧૨૦૦૦	૧૮ ગણેશ ૮૦૦૦
૧૯ બૃહન્નારદીય ૨૦૦૦૦	૨૦ નૃસિંહ.....૬૦૦૦
૨૧*સ્કંદ....૮૧૦૦૦	૨૨ અગ્નિ.....૧૫૦૦૦
૨૩ મુદ્ગલ....૧૦૦૦૦	૨૪ આદિત્ય ૮૦૦૦
૨૫ આત્મ ૮૦૦૦	૨૬ રાઘકપુરાણ.. ૨૦૦૦
૨૭ વારાહ....૨૪૦૦૦	૨૮ નારદ.....૨૫૦૦૦
૨૯ પ્રભાંડ....૧૨૦૦૦	૩૦ કલ્કી ૪૦૦૦

આ શિવાય ભારત નામનો એક ઐતિહાસિક પર્વતપ્રાય અંથ હોઇ તેના હરિવંશ ને વિષ્ણુધર્માત્તર વગેરે (પરિશિષ્ટા) છે.

સંહિતા.

સનત્કુમાર, વાયુ, સુત, પ્ર-હાદ, વસિષ્ઠ, ગૌતમ, કપિલ, પ્રભા, સુર્ય, ગર્ગ, શંકર, ઈશાન, વન્દિ, જૈમિની ને સુદર્શન વગેરે.

* આ પુરાણ સંપૂર્ણ મળતું નથી પણ તેમાંના કેટલાક ખંડો ને મહાત્મ્યો મળે છે તે ખંડો ને મહાત્મ્યો કાશી, રેવા નાગર, અવન્તિ, કેદાર. અયોધ્યા, સંભારિ, વિંધ્યાદ્રી, ભુ, કન્યાકુમારિકા, માહેન્દ્ર, ઉત્કલ, મુન્દ્રિત, પાતાલ, પ્રભાસ, સ્વર્ગ સૃષ્ટિ વગેરે ખંડો અને ગોદા, કૃષ્ણા, ભીમા, ગંધા, મયુરા, દારકા, પાવકાચલ (પાવાગડ), વ્યંકટેશ, ઐત્ર, વૈશાખ શ્રાવણ, કાર્તિક, પુરષોત્તમ વગેરે મહાત્મ્યો છે.

રહસ્ય.

અર્થર્થ, શિવ, દેવી ને ઋગ્ વગેરે

કલ્પ.

હિંગસાજકલ્પ ભૃંગિરાજકલ્પ, વિજયાકલ્પ, ધૂડકલ્પ, પદ્મીકલ્પ, શિવલિંગીકલ્પ, ભગલિંગીકલ્પ, અધારકલ્પ, પારદ-કલ્પ, ગંધકકલ્પ, કન્યાદાનકલ્પ, ગોદાનકલ્પ, પુરસ્ચરણકલ્પ, અર્ધ્યપ્રદાનકલ્પ, ઇત્યાદિ છે.

इतर ग्रंथ.

પાકશાસ્ત્ર, કર્મવિપાક, સાહિત્યગ્રંથ, કવિતા, કથા, મત-ગ્રંથ, તાનિકગ્રંથ, જૈનગ્રંથ, પ્રયોગગ્રંથ, પદ્ધતિ, કાદંબરી, નાટકા, કોશ, સુભાષિત, નીતિગ્રંથ, સાહિત્ય, અલંકાર વગેરે અનેક છે.

આ પ્રમાણે હજારો ગ્રંથો થયા. તેમાં કેટલાક દેવ મહાત્મ્યના, કેટલાક તિર્થ મહાત્મ્યના, કેટલાક ઈંદ્રજાળના, કેટલાક નરપતિજયચર્યા વગેરેના, કેટલાક કાવ્યના, કેટલાક અલંકાર-વગેરેના છે. કેટલાક તંત્રો, વામ માઝી ગ્રંથો તેમજ ઢાંગી અને સ્વાર્થી લોકોએ પોતાના સ્વાર્થ નિમિત્ત પણ ગ્રંથો કરેલા છે. પરિણામ આ આવ્યું કે અજ્ઞાનાવસ્થા થવાથી ગ્રંથનું ખરૂં રહસ્ય ન સમજતા, વેદાદિક વિદ્યા છોડી દધ, નિરૂપયોગી વિદ્યામાં કાળ ગળાવવા લાગ્યો. આથી આપણી પ્રાચીન કીર્તિ અને શોધક બુદ્ધિ નાશ પામી અને લોકો પુરાણોની અલંકારિક બાબતો ઉપરજ અધાર રાખી અનાચાર કરવા લાગ્યા. શીવ ધર્મી વૈષ્ણવની નિંદા કરવા લાગ્યા, વૈષ્ણવો શીવની નિંદા કરવા લાગ્યા, ભક્તિના ખરા હેતુથી બ્રહ્મ થઇ યોગ્ય તત્વને મુકી

દઈ અલંકારીક વર્ણન ઉપર આધાર રાખી પોતાના પુન્ય દે-
વને ખાને અનેક અધર્મો થવા લાગ્યા. મદિરાપાન, માંસ ભક્ષણ,
બ્યલિચાર વગેરેને પણ વામમાર્ગી જવાએ ધર્મ ઠોકી બેસા-
યો. બ્રાહ્મણોના ગુણકર્મની પરીક્ષા જતી રહી અને જને કાબે
ખભે જનોઈ તેને દાન અપાવાં લાગ્યાં. આથી ભિક્ષુક વર્ગ વધી
ગયો અને દેશમાં અજ્ઞાન, આળસ અને અનાચારે ધર ઘાદ્યું.
વગેરે અનર્થો અજ્ઞાનને લીધે અને સ્વાર્થ પરતાને લીધે થયા આ
વાત કબુલ કર્યા શિવાય ચાલે એમ નથી. તિર્થસ્નાન કરવાથી
પવિત્રથવાય છે એમ સમજી અનેક પાપાચરણમાં પણ આશંકા
રાખી નહીં. દ્રતોની પણ હાલહવાલી થઈ. એકંદરે આટલો
મોટો ગ્રંથ સમુદાય છતાં લોકો સ્વાર્થ પરમાર્થમાં કેવળ અન્યા-
યવર્તી અને દુરાચારી થયા આ ખરેખર ખેદ પામના જવું છે;
છતાં પુરાણોના અલંકારિ વિષયો બાબુ રાખી વિચાર કરોએ
તો પુરાણો ઈશ્વરમાં માનવપ્રાણીની પૂર્ણ ભક્તિ, શ્રદ્ધા ને ભાવ
ઠસાવવા માટેજ છે આ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. વાદમાત્ર એટલો
જ છે કે લોકો સાધારણ: અજ્ઞાન હોઈ તેઓ ગ્રંથના સર્વ વર્ણ-
નો ખરાખર છે એમ સમજી ચાલે છે અને તેથી તેઓ ગમે તેવા
દુરાચારી હોય તોપણ સમાધાન માને છે. આ કાંઈ સાધારણ
નુકશાન નથી. પુરાણની એકંદર મતલબ તપાસીએ તો એમ દે-
ખાય છે કે સર્વ મનુષ્ય પ્રાણીને ધર્મ સમજાવી તેને તે કરત-
લામલવત્ થાય અને ઈશ્વરનો વૈભવ, તેની અતકર્ચ શક્તિ
અને તેની ભક્ત વીધે અત્યંત કાળજી આ સમજાવ સખખ ઠે-
કાણે ઠેકાણે સર્વને સુબોધ મળે એવાં અનેક ઉદાહરણો ભરી રા-
ખ્યાં છે. વૈદીક ધર્મ કેવળ બ્રાહ્મણાદી વર્ણત્રયીને પાળવા રૂપીની
આજ્ઞા હોવાથી શુદ્ર ને સ્ત્રીઓને તેનો અધીકાર ન રહ્યો. આ.

રીતે અર્ધ જગત ધર્મ રહીત રહી ઇશ્વર કૃપાસંપાદન કરી શકે નહીં. આમ ન થાય એટલા માટે તેમને સદ્ગતિપ્રાપ્ત્યર્થ ને સં-
 દ્ધર્મ વિવેચનાર્થ અનેક પ્રકારના સુષ્ટ દુષ્ટ તેમજ ધાર્મિક અ-
 ધાર્મિક વગેરે અનેકોની કથા અલંકાર અને કવીકલ્પના મિશ્રિત
 રચી સુલભોપાયથી સર્વને ધર્મીષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો અને તે
 નિર્વિવાદ સદ્ગણ પણ થયો. ઠેકાણે ઠેકાણે સ્ત્રીના કડકડીત
 પાતિવ્રતની કથા, તેમનાં પર પડેલાં દુઃખો અને તેમાંથી કરી
 લીધેલી મુક્તતા, તેમજ દુષ્ટનો નાશ અને સુષ્ટનું સંરક્ષણ ઈ-
 ત્યાદિ વર્ણન ધણુંજ મનોવેધક અને સદાચાર પ્રવર્તક કર્યું છે.
 આનું પરિણામ ખુલું દેખાય છે કે હિંદુસ્થાનની સ્ત્રીઓ જાવી
 સદાચરણી, ધાર્મિક, વિનમ્ર, પાપલિઝ અને સુશિલ સ્ત્રીઓ પૃ-
 થ્વીપર થોડાજ દેશ માં મળશે. આવો મત આ દેશના લોકોનો
 હોય તો હો પણ પરદેશી વિક્ષાનોનો પણ આજ મત છે. આ રીતે
 સર્વને ધર્મ સુલભતા થાય એવી પૌરાણિકોની આ ગ્રંથ પ્રસાર-
 માં વિશેષ કાળજી દેખાય છે અને તેને માટે તેમની સ્તુતિ ક-
 રવી યોગ્ય છે.

પરિશિષ્ટ ૨ જું.

ગ્રંથોનાં નામો ને તેનો વર્ગ.

આ નીચે જ નામો આવશે તે આ પેહેલાં આ પુસ્તકના
 મુખ્ય ભાગોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અગર જો કે આવેલાં છે તથાપિ
 એક ઠેકાણેજ તેનો થોડામાં ખુલાસો કરીને વર્ગીકરણ કરવાથી
 જ્ઞાનેચ્છુઓને સારી માહિતી થશે એમ લાગે છે. ને તેથી અ-
 હીંઆ કદાચ દ્વિઝકતીનો દોષ આવશે નહીં એવી આશા છે.

આર્ય લોકાના ઐક્યંદર ગ્રંથોના મુખ્ય ત્રણ વર્ગ ક-
રાય છે:—

છાંદસ, આર્ષ અને પૌરુષ. આ મુખ્ય વર્ગમાં આ આ-
ગલા પાંચ લેહોનો સમાવેશ થાય છે:—

શ્રુતી, સ્મૃતી, શાસ્ત્ર, પુરાણ અને નિષ્કંધ. કેટલીકવાર
આ પાંચ લેહોના થોડામાં નિગમ અને આગમ આવા પણ બે
લેહ કરે છે. તેમાંના નિગમને દક્ષિણમર્ગ કહે છે ને તેમાં
વેદ અને વેદને લગતા ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે અને આગ-
મને વામમર્ગ કહે છે ને તેમાં તંત્રો ને શાસ્ત્ર માર્ગ સંબંધી
ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

હવે આર્ષ ગ્રંથો માંહેના જ મુખ્ય ગ્રંથ મનાય છે
તે આ છે:—

૪ વેદ ૪ ઉપવેદ ૬ વેદાંગો અને ૬ ઉપાંગો એટલે
શાસ્ત્રો કિંવા દર્શનો.

ઉપર નિગમ અને આગમ આવા જ બે થોડામાં મુખ્ય
ભાગ કહ્યા તેમાંના નીગમના પેટાના આ પાંચ ભાગ કરે છે.

સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ્ પરિશિષ્ઠ.
આમાંનાં સંહિતાના પેટામાં પદ, ક્રમ, જટા ને ધન વગેરે
વિકૃતિ હોય છે.

શ્રુતી (છાંદસ) ૪ વેદોની પાંચ સંહિતા, તેના આચાર્ય,
તેના બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો ને ઉપનિષદો એ નીચે લખ્યા
પ્રમાણે છે:—

સંહિતા—૧ ઋક્, ૨ સામ, ૩ અથર્વ, ૪ કૃષ્ણયજુ ને
૫ શુક્લયજુ.

આચાર્ય-૧ પૈત્ર, ૨ જૈમિની, ૩ સુમંતુ, ૪ વૈશંપાયન
અને ૫ યાજ્ઞવલ્કય.

બ્રાહ્મણો-ઐતરેય, ૨ કૌશીતકી, ૩ તૈત્તિરીય, ૪ તાણ્ડય,
૬ છાંદોગ્ય, ૬ શતપથ અને ૭ ગોપથ.

આરણ્યકો-૧ ઐતરેયારણ્યક, ૨ તૈત્તિરીયારણ્યક, ૩
બૃહદારણ્યક, ૪ સામારણ્યક અને ૬ અથર્વણો-
પનિષદારણ્યક.

ઉપનિષદો-ઐતરેય, તૈત્તિરીય વગેરે દશેપનિષદો ને અથ
ર્વણ વેદ માંહેનાં પર મળી અને ખીજા ૧૦૮ મળી ૧૬૦.

(૨) ઉપવેદ-૧ આયુ, ૨ ગંધર્વ, ૩ ધનુ અને ૪ શિદ્ધ.
૧ આયુર્વેદના ગ્રંથ-ચરક શુશ્રુત; વાગ્ભટ, શારંગધર, વૈદ-
જીવન, વંગસેન, ભાવપ્રકાશ, રસરત્નસમુચ્ચય, રસમંજરી,
ચિકિત્સાકૌમુદી, નિદાનમાધવ, ધન્વંતરી, નિધંટ, રાજનિધણ્ટ,
પાકમંજરી, અજીર્ણમંજરી, ચક્રદત્તચિકિત્સા, લોક્ષિખરાજ,
નાડિપ્રકાશ, વ્યાધિસિંધુવિમર્દન ઇ.

૨ ગાંધર્વવેદના ગ્રંથ-ગાનવિદ્યા, સંગીતરત્નાકર ઇ. પરંતુ
૩ ધનુ અને ૪ શિદ્ધ આ ઉપવેદસંબંધી ગ્રંથ મળતા નથી.

(૩) ૬ વેદાંગો--૧ શિક્ષા, ૨ કલ્પ, ૩ વ્યાકરણ, ૪ છંદ, ૫
જ્યોતિષ અને ૬ નિરૂક્ત.

શિક્ષાના ગ્રંથ-પ્રાતઃશાખ અને શિક્ષા.

૨ કલ્પ અથવા સૂત્રો-આશ્વલાયન, હિરણ્યકશી, આપ-
સ્તંબ, કાત્યાયન, માનવવિવાહ, લાત્યાયન, ગોલિલ, બૌધાય-
ન, સાંખ્યાયન ઇ.

૩ વ્યાકરણ-પાણિનીસૂત્ર, કાત્યાયનવાર્ત્તિક, પાંતજલમ-

હામાખ્ય, કૌમુદી, શેખર, સારસ્વત, મંજુષા, મનોરમાં, શ-
ખ્દાનુશાસન ઈ૦

૪ છંદ-પિંગલ વગેરે.

૫ જ્યોતિષ-મુહૂર્તગણિત, હોરા, સિદ્ધાંત, તાજક, રમલ,
કેશવી, ગર્ગસંહિતા, સૂર્યસિદ્ધાંત, સિદ્ધાંતશિરોમણી
(ભારકરાચાર્યકૃત) સ્વરોદય (કેરલમત), જાતકદર્પણ,
વારાહસંહિતા, વસિષ્ઠસંહિતા, જાતકાભરણ, મુહૂર્તમાર્ત્ત-
ક, રાજમાર્ત્તક, બ્રહ્મસિદ્ધાંત, ગ્રહલાઘવ, મુહૂર્તચિંતામણી
નરપતિજયચર્યા, સમરસાર, રમલચિંતામણિ ઇ૦

૬ નિરૂક્ત-અમર, હારાવલિ, મેદિની, ત્રિકાંડશ્લેષ, એકા-
ક્ષરો, ધરણી, શખ્દમહોદધિ ઇત્યાદિ કાશ.

૩ શાસ્ત્રો (આર્ષ)- (૪) ૬ ઉપાંગો એટલે શાસ્ત્રો કિંવા
દર્શનો. ૧ ન્યાય, ૨ વૈશેષિક, ૩ યોગ, ૪ સાંખ્ય, અને ૫ ને
૬ પૂર્વોક્તર મીમાંસા એટલે કર્મમીમાંસા ને બ્રહ્મમીમાંસા.

૧ ન્યાયના ગ્રંથો-સૂત્રવૃત્તિ, અનુમાનખંડ, કુસુમાન્જ-
લિ, ન્યાયમકરંદ, ગદાધરી, વગેરે.

૨ વૈશેષિક-વિશ્વનાથસિદ્ધાંત, કણાદભાષ્યરત્ન ઇ૦.

૩ યોગ-પાતાંજલસૂત્રટીકા, હઠયોગપ્રદીપ ઇ૦.

૪ સાંખ્ય-સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય, સાંખ્યપ્રકાશ, સાંખ્યકા-
રિકા, સાંખ્ય ને તત્ત્વકૌમુદી ઇ૦.

૫ પૂર્વમીમાંસા (કર્મમીમાંસા)-શખરભાષ્ય, મીમાંસ-
સાર, કર્મપ્રદીપભાષ્ય ઇ૦

૬ ઉત્તરમીમાંસા (બ્રહ્મમીમાંસા અથવા વેદાન્તદર્શન)-
વ્યાસસૂત્ર, મુક્તાબલિ, બ્રહ્મવિદ્યાભરણ, વેદાન્તદીપ, અ-
દ્વૈતસિદ્ધાંત, વેદાન્તસાર, પંચદશી, હસ્તામલક, નૈષ્કર્મ્ય

સિદ્ધિ, વેદાન્તપરિભાષા, સ્વયંબોધ, વેદાન્તકલ્પસતિકા,
આત્મપ્રકાશ, આત્મપુરાણ ઈ૦

આ પદ્ધર્શનોશિવાય શાસ્ત્રો છે તે:—

૨ સ્મૃતી (આર્ષ) — ૧-(૧) ધર્મશાસ્ત્ર એટલે

સ્મૃતી—મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય ઇત્યાદિ.

(૨) ઉપસ્મૃતી — હિશનાદિ.

(૩) લઘુસ્મૃતી — પરાશરાદિ.

(૪) વૃદ્ધસ્મૃતી — મન્વાદિ.

૨ નીતિશાસ્ત્ર—કામંદકી, રાજનીતિ, હિતોપદેશ, પંચ
તંત્ર, શુકનીતિ, ને વિદુરનીતિ, આપદર્મ, કલ્પિકનીતિ,
દાનધર્મ, રાજધર્મ, મોક્ષધર્મ [ભારતાતર્ગત] ઈ૦

૩ ભક્તિશાસ્ત્ર—શાંડિલ્યસૂત્ર, સ્વપ્નેશ્વરાચાર્યકૃત વ્યા-
ખ્યા, ગીતા, ગીતાભાષ્ય ઈ૦

૪ અલંકારશાસ્ત્ર (સાહિત્યશાસ્ત્ર)—રસગંગાધર, સાહિત્ય-
દર્પણ, કુવલયાનંદ, રસમંજરી, અલંકારકૌસ્તુભ, કા
વ્યાદર્શ, સાહિત્યકુતૂહલ, વૃત્તરત્નાકર ઈ૦

૫ પાકશાસ્ત્ર—ભીમપાક, નલપાક, ભોજનકુતૂહલ, સૂ-
પશાસ્ત્ર ઈ૦

૬ કામશાસ્ત્ર—વાત્સયનસૂત્ર, રતિરત્ન, રતિમંજરી,
રતિરહસ્ય, જયમંગલા ઈ૦

૭ મંત્રશાસ્ત્ર (આગમ કિંવા વામમાર્ગ)—૬૪ તંત્રો, રહ-
સ્યો પંચાગ્ન, યામલ, પદ્ધતિ, પ્રયોગ ઈ૦

વૈદિક, જ્યોતિષ વ્યાકરણ ને છંદ આ ભાગ અગર જોક
હવેદ અને વેદાપાંગના છે તથાપિ તેને શાસ્ત્રો માને છે.

૪ પુરાણો (આર્ષ) — (૧) ૧ મહાપુરાણ ૧૮, ૨ ઉપપુ-
રાણ, ૩ શૃંગલાપુરાણ, અને ૪ સંહિતાપુરાણ. (૨) ઈતિહાસ
(૧) — મહાપુરાણ — પદ્મ, લિંગ, ગરુડ, વિષ્ણુ વગેરે ૧૮.

૨ ઉપપુરાણ — ગણેશ, મુર્જલ ઇં

૩ શૃંગલાપુરાણ — (જેવામાં નથી).

૪ સંહિતા પુરાણ — સૂતસંહિતા, વારાહસંહિતા, શંકર-
સંહિતા ઇં

(૨) — ઈતિહાસ — ભારત, રાજતરંગિણી, હરિવંશ, ઇં

૫ નિબંધ (પૌરુષ) — આ પૌરાણિકકાલપુરોચયાપછી હેમા-
દ્રિમાધવથી આજપર્યંત જે થતા આવ્યા છે તેનાં નામો તે બનાવ-
નારાએ અનેક પ્રકારના પાડ્યાં છે તે વર્ણીતુક મથી નીચે લખ્યાં છે.

૧ અર્ક — વ્રતાર્ક, આચારાર્ક ઇં

૨ આનિહક — વિશ્વામીત્રકલ્પ, વસિષ્ઠકલ્પ ઇં

૩ ઉદ્યોત — કુડોદ્યોત, દિનકરોદ્યોત ઇં

૪ કમલાકર — સંસ્કારકમલાકર, શાંતિકમલાકર, શુદ્રક-
મલાકર, પૂર્ત્તકમલાકર, આનિહકકમલાકર ઇં

૫ કલ્પ — કન્યાદાનકલ્પ, ગોદાનકલ્પ, પુરશ્વરણકલ્પ ઇં

૬ કલ્પલતા — શ્રાદ્ધકલ્પલતા વગેરે.

૭ કૌમુદી — વ્રતકૌમુદી, સંકલ્પકૌમુદી, દાનકૌમુદી ઇં

૮ કૌસ્તુભ — સંસ્કારકૌસ્તુભ ઇં

૯ ગણપતી — સંસ્કારગણપતિ ઇં

૧૦ ચિંતામણી — વિવાદચિંતામણિ, શ્રાદ્ધચિં ૦ પુરુષા-
ર્થચિંતામણિ ઇં

૧૧ ચંદ્રિકા — અશૌચચંદ્રિકા, શિવાર્ચનચંદ્રિકા, લિંગા-
ર્ચનચંદ્રિકા, રામાર્ચનચંદ્રિકા ઇં

૧૨ તંત્ર-સંસ્કારતત્ત્વ, શુદ્ધિતત્ત્વ, પ્રાયશ્ચિત્તતત્ત્વ, તિથિ-
તત્ત્વ, યાત્રાતત્ત્વ, મલમાસતત્ત્વ, આન્હિકતત્ત્વ, ઉદ્ધા-
હતત્ત્વ ઇ૦

૧૩ તરંગિણી—દુર્ગાભક્તિતરંગિણી ઇ૦

૧૪ દર્પણ—પ્રયોગદર્પણ, દત્તકદર્પણ, દલપતદર્પણ ઇ૦

૧૫ દીપિકા—સ્નાનદીપિકા વગેરે.

૧૬ નિર્ણય—તિથિનિર્ણય, અશોચનિર્ણય ઇ૦

૧૭ પદ્ધતિ—સંન્યાસપદ્ધતિ, મઠપદ્ધતિ, વાસુદેવપદ્ધતિ૦

૧૮ પારિજ્ઞત—મદનપારિજ્ઞત ઇ૦

૧૯ પ્રતાપ—જયસિંહપ્રતાપ, નૃસિંહપ્રતાપ ઇ૦

૨૦ પ્રદીપ—સમયપ્રદીપ, અર્ચાપ્રદીપ ઇ૦

૨૧ પ્રયોગ—સોમપ્રયોગ, આધાનપ્રયોગ, સંન્યાસપ્રયોગ,
સંસ્કારપ્રયોગ, પશુબંધપ્રયોગ ઇ૦

૨૨ પ્રવૃત્તિ—ધર્મપ્રવૃત્તિ ઇ૦

૨૩ ભટ્ટિ—નારાયણભટ્ટિ, વિશ્વનાથભ૦, ગાગાભ૦, કૃષ્ણભ.
અનંતભ૦, ગંગાધરભ૦, મહેશભ૦, શંકરભ૦, ગોપિ-
નાથભ૦, બાળભટ્ટિ૦ ઇ૦

૨૪ મયુખ—સંસ્કારમયુખ, ઉત્સર્ગમયુખ, શ્રાદ્ધમયુખ,
પ્રાતઃપ્રતામયુખ, નીતિમયુખ, દાનમયુખ, કાલમયુખ,
શાંતિમયુખ, સમયમયુખ, આચારમયુખ, શુદ્ધિમયુખ
અને વ્યવહારમયુખ, એમ બાર ભેદ છે.

૨૫ માધવ—કાલમાધવ, નિદાનમાધવ, વ્યવહારમાધવ,
પરાશરમાધવ ઇ૦

૨૬ માહાત્મ્ય—પંઢરીમાહાત્મ્ય, વ્યંકટેશમાહાત્મ્ય, ઈઠ
આ શિવાય પુરાણોક્ત માહાત્મ્યો છે.

૨૭ મીમાંસા—દિનત્રયમીમાંસા, દત્તકમીમાંસા, પિષ્ટ-
પશુમીમાંસા ઈ૦

૨૮ મંજરી—પ્રવરમંજરી ઈ૦

૨૯ રત્ન—શાંતિરત્ન, આચારરત્ન ઈ૦

૩૦ રત્નાકર—શાંતિરત્નાકર, વિવાદરત્નાકર ઈ૦

૩૧ રહસ્ય—દાયરહસ્ય, અર્થર્વરહસ્ય, ઋગ્ગ્રહસ્ય, મનુર-
હસ્ય. શિવરહસ્ય, દેવિરહસ્ય ઇ૦

૩૨ રાજ—વ્રતરાજ ઈ૦

૩૩ વિવેક—આધ્યવિવેક, ભતિવિવેક ઇ૦

૩૪ વીરમિત્રોદય—વ્યવહારવીરમિત્રોદય ઇ૦

૩૫ શેખર—પ્રાયશ્ચિત્તેન્દુશેખર ઇ૦

૩૬ સેતુ—ગયાસેતુ, ત્રિસ્થલિસેતુ. વિવાદાર્ણવસેતુ ઈ૦

૩૭ સંગ્રહ—સ્મૃતિસંગ્રહ, ધર્મસંગ્રહ, સદાચારસંગ્રહ,
દાયસંગ્રહ ઈ૦

૩૮ હેમાદ્રિ—દાનહેમાદ્રિ, વ્રતહેમાદ્રિ ઈ૦

આ શિવાય મૂળ ગ્રંથોપર વ્યાખ્યાનગ્રંથ પણ બહુજ
છે; તેનાં ભાષ્ય, દીપિકા, ટીકા, વાર્ત્તિક, કારિકા, વ્યાખ્યા, ચૂ-
ર્ણિકા એવાં નામો છે. તેમાં ભાષ્ય આ નામ વેદભાષ્ય, પાણી-
ની સૂત્રોપરતું, પાતાંજલભાષ્ય અને શ્રીમચ્છંકરાચાર્યકૃત ગી-
તાભાષ્ય આ ત્રણને માત્ર લગાડે છે. બાકીના વ્યાખ્યાગ્રંથોને
દીપિકાદિ બાકીના નામો તેનાં જવાં લક્ષણો કથ્યાં છે તે પ્રમાણે
લગાડે છે આ ઉક્ત ગ્રંથો શિવાય બીજા સ્કુટગ્રંથો છે તે:—

હરમંથ (પૌરુષ).

૧ કાબ્ય—રામાયણ, ગીતગોવાંદ, નૈષધ, માધ, રઘુવંશ, કુ-
મારસંભવ, નલોદય, ભામિનીવિલાસ, ભર્તૃહરિશતક

કિરાતાજીનીય, મેઘદૂત, પ્રસન્નરાધવ, અનર્ધ્યરાધવ, ક-
ર્ણમૃત, સૌદર્યલહરી, આનંદલહરી, માધવદૂત, ઘટકર્પૂર,
આનંદરામાયણ, હનુમન્વીચી, અદલુતરામાયણ, કૃ-
ષ્ણામૃતરામાયણ ઇ૦

- ૨ નાટક—શાકુંતલ, સુદ્રારાક્ષસ, પ્રયોધયંદ્રોદય, વિક્રમોર્વ-
શી, ચૈતન્યચદ્રોદય, માલવિકાગ્નિમિત્ર, માલતીમાધવ,
પાર્વતીપરિણય, બનકીપરિણય, ઉત્તરરામચરિત, નાગા-
નંદ, હનુમન્નાટક, રતિમન્મથ, વિધ્વશાલભંજકા ઇ૦
- ૩ ચંપૂ—નૃસિંહચંપૂ, ભારતચંપૂ, અનિરૂદ્ધચંપૂ, રામાયણ
ચંપૂ, ગંગા ચંપૂ, વૃંદાવનચંપૂ, ભાલચંદ્રચંપૂ, અભિ-
નવરામાયણચંપૂ, ઇ૦
- ૪ કથા—બૃહત્કથા, કથાસરિત્સાર, કાદંબરી. વાસવદત્તા, સુ-
બંધુ, મહાવીરચરિત, ભોજપ્રબંધ, વેતાલપંચવિંશતિ,
શુકબહોત્તરી, વિક્રમચરિત્ર, સિંહાસનદ્વાત્રિંશતિ ઇ૦
- ૫ કલા—શાલહોત્ર (અશ્વવિદ્યા), ભરતનૃત્યકલા, કુંડમંડપ,
દેવાલયપ્રકાર, ચૌષઠિકલાનિર્ણય ઇ૦
- ૬ મતઞ્જેય—૧ વૈષ્ણવમતઞ્જેય—નારદપંચરાત્ર, શ્રીભાષ્ય,
અણુભાષ્ય, મધ્વભાષ્ય, શતદૂષણી ઇ૦
- ૨ શૈવમતઞ્જેય—(૧)સ્માર્તશૈવોના ઞ્જેય—શિવપુરાણ, શંકર-
ભાષ્ય, લિંગપુરાણ, લિંગાર્ચનચંદ્રિકા, શિવરહસ્ય ઇ૦
(૨) લિંગાદ્યતનાં ઞ્જેય—પરમેશ્વરતંત્ર, શંકરસંહિતા,
પરમરહસ્ય, ખસવપુરાણ, સૂક્ષ્મતંત્ર, વર્તુલાગમ, વી
રશૈવચિંતામણી, પાશુપતાગમ, વીરાગમ, ઇ૦
- ૩ જૈનમતઞ્જેય કલ્પસૂત્ર, ભગવતિસૂત્ર, ઇ.
- ૪ નાનકમતઞ્જેય (શિખલોકનાં) આદિઞ્જેય ઇ૦

૫ કબીરમતઁત્રય-સાહેબકા શબ્દ, પદ, કબીરવાણી ઇ૦
૬ વારકરીમતઁત્રય-તુકારામાની ગાથા, જ્ઞાનેશ્વરી, ના
મહેવનાં વગેરે ભજન ઇ૦

૭ સ્વામીનારાયણમતઁત્રય-શિક્ષાપત્રી, વચનામૃત,
સત્સંગજીવન ઇ૦

૮ સુભાષિતઁત્રય-શારંગધર, ચાણુખ્ય ઇ૦

આ સર્વ ગ્રંથોના પાઠ સૌલભ્ય વાસ્તે ભાગ કરેલા હોય
છે; ને તે ભાગને અનેક નામો આપેલાં હોય છે. આ નામો આ-
પવાનો કાઠ સાધારણ નિયમ હોય એમ દેખાતું નથી; એટલું
માત્ર ખરું જુદા જુદા ગ્રંથ ભાગને જુદાજુદા નામો આપ-
વાની રીતિ છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં આ ભાગને અંશ એમ કહે-
લું છે, ભાગવતમાં સ્કંદ, ભારતમાં પર્વ, ઉપનિષદમાં વદત્તી,
કાશવગેરેમાં કાંડ, વર્ગવગેરે, બ્રાહ્મણમાં પ્રપાઠક, ઋગ્વેદમાં વર્ગ
આપસ્તંબ વેદમાં મંત્ર; સંહિતામાં અષ્ટક, યોગમાં આનિહક,
કાવ્યમાં તરંગ, સર્ગ વગેરે, સૂત્રમાં ખંડ, નારાયણોપનિષદમાં
અનુવાક, આ રીતે સગવડ સાડ જ ભાગ પડેલા હોય છે તેને
નાના પ્રકારનાં નામો દે છે. શિવાય લહરી, અધ્યાય, ઉચ્છવા-
સ, ઉલ્લાસ, પાદ, પંચિકા, સ્તબક, રાત્ર વગેરે અનેક ભાગ
સંજ્ઞા છે.

ગ્રંથ પ્રસાર વિષે અને શિક્ષણ આપવા વિષે હાલના રા-
જનો પ્રકાર તપાસતાં ધણેજ સંતોષકારક છે. હાલમાં ગરીબ
તેમજ શ્રીમંત સર્વ, જે અંગ્રેજી રાજ્ય ધારણ સૂધરેલા તેમજ
સુશિક્ષિત થયા તેમના તરફથી અનેક નવીન ગ્રંથો થાય છે.
પેહેલાંનાં અનેક ગ્રંથોનું વાંચન આવે છે અને જુના અપ્રસિદ્ધ
ગ્રંથોની પ્રસિદ્ધિ પણ થાય છે આ દેશના વિદ્યોધને અત્યંત ઇ-

૬ છે. પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રસારની તુલના હાલના ગ્રંથ પ્રસારના પ્ર-
 માણમાં કરીએ તો ઘણીજ અંકુચિત ને કષ્ટકારક હતી અને
 હાલપણ વિદ્યાભિલાષી સરકાર આપણા પર ન હોત તો તે ક્રમ
 પણ નાશ પામી ખીજેજ દુષ્ટ પ્રસંગ આ દેશપર આવી પડ્યો
 હોત. પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રસાર એટલે ગ્રંથ કર્તાએ પોતાનો ગ્રંથ રાજ
 સરખા શ્રીમંતને બતાવવો અને પછી તે યોગ્ય જણાયતો તેણે
 તેની લેખકો પાસે હજાર પાંચસો નકલ કરાવવી ને તે પ્રસિદ્ધ
 અને વિદ્વત્પીઠ એવાં અનેક ઠેકાણે એકેક નકલ મોકલવી. પ
 છી તે તે જગ્યાના વિદ્યાપ્રિય લોકોને અમુક સારો ગ્રંથ આવ્યો
 છે એવું સમજાયું એટલે તેમણે તે ઉપરથી નકલ કરી લેવી અ-
 ને આ રીતે તેની પ્રસિદ્ધિ કર્યા કરવી; પરંતુ હાલની રીત કેવળ
 જુદીજ છે. આજ જે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થાય છે તે રાજ કે શ્રીમા-
 નના આશ્રય ઉપર પ્રસિદ્ધ થતાજ નથીને તેમ થવાની આશા
 પણ નથી. આ બાબત સંબંધી હાલના ગ્રંથકારોને અનુભવ
 પણ હશેજ. હાલના રાજ, જગીરદાર અને શ્રીમાન માહેથી
 ગ્રંથપ્રસારેચ્છુ અથવા ગ્રંથ કર્તાને અંશતઃપણુ સાદ્ય કરનાર
 એવા ખી માટે પણ ચાર પાંચ દાણા મોટી મુશ્કેલીથી મળ્યા
 તો મળ્યા. આજ જે પ્રકારનાં વેદલાખ્યો, પડદર્શનચિંતનિકા-
 વાગ્બટનું વૈદ્યશાસ્ત્ર ને પ્રાચીન કાવ્યેતિહાસ એવા ગ્રંથો જે
 ગરીબીને લીધે કાંઈ નિયત ક્રમથી પ્રસિદ્ધ થાય છે તેને ગરીબ
 પણ વિદ્યાપ્રિય લોકોના પ્રમાણમાં ઘણા થોડાજ રાજ, જગી
 રદાર અને શ્રીમાન તરફથી મદદ મળતી હશે. પરંતુ વસ્તુતઃ
 આવા ગ્રંથોની પ્રસિદ્ધિ સાધારણ લોકોની સાહ્યતાથીજ થાય
 છે આ સર્વ જાણે છે. રાજ કે શ્રીમાનનો ખાનગી ખર્ચ આ-
 છે છે એમ તો કાંઈજ નથી પણ તેમના ખર્ચનો માર્ગ ઘ-

જોજી જુદો હોય તે દેશની વિદ્યા વૃદ્ધિને સાધ્યભૂત થાય એવો
 અંશતઃ પણ નથી. પણ દેશમાં દરિદ્ર ને અજ્ઞાન વધારવા શ્રી
 માન લોકો અદ્યાપિ ગાદ નિદ્રામાં હોઈ તેમને હાલચાલ કાં-
 ઈજ નથી એમ કહેતુંજ પડે છે તે આ દેશનું મોટું દુર્ભાગ્ય
 સમજવું ! અંથપસાર આ વિદ્યાવૃદ્ધિનું મૂળ કારણ છે. પરંતુ
 વિદ્યાનોજ જને સ્વાદ નથી તે આ અંથ પ્રસારરૂપ વિદ્યામંદિર
 નો પાયો રચવા વ્યર્થ શ્રમ શું કરવા કરે ? આ પણ પુલુંજ
 છે. સારાંશમાં આ દેશમાં જ કાંઈ વિદ્યાવૃદ્ધિ થવાની હશે તે-
 નું જોખમ અથવા તેનું ચૈરવ આનો કાંઈ પણ ભાગ હાલના
 રાજા કે શ્રીમાતને મળવાની આશા નથી ને તેને તેની જરૂર
 પણ નથી. આ એક હાલનું આ દેશપરનું અનિષ્ટ લક્ષમાં
 લઈ તન્નિવારણાર્થે સર્વે ઉદ્યોગ કરવો. નવા અંથોને ઉત્તેજન
 આપવાની અથવા તો નવીન અથ કરવાની વાત તો ખાનુએજ
 રાખીએ; પરંતુ પ્રાચીન વાગ્બદ્વાદિએ કરેલા અંથોનું પર્યા
 લોચન કરવું ને તે ખાખત અનુભવ લઈ દેશકાલ વર્તમાન પ્રમાણે
 તેમાં વધઘટ કરવી અથવા ભાસ્કરાચાર્ય જેવા જોતિષિએ કરેલા
 ગણિતને ચાલન હેવું છત્યાદિ પ્રકાર આશ્રય કમીપણા યોગે
 સર્વથા બંધ પડી સર્વ આગેવાન એટલે રાજા શ્રીમાન લોક એથ
 આરામમાંજ સ્વસ્થ રહ્યા છે સ્વદેશ કે પરદેશના ઈતિહાસ
 તો રહેવા દો, પરંતુ પોતપોતાના પ્રાંતના ઈતિહાસનો, તે
 પણ પરદેશી ઉદ્યોગો અંગ્રેજ ગૃહસ્થોએ ખતાવ્યા છે તેનો,
 તરજુમો પણ દેશભાષામાં કરાવવાની કાંઈની ઇચ્છા નથી.
 અથવા તો આવા આવા આપણા પ્રાંતના ઈતિહાસ અમુક
 ગૃહસ્થે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે આની પણ ઠટલાક અક્ષરચત્રને જ્ઞાન
 શૂન્યને ખખર સુઝાં નથી. રાજ્યસ્થાનનો ઈતિહાસ

મી. ૨૧૬ આણે કર્યો ને મરાઠાનો ઇતિહાસ મી. ગ્રાંડ ૩૬ આણે કર્યો. તેવોજ મધ્ય હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ માત્રકમ સાહેબે કર્યો ને આખા હિંદુસ્તાનો ઇતિહાસ એક્ઝીક્યુટીવ સાહેબે કર્યો. શિવાય આજ પ્રમાણે મહેસૂર, ગુજરાત, ખં-ગાલા, કોકાશુ, પંજાબ વગેરે પ્રાંતના ને બુદ્ધા બુદ્ધા રાજના પણ ઇતિહાસ સાહેબ લોકાએજ લખ્યા છે. ગ્રાંડ ૩૬ સાહેબના કરેલા ઇતિહાસનું ભાષાંતર પણ સરકારેજ કરાવ્યું અને તે નિશાળમાં શિખવાય છે. અને તેથીજ લોકાને મરાઠાની કાર-કીર્તીમાં શું શું બનાવો બન્યા વગેરે વૃતાંતો સમજાય છે. પરં-તુ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ તો તેમજ હજી ઇંગ્લેન્ડમાં હોઇ એક પણ રજપુત રાજ્યે પોતાની દેશી ભાષામાં તે ઉતરાવવા-નો પરિશ્રમ કર્યો નથી. આજ પ્રમાણે જયપૂર, જોધપૂર, મેવાડ, મારવાડ વગેરે પ્રાંતના ઇતિહાસ હર પ્રયત્ને અંગ્રેજીએ લખ્યા પરંતુ આવાં પુસ્તક તૈયાર છતાં તે સ્વભાષામાં લાવવાની કા-ઇને બુદ્ધિ થવી જોઈતી નથી કે? આજ સ્થિતિ ભૂગોલિક જ્ઞા-નની. કલ્પકતા એજ અંગ્રેજીનું વિલાયત, શેષના માથાપર આ સર્વ ભૂમંડળ છે, કન્યાકુમારીથી તે હરિદ્વાર સુધીજ માત્ર નવ ખંડ પૃથ્વી અને દસમે ખંડ કાશી ઇત્યાદિ પ્રા-ચીન અજ્ઞાનજન્ય કલ્પના અદાપિ આપણા રાજ ને શ્રીમાન લોકાના મનમાંથી ગઇ નથી ત્યારે અશિક્ષિત સ્ત્રી, શૂદ્ર તો ખાબુજ રહ્યા. આપણા પ્રાંતમાં કાણુ કાણુ અને કેવાં સ્થલો છે, ત્યાંના લોકો કેવા છે વગેરે જ્ઞાન પાંચ હજાર ગાઉપરના દૂરના રહેવાસીઓમાં જટલું હશે તેટલું આપણા સંપત્તિમાં સુખ પામેલાઓમાં નથી. આવીજ રીતે શિક્ષ્ય ગ્રંથની તાણુ હોઇ તે તાણુ આપણા શ્રીમાન લોકાને કાલત્રયીમાં પણ દે-ખાતી નથી. સર્વ પ્રકારે દેશમાં સારા અને ઉપયુક્ત કામની

વૃદ્ધિ થવાની શ્રીમાન લોકોનેજ વિશેષે કરી ઇચ્છા ને અભિ-
માન હોય તો તેમના તરફથીજ યોગ્ય દ્રવ્યવ્યય થઇ દેશનું
પણ કલ્યાણ થાય છે. આવી અનેક ખાખતોના મનોરથ ગરીબો-
ને ઉત્પન્ન થવાથી કાંઈ ફાયદો નથી. કારણ ઉત્પન્નવે વિલિયન્તે
દારદ્રાણાં મનોરથાઃ આ ન્યાય પ્રમાણે દરિદ્રીમાં મોટા હેતુએ
ઉત્પન્ન થવા ન થવા સરખાજ છે. વાસ્તે આ સર્વ ખાખતમાં
શ્રીમાનજ વિશેષે કરી જવાબદાર છે. હાલમાં સરકાર રાજકુમાર
કોલેજ જવી પાડશાળા સ્થાપી તેમાં શ્રીમંત અને રાજના છા-
કરાને જખરીથી વિદ્યાભ્યાસ કરાવી ખળથી વિદ્યામૃત પાય છે. આ
થી આપણા દેશની ને મુખ્ય તો શ્રીમંત લોકની નિકૃષ્ઠસ્થિતિ ના-
શ પામી જલદી જ્ઞાનસંપન્ન સુસ્થિતિ આવવાનો સંભવ છે.

ઉપર જ અંથ રાશીની યાદી આપી છે તેમાં સત્ય અંથ
કયા, ઉપયોગી અંથ કયા, ને અદ્ભૂત અંથ કયા, વગેરેનો વિચાર
કરવો મુખ્યત્વે આવશ્ય હોઈ તે સદસદ્વિવેકબુદ્ધિએ કર્યા વગ-
ર ચાલવાનું નથી. શાસ્ત્ર કયાં, આ ખાખત પૂર્વ રૂપિમુનીઓએ
તો આમ લખી રાખ્યું છે કે:—

लोके प्रेत्यच विहितो धर्मः, तदभावेशिष्टाऽऽचाराः प्रमाणं॥

वसिष्ठस्मृति.

સ્મૃતેવૈદવિરોધે તુ પરિત્યાગો યથા મવેત્ ॥

तथैव लैकिकं वाक्यं स्मृतिबोधे परित्यजेत् ॥ चतुर्विंशतिमत.

સમયાચારિકા ધર્મા જાતિદેશકુલોદ્ભવાઃ ।

ग्रामाऽऽचाराः पारिग्राह्या हेचविध्यविरोधिनः।-स्मृतिसार.

ધર્મજિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ॥

द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयं लोकसंग्रहः॥-भारत.

ન યત્ર સાક્ષાદ્વિધયો ન નિષેવાઃ શ્રુતૌ સ્મૃતૌ ॥

देशाऽऽचारकुलाऽऽचारैस्तत्तद्धर्मो निरूप्यते ॥-स्कंदपुराण.

આજ ઉપરથી શ્રુતિ પ્રમાણ મુખ્ય છે એવું ઠરે છે ને આ પ્રમાણે વહીવટ પણ છે. યજ્ઞમાં એકાદશી, શિવરાત્ર આવી તો તે માનતા નથી ને સૂર્યપર્વણી ને પિંડપિતૃયજ્ઞ આવે છે ત્યારે તે સમયે પણ શ્રૌતા પુરાણનો ત્યાગજ કરે છે. રૂઢી એ શાસ્ત્રથી શ્રેષ્ઠ નથી એમ છતાં પણ યોગાદ્વાદિર્બલીયસી આ વાક્ય લોક લઘ રૂઢિને બળવાન ગણે છે. પરંતુ આ વાક્ય ધર્મશાસ્ત્રને ખીલકુલ લાગુ ન હોઈ ત્યાગરણશાસ્ત્રને લાગુ છે; કારણ કે શબ્દનો અર્થ રૂઢી ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રને આ વાક્ય લાગુ કરવું આ વિસંગત છે. સારાંશ પ્રસ્તુતકાલપર નજર કરીએ તો વેદને આ કાળમાં પ્રમાણ માનો તે પ્રમાણે વર્તન કરવામાં અડચણ આવશે, સ્મૃતિનેજ કેવળ પ્રમાણ માની તોપણ અડચણ છે ને પુરાણને પ્રમાણ માન્યાં તો કેવળ અનવસ્થા થશે. માટે શ્રૌત સ્માર્ત્ત, અને પુરાણ આનું યોગ્ય પર્યાલોચન કરી સારાસાર વિચારથી દેશને લાલ થાય એવા આચાર વિચાર, રૂઢી અને શાસ્ત્ર પણ વિદ્વાન્ લોકોએ ઠરાવવાં આમ અમે કહીએ છીએ. અમે કહીએ છીએ એટલુંજ નહી પણ પૂર્વાપર રૂપિ વગેરે પણ આમજ કરતા આવ્યા છે.

પરિશિષ્ટ ૩ જું.

ત્રિકાંડ ધર્મ.

હિંદુ ધર્મના જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસના આવા ત્રણ પ્રકાર હોવાથી તેને ત્રિકાંડ ધર્મ કહે છે. જ્ઞાનકાંડ પ્રમાણે આલનારને નિવૃત્તિ માર્ગી અને કર્મ ઉપાસના કાંડ પ્રમાણે આલનારને પ્રવૃત્તિ માર્ગી કહે છે, આ ત્રણ કાંડનું સંક્ષેપ લક્ષણ ધ્યાન, યજન અને ભજન આ છે. પેહેલાં* ધ્યાન મનને કરી

પરમાત્માનું ચિંતન કરતા હશે. યજ્ઞ યાગાદિક ક્રિયા એટલે અગ્નિ મુખ કર્મ કરવાના પ્રચારને કર્મકાંડ કહે છે અને ધર્મશ્રલક્ષિત અને પુણ્ય અર્થનાદિકને ઉપાસના અથવા ભક્તિકાંડ કહે છે. અવિદ્યાયાં બહુધા વર્તમાના વયં કૃતાર્થાં इत्यभिमन्यन्ति बालाः॥ यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागा तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्चवन्ते ॥ इष्टापूर्ते मन्यमाना वरिष्ठं नाऽन्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः इ०

મુળકોપનિષદ, પ્રથમ મુંડક, દ્વિતીય સ્કંધ.

કર્મણા વધ્ધ્યતે જન્તુ-વિદ્યાયા ચ વિમુચ્યતે ॥

તસ્માત્કર્મ ન કુર્વાન્તિ યતયઃ પારદર્શિનઃ ॥

તેમજ કર્મકાંડ પ્રતિપાદક જે શ્રુતિ છે તેને અપરાશ્રુતિ કહે છે એટલે તે વ્યવહારોપયોગી છે પણ પરમાર્થોપયોગી નથી. ઉપનિષદ્ભાગને પરાશ્રુતિ કહે છે અને તે પરમાર્થોપયોગી છે એમ માને છે. આ વિષે મુંડકોપનિષદના પેહેલા મુંડકના પેહેલા ખંડમાં લખ્યું છે કે:—

तस्मै स होवाच, द्वे विद्ये वेदितव्यइति ह स्म यद्
ब्रह्मविदो वदन्ति--परा चैवाऽपरा च ॥

*આજ પણ જ્ઞાનકાંડાનુસારી સંન્યાસી વર્ગ છે. સંન્યાસીને કર્મ અને ઉપાસનાનું પ્રયોજન ન હોઈ તેઓએ માત્ર ઉપનિષદ્ભાગનો અભ્યાસ કરી ધર્મવર વિષયક જ્ઞાન મેળવવું. આવો અધિકાર પ્રાપ્ત થયા વગર સંન્યાસ પણ થતો નથી. સંન્યાસ એટલે ભગવાં વસ્ત્રો કરવાં કે દંડ કર્મડું લેવાં આમ નથી પણ ધર્મવરજ્ઞાન સંપાદાન કરવા જેવી પુખ્ત બુદ્ધિ જેની થઈ હોય તેજ ખરો સંન્યાસી થાય છે. ભગવાં વસ્ત્રો અને દંડ કર્મડું આ બાહ્ય દર્શન છે. બાહ્ય દર્શન પણ લોકોચારથી તે જુદા છે એટલા માટેજ હોય છે. સંન્યાસીના બહુદક, કુટીચક, હંસ અને પરમહંસ આવા ચાર ભેદ છે. પરમહંસ આ જ્ઞાનશ્રેષ્ઠ હોય છે અને પરોપકાર અને ધર્મ વચન આનાં મુખ્ય કર્મ હોય છે.

તત્તાડપરા--ઋગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોડધર્વવેદઃ

શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં છંદો ય્યોતિષમિતિ ॥

અથ પરા—યયા તદક્ષરમાધિગમ્યતે ॥

તસ્મૈ સ હોવાચ, પિતામહશ્ચ શ્રાદ્ધાભાક્તિજ્ઞાનયોગાદવેહિ ॥

ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનૈર્ન ત્યાગેનૈકે અમૃતત્વમાનશુઃ ॥

કૈવલ્યોપાનિષદ્.

સંન્યાસીનો આચાર આપો કહે છે:—

ન તેષાં ધર્મં નચાનૃતં સર્વં સહાઃ સર્વં સમાઃસમલોષ્ટા

ડશ્મકાશ્વનાયથોપપન્નચાતુર્વર્ણ્યમૌશાચર્યં ચરન્ત આ

ત્માનં મોક્ષયન્તે હતિ ॥— આશ્રમોપાનિષદ્-

યજ્ઞોપવિતના સંબંધમાં આ બ્રહ્મવાદી કહે છે:—

સાશિષ્વં વપનં કૃત્વા બાહિઃ સૂત્રં ત્યજેદ્બુધઃ ॥

યદક્ષરપરં બ્રહ્મ તત્સૂત્રમિતિધારયેત્ ॥

બ્રહ્મભાવમયં સૂત્રં ધારયેદ્યઃ સચેતનઃ ॥

ધારણાત્તસ્ય સૂત્રસ્ય નોચ્છિદ્ધેનાડશુચિર્ભવેત્

સૂત્રમન્તર્ગતં યેષાં જ્ઞાનયજ્ઞોપવીતિનાં ॥

તે વૈ સૂત્રાવિદો લોકે તે ચ યજ્ઞોપવીતિનઃ

શિશ્વા જ્ઞાનમયી યસ્ય ઉપવીતં ચ તન્મયં ॥

બ્રાહ્મણ્યં સકલં તસ્ય હતિ બ્રહ્મવિદો વિદુઃ ॥—બ્રહ્મોપાનિષદ્.

સંધ્યાવંદન વિધે પણુ બ્રહ્મવાદી આમ કહે છે:—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तराऽत्मा ॥

कर्माऽध्यक्षः सर्वभूताऽधिवास साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ શ્વેતાશ્વતરોપ.

તેન સન્ધ્યા ધ્યાનમેવ તસ્માત્સન્ધ્યાભિવન્દનં ॥

નિરૂઢકા ધ્યાનસન્ધ્યા વાક્કાયલ્લેશવાર્જિતા ॥—બ્રહ્મોપાનિ.

આ જ્ઞાનીઆએ બ્રહ્મ વર્ણુન આવું કર્યું છે.

एको वशि सर्वभूतान्तराऽत्मा एकं रूपं ब्रह्म यः करोति
तमात्मस्थं ये ऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषां ॥
नित्या नित्यानां चेतनश्चेतनाना—मेको ब्रह्मनां यो विदधाति कामान् ॥
तमात्मानं येनुपश्यन्ति धीरा—स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषां ॥
न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमाविद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ॥
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ -

કઠોપાનિષદ્, પંચમવાછિ.

तदेवभूतं तदुभाव्यमानमिदं तदक्षरे परमे व्योमन् ॥
येनावृतं खं च दिवं च महीं च येनादित्यस्तपतितेजसा भ्राजसा च ॥

बृहन्नारायणोपानિષद्.

विश्वतश्ચક્ષુરુત વિશ્વતો મુખો વિશ્વતો બાહુરુતઃ વિશ્વતઃ સ્યાત્
सम्बाहुभ्यां बमतिसम्पतत्रै—र्द्यावाभूर्मि जनयन्देव एकः॥ श्वेताश्वतरो०
અક્ષનાદી કહે છે કે કર્મકાંડીલોકાના યજ્ઞ યથુ, પુરોડાસ-
દર્શ, ને સમિધથી થાયછે પરંતુ જ્ઞાનીની યજ્ઞ-સામગ્રી બુદ્ધીજ છે.
તસ્યૈવં વિદુષો યજ્ઞસ્યાઽત્મા યજમાનઃ, શ્રદ્ધા પત્ની, શરીરમિદમ-
મુરો વેદિ-ર્લોભાનિ બાહૈર્-વેદિઃ શિષ્તા, ત્વદયં યૂપઃ, કામ આજ્યં,
મન્યુઃ પશુઃ-સ્તપોઽગ્નિર્દમઃ શમાયિતા, વાગ્ધેતા, પ્રાણઉદ્રાતા, ચક્ષુરધ્વર્યુ
ર્મનો બ્રહ્મા, શ્રોત્રમગ્રી ૦ ॥

बृहन्नारायणोपानिषद्.

वेदाहमेतं पुरुषं महान्त--मादित्यवर्णं तमसः परस्तात ॥
तमेव विदित्वा ति मृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥
ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढं ॥
विश्वस्यैकं परिवोष्ठितारं ईशं तं ज्ञात्वा मृता भवन्ति ॥
तमेव ज्ञात्वा मृत्युपाशांछिन्नन्ति ॥—श्वेताश्वतरोपानिषद्.

ब्रह्मविदाब्रह्मोति परम्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥-ब्रह्मवल्ली.

સારાંશ અલ્પદર્શન કરનારા જે શ્રુતિ તેને માત્ર પરા એટ-
લે ઉત્તમ માને છે. પરા અને અપરાનો સ્પષ્ટ ભેદ આવો છે

કે પરાશ્રુતિમાં પ્રાર્થના ખીલકુલ ન હોય કેવળ બ્રહ્મવર્ણન અને બ્રહ્મસાધનોપાય માત્ર હોય છે અને આરામાં પ્રાર્થના શિવાય ખીજો વિષય નથી. અપરાશ્રુતિના ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે:-

દ્વોગં મમ સૂર્ય! હરિમાણં ચનાશયં

દ્વિષન્તં મહાં રન્ધ્રયન્મો અહં દ્વિષતેરધં

યદ્ગદ્રં તન્મ આસુવં

મિયં દધાના દ્વદયેષુ શત્રવઃ પરાજિતાસો અપનીલયન્તામ્

યન્તુ નદયો વર્ષન્તુ પર્જન્યાઃ સુપિપ્પલા ઓષધયો ભવન્તુ

સૂર્યો નો દિવસ્યા તુ વાતોરંતરિક્ષાત્

માનોઙ્ગવાધિઃ પિતરં મોતમાતરં પ્રિયા માનસ્તનુ વો રુદ્રરીરિષઃ

નમસ્તે નો મૃડયન્તુ તે યં દ્વિષ્મો યશ્ચ નો દ્વેષિત વો જમ્મે દધામિ ॥

મૃત્યોર્મુક્ષીયમામૃતાત્

અહીં શ્વસર્વાન્જન્મયન્સર્વાશ્રયાતુધાન્યઃ

આ ઉપરથી સર્વ વેદ મંત્ર પ્રાર્થના રૂપ છે. પરંતુ ઉપ

નિષદ્ધલાગમાં બ્રહ્મ વર્ણન અને સાધન વર્ણન માત્ર હોય છે.

બ્રહ્મરૂપનું વર્ણન.

યદેકં નિષ્કલં બ્રહ્મ વ્યોભાતીતં નિરંજનમ્ ।

અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં વિનાશોત્પત્તિર્વાર્જિતમ્ ॥

કૈવલ્યં કેવલ શાન્તં શુદ્ધમત્યન્તનિર્મલમ્ ।

કારણં યોગીર્નિમુક્તં હેતુસાધનવાર્જિતમ્

ધ્યાનશ્રેષ્ઠચ.

તપેદ્વર્ષસહસ્રાણિં એકપાદાસ્થિતો નરઃ ।

એકસ્ય ધ્યાનયોગસ્ય કલાનાર્હન્તિ ષોડશીમ્

તર્થાણિ તોયરૂપાણિ દેવાન્ પાષાણમૃન્મયાન્ ।

યોગિનો ન પ્રમદ્યન્તે આત્મધ્યાનપરાયણાઃ ॥

यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य ।

तथैव शास्त्राणि बहून्भीत्य सारं न जानं खरवद्वहेत्सः ॥ उत्तरगीता.

આ ઉપરથી ઉપનિષદ્ભાગ એટલે વેદાંત-આમાં પૂર્વ વેદાંત આ રૂપિ પ્રોક્ત અને ઉત્તર વેદાંત આચાર્ય પ્રોક્ત આ-વા બે પક્ષ છે. પૂર્વ વેદાંતમાં એક મેવા દ્વિતીય આ પ્રતિપાદન છે. ઉત્તર વેદાંતમાં અહં બ્રહ્માસ્મિ, બ્રહ્મૈ વાહં ન સંસારી આનુ પ્રતિપાદન છે. પરંતુ કર્મકાંડી કર્મજ પ્રાધાન્ય માને છે અને બ્રાહ્મણોને તો તે બેઈએજ આમ સમજે છે. ભક્તિ માર્ગી સગુણ ઉપાસના શ્રદ્ધા, ભાવપૂર્વક પુજન, ભજન, કીર્તન, ઉપાસના અને સ્તવનથી કરવી આમ માને છે અને તેઓ પણ પોતાના કાંડને ઉત્તમ કહે છે. તેઓ કર્મકાંડનું ક્ષ આપું કહે છે:-

तेतं भुक्त्वा स्वर्गं लोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यं लोकां
विशंति ॥ गीता ॥

અને ભક્તિનું ક્ષ તો આપું છે ક્ર:-

यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ गीता.

આ રીતે દરેક પોતપોતાના કાંડને ઉત્તમ માને છે અને દરેકના અનેક ગ્રંથો છે. કર્મ કાંડના ગ્રંથો ઘણા હો-ઈ તે બહુ જુના છે. તેથી પ્રથમ કર્મ કાંડનો ખુલાસો આપવા યોગ્ય ધાર્યું છે.

કર્મકાંડ એટલે બ્રાહ્મણોએ અગ્નિ દ્વારા ઈશ્વર સેવ ન કરવું અને ગૃહસ્થોએ ઘરમાં ધારાગ્નિ કિંવા અગ્નિ હોતના ત્રણ અગ્નિ હમેશ રાખી તેમાં હોમ હવન કરવો. આ વિષે આમ કહ્યું છે ક્ર:-

अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणां ॥

પ્રતિમા સ્વરૂપબુદ્ધીનાં સર્વત્ર સમદર્શિનામ ॥

બ્રાહ્મણેને સોળ સંસ્કાર કરવાની જરૂર છે. જનોઈ પેહેલાં તો જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાઃ દ્વિજ ઉચ્યતે શૂદ્ર વ ગણાય છે. આ સોળ સંસ્કાર આ પ્રમાણે હોય છે:—

૧ ગર્ભાધાન, ૨ પૂંસવન, ૩ સીમન્તોન્નયન, ૪ જાતકર્મ, ૫ નામકરણ, ૬ વિષ્ણુપ્રલિ, ૭ નિષ્ક્રમ, ૮ અન્નપ્રાશન, ૯ યૌલ અથવા ચૂડાકર્મ, ૧૦ ઉપનયન, ૧૧ મેધાજનન, ૧૨ મહાનામ્ની, ૧૩ મહાવ્રત, ૧૪ સમાવર્તન, ૧૫ વિવાહ અને ૧૬ મો અત્યેષ્ઠિ નામનો એક સંસ્કાર છે. કર્મકાંડમાં અગ્નિ આ મુખ્ય છે. જુદા જુદા પ્રસંગે અગ્નિને જુદાં જુદાં નામો આપવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે છે:— પાવક, માસ્ત, પવમાન, મંગલ, પ્રખલ, પાર્થિવ, સભ્ય, સમુદ્ભવ, સૂર્ય, યોજક, રૂકમક, દ્વિજ, હવ્યવાહન, કવ્યવાહન, વરહ, બલવર્ધન, ક્રોધ, કામહ, કવ્યાહ, વન્હિ, હુતાશન, ઇત્યાદિ. તેમજ આ પ્રકરણમાં દેવ પણ જુદા જુદા આવે છે. પુરરવાર્દ્રવ, ધનુર્ધર, સત્યવસુ, નાંદીમુખ, કામકાલ, ધૂરિલોચન વગેરે. આ પ્રમાણે કર્મના પણ અનેક પ્રકાર છે:—શ્રૌત, સ્માર્ત, પુરાણોક્ત, સૂત્રોક્ત, ઈષ્ટાપૂર્ત, પ્રાયશ્ચિત્ત, શાંતિક, પૌષ્ટિક, નિત્ય, નૈમિત્તિક, મંગલ, અમંગલ, વર્ણાશ્રમકર્મ, શિષ્ટાચારપ્રાપ્ત, કામ્ય, અતિવિશિષ્ટ, યુગવિશિષ્ટ, આપત્તિનિમિત્ત, ખાલ વૃદ્ધ આતુરાદિ અવસ્થાવિશિષ્ટ ઇત્યાદિ. ઉપર કહ્યા શિવાય અગ્નિહોત્રીના ધરમાં ગાર્હસ્પત્ય, દક્ષિણાગ્નિ અને આહવનીય આવા ત્રણ અગ્નિ હોય છે. તેમજ ગૃહસ્થના ધરમાં સ્માર્ત્તાગ્નિ હોય છે. અગ્નિહોત્રીના અગ્નિને શ્રૌતાગ્નિ અને ગૃહસ્થના અગ્નિને ગૃહ્યાગ્નિ કહે છે. શ્રૌતાગ્નિમાં હવિસંસ્થા, સોમસંસ્થા ને ઉત્તરકતુ વગેરે કર્મો થાય છે અને ગૃહ્યાગ્નિમાં પાકસંસ્થા માત્ર થાય છે. આ સંસ્થાકર્મોમાં

જે કર્મો આવે છે તે નીચે પ્રમાણે:-

(૧) હવિસંસ્થા (શ્રીત).	(૨) સોમસંસ્થા (શ્રીત).	(૩) ઉત્તરક્રતુ (શ્રીત)
૧ અગ્ન્યાધેય.	૧ અગ્નિષ્ટોમ.	૧ અશ્વમેધ.
૨ અગ્નિહોત્ર.	૨ અત્યગ્નિષ્ટોમ.	૨ સત્ર.
૩ દર્શપૌર્ણિમાસ.	૩ ઉકથ.	૩ રાજસૂય.
૪ ચાતુર્માસ્ય.	૪ ષોળસી.	૪ પૌંડરિક.
૫ આગ્રયણ.	૫ વાજપેય.	૫ સર્વમેધ
૬ નિરૂપશુખંધ.	૬ અતિરાત્ર.	૬ વિશ્વજીત.
૭ સૌત્રામણિ.	૭ સર્વતોપૃષ્ઠ. (અ તુર્યામ).	૭ પુત્રેષ્ટિ પર્જ- ન્યષ્ટિ

અને ગૃહ્યાગ્નિ પરના પાકસંસ્થાના પેટામાં આ સાત કર્મો થાય છે. ૧ શ્રવણાકર્મ, ૨ અશ્વયુજ, ૩ પ્રત્યવરોહણ, ૪ આગ્રયણ એટલે નવાન્નેષ્ટિ, ૫ પિંડપિતૃયજ્ઞ, ૬ સર્પયજ્ઞિ અને ૭ અન્વષ્ટકા.

ઉપર ઉત્તરક્રતુમાં જે કર્મો કહ્યાં તે શિવાય સર્વતો-મુખ, મહાવ્રત વગેરે અનેક યાગ ને સત્રો છે. હાલના કાળમાં જમ અનેક જાત્રા, મેળા ને ઉત્સવ છે તેમ શ્રીત કાળના આ ઉત્સવ છે.

આ કર્મ સંબંધી નિયમ પણ બહુ છે. તેમાં તેને લગતાં દ્રવ્યો, પાત્રો, સંભાર, મંડપવિધિ, મંત્ર, કુડો, વગેરેની રીત ને બેઠક, રૂત્વિજ વગેરેનો ખુલાસો કર્યો છે. તેની પરિભાષા શ્રીતી ને યાજ્ઞિક સારી પેઠે બણે છે. યાજ્ઞિકકર્મમાં ૧ હોતા, ૨ અધ્વર્યુ, ૩ બ્રહ્મા ને ૪ ઉદ્ગાતા આવા ચાર મુખ્ય ઋત્વિજ હોઈ તે પ્રત્યેકના પેટામાં ત્રણ ત્રણ એવા ૧૨, મળી એકંદર સોળ ઋત્વિજ હોય છે. તે બારનાં નામો:- ૧ મૈત્રાવરુણ, ૨ પ્રતિપ્રસ્થાતા ૩ બ્રાહ્મણાચ્છંસી, ૪ પ્રસ્થોતા,

૫ આચ્છાવક, ૬ નેષા, ૭ આગ્નીધ્ર, ૮ પ્રતિહર્તા, ૯ આવસ્તોતા, ૧૦ ઉન્નેતા, ૧૧ પોતા અને ૧૨ સુબ્રહ્મણ્ય આ પ્રમાણે યાજ્ઞિકાની વ્યવસ્થા છે. હવે જ યજ્ઞમંડપ ધાલે છે તેને ચાર દિશાએ ચાર દ્વારે રાખી મંડપમાં મહાવેદી કરે છે ને તે મહાવેદીમાં ઉત્તરવેદી, ચૂપ, હવિર્ધાન, ઉપસદ, માર્ગલિયા, સદ (પ્રેક્ષકને બેસવાની જગ્યા), વગેરે સ્થલો હોય છે. મહાવેદીનો બહાર ચાત્રવલ, શામિત્રશાલા, ઉવધ્યગોહ વગેરે ભાગ કાઢી તેની મધ્યમાંથી માર્ગ કાઢેલેલા હોય છે તેને સંચાર કહે છે. ને મહાદેવીની પશ્ચિમે અગ્નીના કુંડો, પત્નીશાળા, યજ્ઞમાનનું આસન, બ્રાહ્મણોનાં સ્થાનો, ધર્મ, મુખ્ય ઋત્વિજનું સ્થાન, ઇત્યાદિ જગ્યા કરેલી હોય છે. યજ્ઞમંડપમાં દ્વાર ને પ્રતિગ્વર મળી ૧૨ પાવલાં અને મહાવેદી ૩૬ પાવલાં મળી ૪૮ પાવલાં હોઈ તેને બહિર્વેદી ને અંતર્વેદી હોય છે.

યાજ્ઞિક કર્મોને પાત્રો વગેરે જ સામાન લાગે છે તે—ધન્વા, બર્હિ, ધૃષ્ણી, સુચ, ચમસ, આવણુ, સ્વરવ, ઉપરવ, દંડ દ્રોણુકલશ, વાયવ્યકલશ, પૂતલૂત, ગૃહ, ઈડસૂન, સ્વધિતિ, ઇત્યાદિ પદાર્થ મુખ્ય છે. સોમ યાગમાં જ અનેક અનુષ્ઠાનો છે, તેમાં દીક્ષણીયા, પ્રાયણીયા, આતિથ્ય, ધર્મ, અગ્નિષોમિયા, પાશુક, સુત્યા, પ્રાતઃસવન, માધ્યાહ્નસવન, તૃતીયસવન, સોમપાન, અવલૂત, વરુણેષ્ટિ વગેરે હોઈ આ સર્વ સાત દિવસમાં કરવાનાં હોય છે. યજ્ઞમાં અજ (બકરાં) હોમવાં પડે છે તે ખરાંજ બકરાં લેવાં કેંવા લોટનાં બકરાંની મૂર્તી કરવી આ વિષે વાદ છે. કેટલાક પ્રત્યક્ષ પશુ લેવાં એમ કહે છે ને કેટલાક પિષ્ટપશુ કરવા આમ કહે છે. આ વિષે પિષ્ટપશુભિમાંસા વગેરે સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. જટલો યજ્ઞ તેટલાં વધારે પશુ લાગે છે. વાજપેય નામનો એક યજ્ઞ છે તેમાં ૨૭ પશુ જોઈએ છીએ ને અ-

શ્વમેધ કરીને જ મુખ્ય યજ્ઞ છે તેમાં તો ૨૬૦ પશુ લાગી શિ-
વાય જ એકાદશની કરે છે તે પ્રત્યેક એકાદશનીને અગીઆર
અગીઆર પશુ લાગે છે.

આ પ્રમાણે કર્મકાંડનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું; હવે ઉપા-
સના અને જ્ઞાનકાંડનું વર્ણન કરીએ છીએ:-

જ્ઞાનકાંડી કહે છે કે પરમેશ્વર પ્રાપ્તિ સારૂ અથવા
જ્ઞાન પ્રાપ્તિ સારૂ આ ખટપટની જરૂર નથી. અમારાં પરમે-
શ્વર પ્રાપ્તિનાં સર્વ કર્મ માનસિક છે. શમ, દમ, ઉપરતિ, તિ-
તિક્ષા, શ્રદ્ધા, અને સમાધાન આ પટક અને સાધનચતુષ્ટય
એટલાં હોય એટલે ઇશ્વર પ્રાપ્તિ થાય છે. સાધન ચતુષ્ટય એ-
ટલે નિત્યાનિત્ય વિચાર, ફલ ભોક્તૃત્વ સંબંધ વિરાગ, સમાદિ
સંપત્તિ અને મુમુક્ષત્વ. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ આ ત્રણ અવ-
સ્થાત્મક શરીરથી પણ આત્મા જૂદો સાક્ષી ને અવિનાશી છે
અને શરીર આ પંચભૂતનું બનેલું કર્મથી ઉદયમાં આવેલું
ને સુખ દુઃખ ભોગવવાનું સ્થાન હોઈ ઉત્પત્તિ, જન્મ, વૃદ્ધિ,
અપક્રિયા, ક્ષય અને નાશ આ ૫૩ વિકારોથી વિકૃત છે; તથા-
પિ તેને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, ને મન તથા બુદ્ધિ આ
હોય છે અને તેના પેટામાં સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર હોય છે.
દેહને જગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ આવી ત્રણ અવસ્થા હોય છે
અને આ અવસ્થાથી અતિત એવો આત્મા સર્વ જીવમાં હોય
પ્રભુ રૂપ છે એવી સમાન દૃષ્ટિ થઈ એટલે તે જ્ઞાની જીવન્મુ-
ક્ત થાય છે. જીવન્મુક્ત થવાને જ્ઞાન શીવાય બીજો માર્ગ નથી
એવો જ્ઞાનમાર્ગીનો મત છે. વેદાન્ત આનેજ કહે છે.

લક્ષિત માર્ગીઓ જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે આમ કહે
છે. ઇશ્વરમાં પ્રીતિ, શ્રદ્ધા, ભાવ અને નિશ્ચય રાખી વરત્યાથી-
જ સર્વ સિદ્ધિ છે. આ વિષે ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:-

निर्विण्णानां ज्ञान योगो कर्म योगस्तु कामिनाम् ॥

न निर्विण्णो नाऽतिसक्तो भक्ति योगोऽस्यासिद्धिदः ॥

ભકિત માર્ગમાં એક ઈશ્વરને અન્યથા ભાવથી શરણુ જવું અને નિત્ય ભજન, સ્મરણુ ને તેના ગુણાનુવાદ ગાવા અને તેમજ સદાચારને નીતિએ કરી વર્તવું આ મુખ્ય તત્વ છે. સદાચાર ને નીતિ આતો ત્રણ કાંડને આવશ્યક છે. આ ત્રણે કાંડવાળામાં મતભેદ છે. કેટલાક કલિ યુગમાં ભક્તિજ મુખ્ય ગણે છે. દેટલાંક કર્મ માર્ગને ચિત્ત શુદ્ધિ માટેજ ઉપયોગી માને છે. જ્ઞાનકાંડ અત્યંત દુઃસાધ્ય છે માટે હાલના વખતમાં ભક્તિ સાધન ઠીક લાગે છે. ભક્તિ માર્ગમાં પરાભક્તિ અને ગૌણિ ભક્તિ આવા બે ભેદ છે. કેવળ ઇશ્વરની અન્યન્ય ભાવથી ભજવા તેને પરા ભક્તિ કહે છે અને ઇશ્વરના અવતારાદિકને ભજવા તેને ગૌણિ ભક્તિ કહે છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાન કર્મ અને ઉપાસના કાંડનું તુટક વિવેચન થયું. આ ત્રણેમાં સર્વ સાધારણ તત્વ નીતિ અને પરાંપકાર છે. જ્ઞાનિઓ જગન્મિથ્યા માની પરાંપકારાદિ બાબુએ રાખી ઉદાસીન અને આળસુ બને છે; કર્મક લોકો કર્મમાંજ આખો જન્મ રો કાઢી લોક કલ્યાણ તરફ લક્ષ આપતા નથી તેમજ ભકતો ભજન, યાત્રામાં આખો જન્મ કાઢે છે. પરંતુ પરાંપકાર બુદ્ધિ અને દયાલુતા ન હોય તો ઇશ્વર પ્રસન્ન થતો નથી. પરાંપકાર રૂપ ધર્મને વર્ણાશ્રમનો પણ બાધ આવતો નથી. વસ્તુતઃ અખિલ જગત્ આજ ઇશ્વરનું પ્રત્યક્ષ રૂપ હોય તેનો પૂજા એટલે તે માંહેના લોકો ઉપર યથા સામર્થ્ય ઉપકાર કરવો આજ ઇશ્વરની પૂજા છે. ન્યાય અને નીતિ પણ આજ છે.

अनाऽऽचारेण मालिन्यिं अत्याचारेण मूर्खता ॥

विचाराऽऽचारयोर्योगः सदाचारः स उच्यते॥

उपकाराय पुण्ड्राय पापाय परपङ्क्तिनम् ॥

પરિશિષ્ટ ૪ થું.

ઉપનિષદાર્થ.

વેદના ઉપનિષદ્ ભાગમાં એક ઈશ્વર પરબ્રહ્મ છે આમ ઉપદેશ કરેલો છે. ઉપનિષદનો અર્થ કેવો છે એ જાણવા સારૂ નીચે ઉપનિષદના ઉતારા લઈએ.

બ્રહ્મવિદ્યામોતિપરમા—તૌત્તિરીયોપાનિષદ્, બ્રહ્મવહ્ની.

પરમેશ્વરને જાણનાર ઉત્તમ ગતિ પામે છે.

સત્યં વદ, ધર્મં ચર, સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમાદિતવ્યં, સત્યાન્ન પ્રમાદિતવ્યં, ધર્માન્ન પ્રમાદિતવ્યં, કુશલાન્ન પ્રમાદિતવ્યં, દેવપિતૃ-કાર્યાભ્યાં ન પ્રમાદિતવ્યં, માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ, ચાન્યનવ દ્યાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ— શિક્ષાવહ્ની.

અર્થ જાણવું, ધર્મ કરવો, પોતે શીખવું, બીજાને શીખવું, સત્યવિષે પ્રમાદ કરવો નહીં, દેવોનાં અને વડીલોનાં કાર્યો કરવામાં ઉન્મતપણું કરવું નહીં, માં પાપને દેવ સમજવાં, અને ઉત્તમ આચરણ કરવાં.

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ

જિવન્તિ યત્પ્રયત્યભિસંવિશંતિ તદ્બ્રહ્મોતિ— બ્રહ્મવહ્ની.

જેણે આ સૃષ્ટી નિર્માણ કરી, જેના આધારથી તે રહે છે તે જેમાં તે છેવટે લય પામે છે તે બ્રહ્મ જાણવો.

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહ્યાયં

પરમે વ્યોમન્ સોઽશ્રુતે સર્વાન્કામાન્સહ બ્રહ્મણા વિપાશ્રિતોતિ—

પોતાના અંતઃકરણમાં સત્યજ્ઞાન રૂપ અનંતને જે જાણે છે તેનો જન્મ સંકળ થાય છે.

દ્યાવાભૂર્મિ જનયન દેવ એકઃ—શ્વેતાશ્વતરોપાનિષદ્.

આકાશ ને પૃથ્વી આ એકજ દેવે કરી.

વિશ્વસ્યૈકં પારિવેષિતારં ઈશં તં જ્ઞાત્વાડમતા ભવન્તિ-
જ એક સર્વ વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યો છે ને જ વિશ્વનો
ધણી છે તેને જાણવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તં આદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥
તમેવ વિદિત્વાડતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃપંથા વિદ્યતેડયનાય ॥

તે મહાપુરુષ અજ્ઞાનથી દૂર કવળ જ્ઞાનરૂપ ને તેને જાણ
વો આજ મોક્ષ માર્ગ હોઈ તે શીવાય બીજો નથી.

અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ॥
સ વેત્તિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાડસ્તિ વેત્તાતમાહુરગ્રયં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥

પગ વગર ચાલે છે. કાન વગર સાંભળે છે, આંખ વગર
જુલે છે, તે સર્વ જાણે છે, તેને જાણવા કાંઈ સમર્થ ન હોઈ તે
જ વિશ્વાસતું મૂળ પીઠ છે ને તેને મહાપુરુષ, આમ કહે છે:—

તામિશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતં ॥
પાર્તિ પતીનાં પરમં પરસ્તાત્ વિદામ દેવં ભુવનેશમીડયમ્ ॥

પ્રભૂમધ્યે શ્રેષ્ઠ પ્રભૂ, દેવતામધ્યે શ્રેષ્ઠ દેવ, અને સ્વામી
મધ્યે શ્રેષ્ઠ સ્વામી, તે વિશ્વનો સ્વામી હોઈ સ્તુતિ કરવા ચો
ગ્ય છે એમ અમે સમજીએ છીએ.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी सर्वभूताऽन्तराऽऽत्मा ॥
कर्माऽध्यक्षःसर्वभूताऽधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणस्य ॥

ઈસ્વર સર્વ શ્રેષ્ઠીમધ્યે વ્યાપ્ત, સર્વ જીવાનો અંતરાત્મા,
સર્વ કર્મનો અધ્યક્ષ, સર્વ ભૂતામધ્યે રહેનારો સાક્ષી, ચૈન્તય,
નિરૂપાધિક અને નિર્ગુણ એવો છે.

यईशेऽस्य जगतो नित्यमेव नाऽन्यो हेतुर्विद्यत ईशानाया-
तेज जगतनो ईस्वर ने सर्वदा तेज धष्टी होई બીજો
કાંઈ ધણી નથી.

સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ તપાંસિ સર્વાણિ ચ યદ્વદાન્તી॥

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્ય ચરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ બ્રહ્મિયોમિત્યેતત્ ॥

કઠવહ્ની

સર્વ વેદ જનું કીર્તન કરે છે અને સર્વ તપો જને માટે છે
જેની ઇચ્છા રાખી બ્રહ્મચર્યપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરે છે તે ઠેકાણું
સંક્ષેપથી કહું છું.

નૈનમૂર્ધ્વં ન મધ્યે તિર્યચ્ચં ન પરિજગ્રમત્॥

ન તસ્ય પ્રતિમા આસ્તિ યસ્ય નામ મહદ્વશઃ॥-શ્વેતાશ્વતરો ૦

તે નીચે, ઉપર મધ્યે, યાંધપણ દાઈને મળતો ન હોઈ
તેની મૂર્તિ નથી ને તેનું નામ આજ તેની મોટી કીર્તિ છે

તમાત્મસ્થં યોડનુપશ્યાન્તિ ધીરા સ્તેષાં શાન્તેઃ શાશ્વતી નેતરેષામ્॥

કઠોપાનિ ૦

ઇસ્વરને આત્મામાં જ વિદ્વાન જુવે છે તેને શાસ્વત શાન્તિ
પ્રાપ્ત થાય છે, બીજને થતી નથી.

દિધ્યો હ્યમૂર્તિ પુરુષઃ સ્વાહ્યડમ્યન્તરો હ્યજઃ॥

આપ્રાણો હ્યમના શુભ્રો અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ॥-મુણ્ડકોપ ૦

તે મુર્તિવર્જિત દિવ્ય પુરુષ છે, અંદર બહાર સર્વત્ર છે, તે-
ને જન્મ નથી, તે પ્રાણ ને મનરહિત, શુદ્ધ અને પ્રકૃતીથી પેલી
બાબુ છે.

વેદાહમેતમજરં પુરાણં સર્વાડ્ડત્માનં સર્વગતં વિમુત્વાત્

જન્માનિરોધં પ્રવદન્તિ યસ્ય બ્રહ્મવાદિનો ડમિવદન્તિ નિત્યમ્॥

શ્વેતાશ્વતરોપ ૦

ઇસ્વરને જરા નથી, તે સનાતન, સર્વાત્મ, સર્વાન્તર્ગત ને
જન્મ રહિત છે; તેનું બ્રહ્મવેત્તા સર્વદા વર્ણન કરે છે.

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રા તારકન્નેમાવિદ્યુતો ભાન્તિ કુતો યમાગ્રિઃ॥

નમેવ ભાન્તમનુમાનિ સર્વં તસ્ય ભાસા સર્વામિદં વિભાતિ ॥ કઠોપ ૦

ત્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાગણ, વિદ્યુત્, અગ્નિ આનો પ્રકાશ નથી. સર્વ ઈશ્વરના પ્રકાશથી ને સામર્થ્યથી પ્રકાશે છે.

યજ્ઞશુષા ન પચ્યાતિ યેન ચસૂષિ પચ્યાતિ ॥

તદેવ બ્રહ્મ ત્વં બુદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥ તલ્લવકારોપં

જે નેત્રના દ્વારેથી જોતો નથી પણ જેની શક્તિથી નેત્ર જીવે છે તેને બ્રહ્મ સમજવો; લોક ભજે છે આ બ્રહ્મ નથી.

સત્યમેવ જયતે નાડનૃત્તં ॥ જ્ઞેનાઙ્ગતરં

સત્યનો જય થાય છે, અસત્યનો થતો નથી.

સદેવસૌમ્યો હૃદમગ્રમાર્મીદેકમેવાદિતીયં ॥ છાંદોગ્ય ઉપં

તે ઈશ્વર પુરાતન, સૌમ્ય ને એકજ છે; તેને જોડીદાર કોઈ નથી.

આ પ્રમાણે જોને વેદાંત કિંવા અધ્યાત્મ કહે છે તે આ બ્રહ્મ વિદ્યા છે. જ્ઞાન ધર્મનું આજ ખરું તત્ત્વ છે.

પરિશિષ્ટ ૫ મું.

સ્મૃતિગ્રંથ.

સ્મૃતિ ગ્રંથ એટલે ધર્મ શાસ્ત્રમાં ઠેકા પ્રકારનો ધર્મ વર્ણવ્યો છે તે નીચેના ઉતારાથી સમજાશે.

વેદો ડાલિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશીલે ચ તદ્વિદાં ॥

આચારશ્રૈવ સાધૂના-માત્મનસ્તુષ્ટિરેવ ચ । ૬ ।

વેદઃ સ્મૃતિઃ સદાચારઃ સ્વસ્ય ચ પ્રિયમાત્મનઃ ॥

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणं ॥ १२ ॥

અર્થકામેષ્વસક્તાનાં ધર્મ જ્ઞાનં વિધીયતે ॥

ધર્મ જિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ॥ ૧૩ ॥

યો ડનધીત્ય દ્વિજો વેદ-મન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ॥ ૧

સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વ-માશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥ ૧૬૮ ॥-મેનું, અં ૨.

વેદ, સ્મૃતિ, સાધુ પુરુષોનો સદાચાર અને આપણુ સુ-
ખ; આ ધર્મનાં ચાર પ્રકારનાં લક્ષણો છે. પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરના-
રને ધર્મનું જ્ઞાન જોઈએ અને ધર્મ જાણનારને પરમ પ્રમાણુ વેદ
છે. આથી જ બ્રાહ્મણ વેદ ન શીખતાં બીજો શ્રમ કરે છે તે પો
તાના કુલ સહિત શૂદ્રત્વ પામે છે.

આચાર્યો બ્રહ્મણો મૂર્તિઃ પિતા મૂર્તિ પ્રજાપતેઃ ॥

માતા ઇથિવ્યા મૂર્તિસ્તુ ભ્રાતા સ્વો મૂર્તિરાત્મનઃ ॥૨૨૧॥

આચાર્યશ્ચ પિતા ચૈવ માતા ભ્રાતા ચ પૂર્વજઃ ॥

નાર્તેનાપ્યવમન્તવ્યા બ્રાહ્મણેન વિશેષતઃ ॥૨૨૨॥

યં માતાપિતરૌ ક્લેશં સહેત સમ્ભવે નૃણામ્ ॥

ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ શક્યા કર્તું વર્ષશતૈરપિ ॥૨૨૩॥-૨.

શુરૂ પરમાત્મા, બાપ બ્રહ્મા, મા પૃથ્વી; અને બાઈ આ
ત્માની મૂર્તિ છે માટે સંકટ કાળે તેમનું અપમાન કરવું નહીં,
તેમાં બ્રાહ્મણોએ તો કદાપિ પણ કરવું નહીં. માબાપને આપણા
વાસ્તે જન્મથી જ શ્રમ થાય છે તેનો બદલો વાળવા સો વર્ષ
પણ પુરાં થનાર નથી.

તેષાં ત્રયાણાં શુશ્રૂષા પરમં તપ ઉચ્યતે ॥

ન તૈરમ્યનનુજ્ઞાતો ધર્મમન્યં સમાચરેત્ ॥૨૨૪॥-૨.

આ ત્રણની સેવા કરવી આજ મોટો તપ છે.

ન કન્યાયાઃ પિતા વિદ્વાન્ ગૃણ્હીયાત્ શુક્લમણ્વપિ ॥

ગૃણ્હૈશ્ચલ્લલ્લંકં હિ લોભેન સ્યાન્નરો ડપત્યવિક્રયી ॥૨૨૫॥-૨.

કન્યાના પૈસા બાપે લેવા નહીં, લોભથી લે તો પણ તેને
છોકરાં વેચવાનો દોષ લાગે છે.

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ॥

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥૨૨૬॥-૨.

જોધરમાં સ્ત્રીઓને સંતોષી રાખે છે ત્યાં દેવતા વાસ

કરે છે. અને જ્યાં તેનો અસંતોષ થાય છે ત્યાં પૂણ્યધર્મ નિષ્ફળ થાય છે.

નામુત્ર હિ સહાયાર્થ પિતા માતા ચ તિષ્ઠતઃ ॥

ન પુત્રદારા ન જ્ઞાતિ-ધર્મસ્તિષ્ઠતિ કેવલઃ ॥ ૨૧૯॥-૪

પરલોકમાં ધર્મમાત્ર ઉપયોગી પડે છે, આપ્ત, સ્વકીય પડતા નથી.

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ॥

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥૨૨॥-૬.

ધૈર્ય, ક્ષમા, મનોનિગ્રહ, અન્યાયથી બાંજાતું દ્રવ્યન લેવું, શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, વિદ્યા, સત્ય અને શાંતિ, આ ધર્મનાં ૧૦ લક્ષણો છે.

અરાજકે હિ લોકેઽસ્મિન્ સર્વનો વિદ્રુતે મયાત્ ॥

રક્ષાર્થમસ્ય સર્વસ્ય રાજાનમસૃજત્પ્રભુઃ ॥ ૨ ॥

બાલોઽપિ નાવમન્તવ્યો મનુષ્ય इति ભૂમિપઃ ॥

મહતી દેવતા હ્યેષા નરરૂપેણ તિષ્ઠતિ ॥ ૮ ॥

યસ્ય પ્રસાદે પદ્મા શ્રી-વિજયશ્ચ પરાક્રમે ॥

મૃત્યુશ્ચ વસતિ ક્રોધે સર્વતેજોમયો હિ સઃ ॥૧૧॥

તસ્માદ્ધર્મં યમિષ્ટેષુ સ વ્યવસ્યેન્નરાધિપઃ ॥

અનિષ્ટં ચાપ્યનિષ્ટેષુ તં ધર્મં ન વિચાલયેત્ ॥૧૨॥-૭.

રાજાશિવાય પ્રજા ભય પામી તેથી ઇશ્વરે રાજા કર્યા; તે નાનો હોય તોપણ તેનું અપમાન કરવું નહીં. કારણ કે તેની પ્રસન્નતાથી લક્ષ્મી મળે છે અને ક્રોધથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે. આટલા વાસ્તે તેણે જે કાયદા કર્યા હોય તે મુજે મોડે માનવા.

સર્વો દણ્ડજિતો લોકો દુર્લભો હિ શુચિર્નરઃ ॥

દણ્ડસ્ય હિ મયાત્સર્વં જગદ્ગોગાય કલ્પતે ॥૨૨॥-૭.

દંડના ભયથી સર્વ સન્માર્ગે ચાલે છે; દંડના ભય શિવા-

સાક્ષી દષ્ટશ્રુતાદન્ય-દ્વિવ્રવન્નાર્યસંસદિ ॥

અવાહનરકમમ્યેતિ પ્રેત્ય સ્વર્ગાચ્છ હીયતે ॥૭૧॥—૮.

રાજસભામાં જે ખોટી સાક્ષી આપે છે તે નરકમાં જાય છે.

સત્યેન પૂણ્યતે સાક્ષી ધર્મઃ સત્યેન વર્ધતે ॥

તસ્માત્સત્યં હિ વક્તવ્યં સર્વવર્ણેષુ સાક્ષિભિઃ ॥૮૨॥—૮.

સત્યથી સાક્ષીદારને પુણ્ય થાય છે ને ધર્મપણુ વૃદ્ધિંગત

થાય છે તેથી કાઠની સાક્ષીમાં જુદું બોલવું નહીં.

અધર્મદળનં લોકે યશોઘ્નં કીર્તિનાશનમ્ ॥

અસ્વર્ગ્યં ચ પરત્રાપિ તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥૧૨૭॥—૮.

અન્યાયથી દંડ કર્યો તો દુષ્કીર્તિ થાય છે ને પરજોડમાં

દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે આથી તેવા દંડ કરવા નહીં

ત્રિશદ્ધર્ષોદ્દહેત્કન્યાં દ્વયાં દ્વાદશવાર્ષિકીમ્ ॥

ત્રચષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષાં વા ધર્મે સીદતિ સત્ત્વરઃ ॥ ૯૪॥—૯.

ત્રીસ વર્ષનો પુરૂષ અને બાર વર્ષની સ્ત્રી અથવા ચોવી-

સ વર્ષનો પુરૂષ અને આઠ વર્ષની કન્યા જોઈએ. આથી વેદેશાં

લગ્ન કરવાથી અધર્મ થાય છે.

કામમામરણાત્તિષ્ટૈ-દ્રૂહે કન્યર્ચુમત્યપિ ॥

ન ચૈવેનાં પ્રયચ્છેત્તુ ગુણહીનાય કાર્હિચિત્ ॥૮૯॥—૯.

સારો છોકરો મળે તોજ આપે કન્યા આપવી, નહીં તો

જન્મપર્યંત કુંવારી રાખવી.

અન્યોઽન્યસ્યા ડવ્યમીચારો ભવેદામરણાન્તિકઃ ॥

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ ૧૦૧॥—૯.

સ્ત્રી પુરૂષનો પરમ ધર્મ આજ છે કે મરણુ પર્યંત પરસ્પ-

ર પ્રતારણા કરવી નહીં.

उत्कोचकाश्चौपाधिका वंचकाः कितवास्तथा ॥

મંગલો દેશવૃત્તાશ્ચ મદ્રાશ્ચેક્ષણિકૈઃ સહ ॥૨૧૮॥—૯.

સાંચ લેનાર, ભય દેખાડનાર, ખાતુમાં મેળવણુ કરનાર,
જુગારી, ભવિષ્ય કહેનાર, પાપ છુપાવનાર ને શુકન કહેનારને-

તેષાં દોષાનભિરુચ્યાપ્ય સ્વે સ્વે કર્મણિ તત્ત્વતઃ ॥

કુર્વીત શાસનં રાજા સમ્યક્સારાપરાધતઃ ॥૨૬૨॥-૯.

બાહીરનામાં સગાડી શીક્ષા કરવી. કારણ-

ન હિ દંડાદ્યતે શક્યઃ કર્તું પાપાવિનિગ્રહઃ ॥ ૨૬૩॥-૯.

દંડ વિના પાપનો નિગ્રહ થનાર નથી.

ગ્રામઘાતે હિતાભંગે પાપિ મોષાભિદર્શને ॥

શક્તિતો નામિધાવન્તો નિર્વાસ્યાઃ સપરિચ્છદાઃ ॥૨૭૪॥-૯.

રસ્તામાં, ગામમાં, પુલ ઈત્યાદિ ઠેકાણે છુટાછુટ થાય ત્યારે
પાસેનાએ મથાશકિત મદદ કરવી, આમ ન કરેતો તેને રાજાએ
દેશપાર કરવા.

અર્હિસા સત્યમસ્તેયં શૌષ્મિન્દ્રિય નિગ્રહઃ ॥

एनं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥૬૩॥-૧૦.

ખીજને દુઃખ ન દેવું, ખર્ચ બોલવું, ચોરી ન કરવી, નિ-
ર્મલ રહેવું ને ઇન્દ્રિયોને સ્વાધિન રાખવી આ ચારે વર્ણના ધર્મ
સંક્ષેપથી મનુ એ કહ્યા છે.

શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણાજ્ઞાતઃ શ્રેયસા ચેત્પ્રજાયતે ॥

अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥૬૪॥-૧૦.

બ્રાહ્મણનો દાસી પુત્રનો વંશ સાતમી પેઢીએ બ્રાહ્મણ
બાણે.

શૂદ્રો બ્રાહ્મણનામેતિ બ્રાહ્મણશ્રૈવ શૂદ્રતામ્ ॥

क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥૬૫॥-૧૦.

બ્રાહ્મણના શૂદ્રને શૂદ્રના બ્રાહ્મણ થાય છે. ક્ષત્રિ અને વૈશ્ય
ના પણ આ પ્રમાણે વર્ણાંતર થાય છે.

વરં સ્વધર્મો વિગુણો ન પારક્ષ્યઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ ।

પરધર્મેણ જીવન્નિહ સદ્યઃ પતતિ જાતિતઃ ॥૧૭૥॥—૧૦.

પોતાનો ધર્મ વિગુણ છતાં તેજ આચરવો. બીજાનો ધર્મ
થેહણ કરનાર ફળેત માત્ર થાય છે.

યા વેદબ્રાહ્મ્યાઃ સ્મૃતયો યાશ્ચ કાશ્ચ કુદૃષ્ટયઃ ॥

સર્વાસ્તા નિષ્ફલાઃ પ્રેત્ય તપોનિષ્ઠા હિ તાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૭૬॥—૧૨

વેદને તર્ક વિરૂદ્ધ મત સર્વ પાખંડ છે.

હકોડપિ વેદવિદ્ધર્મં યં વ્યવસ્યેદ્ દ્વિજોત્તમઃ ॥

સ વિજ્ઞેયઃ પરો ધર્મો નાડજ્ઞાનામુદિતોડ્યુતૈઃ ॥૧૧૩॥—૧૨.

અવ્રતાનામમન્ત્રાણાં જાતિમાત્રોપજીવિનામ્ ॥

સહસ્રશઃ સમેતાનાં પરિષત્વં ન વિદ્યતે ॥૧૧૪॥—૧૨.

વેદાર્થ જાણનાર એક બ્રાહ્મણ પણ ધર્મ કહે તો તે ઉત્તમ,
પરંતુ હજાર મુખ્ય બ્રાહ્મણનું સાબળવું નહીં. સંસ્કારહીન ને અ-
ધ્યયનહીન ઠેવળ બ્રાહ્મણ કહી નિર્વાહ કરનારા એવા સહસ્રા-
બધી કહી એકઠા થયા હોય તોપણ તે સભા સમજાવી નહીં.

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ॥

સ સર્વસમતામેત્ય બ્રહ્માભ્યેતિ પરં પદમ્ ॥૧૨૫॥—૧૨.

પોતાના અત્મા ઉપર જવી દૃષ્ટિ રાખીએ છીએ તેવી
અર્ચના ઉપર રાખવી, એટલે તેને બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થઈ તે બ્રહ્મ
પદને પામે છે.

પરિશિષ્ટ ૬ હું.

બાલવિવાહ.

બાલવિવાહ આ અતિશય ખરાબ છે આ હાલમાં ધણા-
કને જણાવા લાગ્યું છે અને આગળ પણ બધારે જણાશે. બાલવિ

નાહની રૂઢી શ્રીમંત લોહામાં ઉત્પન્ન થઈ આ પણ ખુદું છે. પે-
હેલાં એક વખત લોહા મેહેનતો. સાહસી, જ્ઞાની અને શોધક
હતા પરંતુ આગળ શ્રીમંત થયા ત્યારે ઉદ્યોગધંધા વગર અન્ના-
અછાદન ને ધરખાર વગેરે સંપત્તિ વિપુલ મળવા લાગી તેથી ન-
કામો વખત ઠેમ જાય આ કાળજીમાં પડ્યા અને દેશાટન વગે
રે કરવાની પણ કાંઈ જરૂર રહી નહીં. પોતાના ગામથી પાંચગા-
ઉ પરના ગામમાં શું થાયછે તેનું પણ ભાન ન રહ્યું. છોકરા કુ-
ર્જીણી થશે એવી ધાસ્તીને લીધે શ્રીમંતોને જલદી લગ્ન કરવા
લાગ્યા હશે આમ અનુમાન થાય છે. આનું પરિણામ ખરાબ
થયું. ચારે બાજુ ક્ષીણતા, અશક્તતા, રોગિષ્ટપણુ અને અદ્વપા
યુષ્ય દેખાવાં લાગ્યાં. કેટલાક કહે છે કે ચણાના ઝાડ પર ચડવા
જટલા બાળકો ઉત્પન્ન થશે અને છ છ વર્ષની છોકરી ગર્ભ ધારણ
કરશે. પરંતુ હાલમાં જાગૃત થઈ કાંઈ વિચાર સુજાતાગયોછે.
આ બાળવિવાહથી શું શું ખરાબી થઈ છે તેના બુદ્ધિવાન લો-
હા હાલમાં વિચાર કરવા લાગ્યા છે. પેહેલાં બ્રહ્મચર્ય પ્રશંસા
આ પ્રમાણે લખી છે.

ब्रह्मचर्याद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते ।

एवमाहुः परे लोके ब्रह्मचर्यविदो जनाः ॥ १ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः ।

ये स्थिता ब्रह्मचर्येषु ब्राह्मणा दिवि संस्थिताः ॥ २ ॥

नास्ति योगविना सिद्धिर्—र्न च सिद्धिविना यशः ।

नास्ति लोके यशो मूलं ब्रह्मचर्यात्परं तपः ॥ ३ ॥

योनिगृहेंद्रियગ્રામં મૂતગ્રામં ચ પંચકં ।

ब्रह्मचर्यं समाधत्ते किमतः परमं तपः ॥ ४ ॥—મચ્છપુ.અ. ૧૭૪.

ભીષ્મ, વ્યાસ, સનકાદિ, નારદ, હનુમાન, કાર્ત્તિક
ક સ્વામી, ને પરશુરામ આ પરાક્રમી પુરૂષો બ્રહ્મચારીજ હતા.

આ બાબત વિચાર કરતાં જોવું જણાય છે કે પ્રાચીન અંથકારો-
એ છોકરીનાં લગ્ન અમુક સુદતમાં કરવાં આમ કરાવ્યાથી
અજ્ઞાનતાને લીધે છોકરાને પણ નાનપણે પરણાવા લાગ્યા. આ
રૂઠીથી લોકોને ધણું નુકશાન ભોગવવું પડ્યું. દેશમાં સાહસી
લોકોની જરૂર છે. સાહસી અભ્યર્થ શિવાય થવાતું નથી. આટ-
લા વાસ્તે લોકોને બાળવિવાહ કરતાં અટકાવવાની જરૂર છે.

આ પ્રકરણના બે પ્રકાર છે એટલે છોકરા છોકરીના વિ-
વાહ પ્રકાર. પૂર્વકાળમાં આર્ય લોકોનાં તર્ક, બુદ્ધિ ને વિચાર કાય-
મ હતાં અને અનેક દુર્વિચારરૂપ શૃંખલામાં આ દેશ બધું
થયો નહોતો. વિચારશીલ રૂપાંબો અંથકર્તા હતા અને આ દેશ
માં પ્રાકૃતી પુરૂષ વસતા હતા. આ વખતે છોકરીનાં લગ્નની
સુદત નહોઈ સ્વયંવરનો આલ હોતો. કન્યા મોટી થઈ તો વિવાહ
વખતે નીચે લખેલા સંસારઢૌસ્તુભ પ્રમાણે વિવાહ કરના હતા.-

પિતા ઋતુઃસ્વપુત્ર્યાશ્ર ગણયેદાદિતઃ સુવીઃ ।

દીનાવધિગૃહે યત્ના-ત્પાલયેચ્ચ રજોવર્તી ॥

દદ્યાત્તદ્વતુસંસ્થ્યાગાઃ શક્તઃ કન્યા પિતા યદિ ।

દાતવ્યૈકાઽપિ યત્નેન દાને તસ્ય યથાવિધિઃ ॥

દદ્યાદ્વા બ્રાહ્મણેષ્વન્ન-મતિયીમ્યઃ સદક્ષિણં ।

તસ્યાતીતર્ત્તુસંસ્થેષુ વરાય પ્રતિદાપયેત્ ॥

ઉપોષ્યત્રિદિનં કન્યા રાત્રૌ પીત્વા ગવાં પયઃ ।

અદ્દષ્ટરજસે દદ્યા-ત્કન્યા વૈ રત્નભૂષણં ॥

તામુદ્રહેત્વરશ્રાપિ કૂષ્માઢૈર્જુહુયાદિતે ॥-સંસ્કારકૌસ્તુભ.

આ વચન પણ પડતા કાળનું છે. સ્મૃતિમાં આમ લેખ્યું છે:-

સ્ત્રિયશ્ચદ્વિવિધા-બ્રહ્મવાદિન્યશ્ચ સદ્યોવધ્વશ્ચ ॥

આ પ્રમાણે ગાંડી, વડવા, સુલભા, ઇત્યાદિ અભ્યારી
ત્રીણો જે તર્પણમાં આવે છે તેણે મુલગાં લગ્નજ કર્યાં નહોતાં.

આશ્વલાયન સૂત્રમાં કન્યાની વય આટલીજ નેઈએ એમ લખ્યુંજ નથી:—

બુદ્ધિમતે કન્યાં પ્રયચ્છેત્

તેજ પ્રમાણે પુરૂષના લગ્ન પાપત:—

દ્વાદશવર્ષાણિ વેદ બ્રહ્મચર્યં ઉપનયનાદૂર્ધ્વં વેદગ્રહણાન્તં વા ॥

આમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી તો છોકરાંનાં વીસ વર્ષ પેહેલાં લગ્ન કરવાનો નિષેધ છે. તે વિષે આશ્વલાયનજ આમ કહે છે:—

વિધ્યપરાધે પ્રાયશ્ચિત્તં ॥

શિવાય મનુ કહેછે:

કામમામરણાત્તિષ્ઠે દ્રુહે કન્યર્તુમત્યપિ ।

ન ચૈવેનાં પ્રયચ્છેત્તુગુણહીનાય કર્હિચિત્ ॥

કન્યાનાં લગ્ન થયાં નહીંતો ચીંતા નહીં પણ તેને શુભ હીનને દેવી નહીં. આગલ:—

ષડ્બદ્મધ્યે નોદ્વાહ્યા કન્યાવર્ષદ્વયં તત: ॥—નિર્ણયસિંધુ.

સપ્તસંવત્સાદૂર્ધ્વં વિવાહ: સાર્વવર્ણિક: ।

ત્રિંશદ્વર્ષે ષોડશાબ્દાં માર્યા વિન્દેત નમ્રિકાં ।

દશવર્ષોઽષ્ટવર્ષાં વા ધર્મે સીદતિ સત્ત્વર: ॥—ભારત.

આમાં સોળ વર્ષની મર્યાદા લખી છે. હમણાનો સ્ત્રીઓના વિવાહ આજ જનોઇ ઠરી છે, જનોઇનો કાળ ૮ અથવા ૧૬ વર્ષનો છે તેજ જનોઇના કાળને લગ્નને લાગુ કરે છે.—

વૈવાહિકો વિધિ: સ્ત્રીणां औपनायनिक: स्मृत: ॥—સ્મૃત્યંતરે.

અષ્ટમે વર્ષે ब्राह्मणमुपनयेत् , आषोडशाद्-

ब्राह्मणस्यानतीतकाल:——આશ્વલાયન, (ગૃહ્યસૂત્ર.)

પેહેલાં સ્ત્રીઓને જનોઇ ને વેદાધ્યન હતું એ નીચેના નિર્ણયસિંધુના વાક્ય ઉપરથી જણાય છે:—

પુરા કલ્પેષુ નારીણાં મૌજીવન્વનમીપ્યતે ॥
 શુશ્રુતાચાર્ય પોતાના આયુર્વેદમાં લખે છે કે:-
 સનષોઢશવર્ષાયા-મપ્રાતઃ પંચવિંશતિ ॥
 યદ્યાધતે પુમાન્ ગર્ભઃ કુક્ષિસ્થઃ સ વિપદ્યતે ॥
 જાતો વા ન ચિરંજીવે-જીવેદ્વા દુર્બલેન્દ્રિયઃ ॥
 તસ્માદત્યન્તબાલાયાં ગર્ભાવાનં ન કારયેત્ ॥
 પંચવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્નારી તુ ષોઢશે ॥
 સમત્વાગતવીર્યો તૌ જાનીયાત્કુશલો ભિષક્ ॥

આમાં કન્યાને પચીસ વર્ષની અંદર છોકરું થાય તો તે નાશ પામે અથવા જીવતું અવતરે તો દુર્બલ રહે. આ કલિયુગ-માં એ વાત પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

ત્રિંશદ્વર્ષે વહેત્કન્યાં દ્વદ્વાં દ્વાદશવાર્ષિકીં ॥

ત્રયષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષાં વા ધર્મે સીદતિ સત્ત્વરઃ ॥-મનુ.

મનુએ પણ છોકરાનો ત્રીસ વર્ષ અને છોકરીનો આર વર્ષ વિવાહ કાળ ઉત્તમ માન્યો છે.

કન્યાદ્વાદશવર્ષાણિ યાઽપ્રદત્તા વસેત્ ગૃહે ॥

બ્રહ્મહત્યા પિતુસ્તસ્યાઃ સા કન્યા વચ્યેત્સ્વયં ॥

અષ્ટવર્ષાભિવેદ્ગૌરી નવવર્ષા ચ રોહિણી ॥

દશવર્ષા ભવેત્કન્યા અતઃ ઋર્ધ્વં રજસ્વલા ॥

કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે આ વર્ષ આઠ વર્ષ પછી ગણુ-વાં એટલે ૧૮ વર્ષ થાય છે. મારવાડ અને હિંદુસ્થાનમાં આ પ્ર માણેજ ગણે છે. તેમજ ગૌડ બ્રાહ્મણમાં કન્યા કુંવારી પણ બહુ રહે છે છતાં ઉપલા વચનમાં આર વર્ષ પછી કન્યાએ પોતાની મેળેજ લગ્ન કરી લેવું આમ લખ્યું છે પરંતુ મનુ કહે છે કે:-

ત્રીણિ વર્ષાન્યુદીક્ષેત કુમાર્યર્તુમતી સતી ॥

ઋર્ધ્વં તુ કાલાદેતસ્માન્નિન્દેત સદ્દશં પાર્તે ॥-સંસ્કારકૌ.

અથર્વ શ્રુતિમાં આમ લખ્યું છે કે:—

ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पति ।

આ બધા ઉપરથી એવું ઠરે છે કે પેદેલાં કન્યાના વિવાહ માટે મુદત નહોતી પણ તેની ઇચ્છા ઉપર આધાર હતો. વિવાહ આ ધર્મ નથી પણ વિષય અને કામ્ય છે. તેથી ન કર્યા તો ઉત્તમ અને કર્યા તો ઇચ્છા, આમાં સ્ત્રીપુરૂષ વિષે સરખો-જ ન્યાય છે. આ બાબત ભાગવતમાં કહ્યું છે:—

लोकं व्यवसायाऽऽमिषमद्यसेवा मित्यास्तुजंतोर्निहितत्रचोदना ॥

व्यवस्थितिस्तत्र विवाहयज्ञ सुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टा ॥

પારસ્કર સૂત્રમાં પણ આમ છે કે:—

अष्टत्वारिंशद्वर्षाणि वेद ब्रह्मचर्यं द्वादशं द्वादशं वा प्रतिवेदं ग्रहणांतं वा.

આમાં ૪૮ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય કહ્યું છે. ૬૨૬ વેદને માટે ૧૨ વર્ષ એટલે ૪ વેદને સાડ ૪૮ વર્ષ થયાંજ. હિરણ્યકેશીસૂત્રમાં ચતુર્થીકર્મ લખ્યું છે તે ઉપરથી કન્યાની ઉમર ૧૬ વર્ષ ઉપર હોય એમ લાગે છે. મનુ કહે છે કે:—

चतुर्थमायुषो भागं उषित्वा गुरुसन्निधौ ॥

પચીસ વર્ષ સુધી ગુરુધરે વિદ્યાભ્યાસ કરવો.

લગ્નમાં “ધર્મેષ, અર્થેષ, કામેષ, નાતિચરામિ” ઇત્યાદિ જે પ્રતિજ્ઞા કરવાની હોય છે તે ઉપરથી તે જાણવાની યોગ્યતા વધુવરની હોવી જોઈએ એમ ઠરે છે. સામવેદમાં લગ્નવિધિ કહ્યો છે તેમાં વરે, વધુની પ્રાર્થના કરવી કે:—

यदेतत्पृदयं तव तदस्तुहृदयं मम ॥

यदीदङ्कहृदयं मम तदस्तुहृदयं तव ॥—મંત્રબ્રાહ્મણ.

આ ઉપરથી અજ્ઞાન છોકરો કેવી રીતે બોલી શકે ? જા.

ઝવેડમાં સૂર્ય સાવિત્રીનાં લગ્ન કહ્યાં છે તેમાં પણ છોકરી જાણીતી અતે મોટી હતી એમ દેખાય છે.

આ રીતે પૂર્વકાળમાં બાલવિવાહ નહોતા આ સિદ્ધ છે. અને તેનું પરિણામ પણ મોટું શ્રેયસ્કર અને પરાક્રમયુક્ત હતું પરંતુ પાછળથી પારણાનાં લગ્ન થવાથી અશક્તતા, અવિદ્તા અને અદ્વિપાયુષ જેવા લયંકર બનાવો બનવા લાગ્યા આ સર્વના જાણવામાં છે. આ ઉપરથી બાળવિવાહ બંધ કરવા એ જરૂરનું છે.

પરિશિષ્ટ ૭ મું.

મતવિચાર.

હિંદુસ્થાનમાં આજ પર્યંત અનેક મતો ચાલ્યા છે અને ચાલે છે અને તેમાં કટલાક પ્રાચીન અને કટલાક અર્વાચીન છે. જૈમિની પ્રણિત કર્મમીમાંસા, શંકરવિજય ને સર્વદર્શનસંગ્રહમાં જે મતો લખ્યા છે તે ક્યાંઈ જોવામાં આવતા નથી ને બીજા ચાલ્યા છે. વેદ આ સૌથી પ્રાચીન હોય છતાંવાસ્તવ્યોપનિષદમાં સમ્ભૂતિમુપાસતે એવું જ લખેલું છે તેનું બરાબર જ્ઞાન હમણાકાઈને થતું નથી. તેમજ લૌકાયતિક, ચાર્વાક, રસેશ્વર, ઐલુક્ય, અક્ષપાદ, પુર્ણપ્રજ્ઞ, પ્રત્યભિજ્ઞા વગેરેનું વર્ણન જે શંકર સ્વામીના ગ્રંથમાં આવે છે તેનું ને તેના મતનું જ્ઞાન પણ કાઢીને નથી. વિદ્યારણ્યના સર્વદર્શનસંગ્રહમાં જે પ્રાચીન મતોનો નિર્દેશ કર્યો છે તે સંબંધી પુરતો બોધ ને પ્રચાર પણ ક્યાંઈ નથી. આ મત માંહેના કટલાક મતને વાદ કહે છે ને કટલાક ને સિદ્ધાંત કહે છે. શૈવ અથવા વૈષ્ણવ, ભાગવત એકાદશી અથવા સ્માર્ત એકાદશી, પિષ્ટપશુ અથવા પ્રત્યક્ષપશુ, વિધવા દુઃશ્રવણ અથવા વિધવા દેશધારણ વગેરે બંને પ્રકારે નજરે પડે

છે. આવા મતને વાદ કહે છે. આ વાદમાં દ્વૈતાદ્વૈતવાદ, પદાર્થ-
વાદ, માયાવાદ, મીમાંસાવાદ એટલે કર્મવાદ, વશ્વરવાદ, અની-
શ્વરવાદ, આત્માનાત્મવાદ, આદ્યનાદિવાદ, તર્કવાદ, શુદ્ધ દ્વૈતવા-
દ, વિશિષ્ટદ્વૈતવાદ ને સગુણનિર્ગુણવાદનો સમાવેશ થાય છે.

નવોન મતમાં નાનકપંથી, ઘાટુપંથી, ઉદાસી, કપીર-
પંથી, સત્નામી, રામસ્નેહી, જોગી, નાથપંથી, અવધૂત, પ્ર-
ણામી, ખીજમાર્ગી, બ્રહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ,
લિંગાયત, જંગમ, સત્સંગા, ગોસાવી, સાધુ, મલૂકદાસી, રામ
દાસી, અધોગી, શૈવ, વૈષ્ણવ, વામમાર્ગી, પાશુપત, પ્રવૃત્તિમા-
ર્ગી, નિવૃત્તિમાર્ગી, કાપાલિક, કૌલ, અવધૂતમાર્ગી, કર્મમાર્ગી,
મક્તિમાર્ગી, હરવ્યાસી, કંઠીવાસો વગેરે છે.

આ બધા વાદીનાં તિલક, વેશ ને કથાગ્રંથ જુદાજુદા છે.
આ બધા મતો એકજ ધોરણ ઉપર હોય તે બધાનું પર્યવસાન
એકજ નિયમિત તત્વપર છે સખખ તેનું લંબાણ ન કરતાં તેથી
જુદો બૌદ્ધમત તેનું જુદું પ્રકરણ કરી વિવેચન કરીએ છીએ.

પરિશિષ્ટ ૮ મું.

બૌદ્ધ ને જૈનમત.

બુદ્ધ નામનો એક પુરૂષ થઈ ગયો તેના જન્મની, સ્થા-
નની અને નિર્ધાણસ્થળની કયાંધપણ શોધ લાગતી નથી. હિંદુ
લોકો જને બુદ્ધ માને છે તે જૈનવર્ગના વર્ધ્ધમાન (મહાત્મા
સ્વામી) હોય એમ લાગે છે. વર્ધ્ધમાન આ ક્ષત્રિય કુલમાં ગયા
પ્રાંતમાં જન્મ્યો હતો. તેણે સર્વત્ર સભાઓ ભરી પોતાનો દયા
ધર્મ પ્રસિદ્ધ કર્યો. જૈન ને બૌદ્ધમતની ધણીજ સામ્યતા છે. બુદ્ધ-
ના મત પ્રમાણે ધર્મજ્ઞાનને માટે બુદ્ધિ આજ પ્રમાણે હોઈદશ્વ-
રદત્ત શાસ્ત્ર દોઈજ નથી. મનુષ્યનો ધર્મ દયા, સત્ય, શુદ્ધ

૧ ને તપ આજ છે. આજ મત જીન મહાવીર સ્વામીનો પણ હોતો. જૈનો બૌદ્ધથી પોતાને બુદ્ધ સમજે છે. કારણકે બૌદ્ધોએ જીવ, બુદ્ધિ, આકાશ, અને કાળ આ ચારજ મૂળતત્ત્વ માન્યાં છે અને જૈનોએ ધર્માધર્મજન્ય સ્વર્ગ અને મોક્ષ આ બે વધારે માન્યાં છે. આ બંને ધર્મો વૈદિક મતે પાપ્મંડી મનાય છે. હિંદુ લોકો જૈનધર્મના ખંડન માટે તૈયાર થયા હતા એમ દેખાય છે.

૨૪૦૦ વર્ષ પેહેલાં જૈન ધર્મનો પ્રસાર આપ્પા હિંદુ-સ્થાનમાં થઈ ટીબેટ, બ્રહ્મદેશ, ચીન ને લંકા વગેરે સ્થળે થયો. ત્યાં પણ મહાવીર સ્વામી આજ બુદ્ધ એમ પ્રસિદ્ધ છે. આ મતમાં જાતી ન હોઈ સર્વ સમાન અધિકારી ગણાય છે. લગભગ ૧૨૦૦ વર્ષ પેહેલાં બ્રાહ્મણો એ આ મતનો નાશ કર્યો છતાં હજી તે મત ચાલુ છે. આ મતના સર્વગ્રંથ માગધી ભાષામાં છે. જૈન ને બૌદ્ધના નૈષ્કર્મવાદ અથવા અનીશ્વરવાદનું ખંડન પૂર્વે મીમાંસામાં છે. તેમાં વેદ ઈશ્વરોક્ત છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે.

જૈનધર્મના ૨૪ તીર્થંકર છે. તીર્થંકર એટલે અવન, જન્મ દોષા, દેવળ અને નિર્વાણ જેને પ્રાપ્ત થાય છે તે. ઋષભદેવ, નેમીનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીરસ્વામી આ તપાચરણથી મોક્ષ પામ્યા. આનાં નિર્વાણ સ્થળ સમ્મતશિખર, પાલીટાણા, રાજ ગ્રહી, કપિલવાસ્તુ વગેરે છે અને ત્યાં હજી પણ જૈનો જાત્રાએ જાય છે. જૈનોમાં તપા, હુમડ, હુંઢિયા, દિગંબર વગેરે મતભેદ હોઈ તેમાં ૮૪ ગચ્છ-શાખા છે. જૈનલોકોમાં પંચ નમસ્કાર આ મોટો મંત્ર છે. તેમનાં વેદશાસ્ત્રો આ પ્રમાણે:-

પાંચ નમસ્કાર.

માગધી	સંસ્કૃત.
૧ નમો આરહંતાણું.	૧ નમો અરિ હંતાનાં.
૨ નમો સિદ્ધાણું.	૨ નમઃસિદ્ધાનાં.

- ૩ નમો આચરીયાણું. ૩ નમો આચાર્યાણાં.
 ૪ નમો ઉવઝઝાયાણું. ૪ નમો ઉપાધ્યાયાનાં
 ૫ નમો લોએસવ સાહુણું. ૫ નમઃસર્વે સાધુનાં.

બ્રાહ્મણોનાં વેદશાસ્ત્રોનાં નામો.

માગધી	સંસ્કૃત
૧ ઋગ્વેય ૧ ઋગ્વેદ.	
૨ યજુર્વેય ૨ યજુર્વેદ.	
૩ સામવેય ૩ સામવેદ.	
૪ અથર્વણ્વેય ૪ અથર્વણ્વેદ.	
૫ ઈતિહાસ પંચમાણું. ૫ ઈતિહાસ પંચમં.	
૬ નિધંટુ છટ્ટાણું..... ૬ નિધંટુ પષ્ઠં.	
૭ સંગોવગાણું વાકરણું. ૭ સાંગોપાંગં વ્યાકરણું	
૮ ભવસ્મર્થ ૮ ભવેત્.	

આ લોકોના અંથોમાં કલ્પસૂત્ર આ મુખ્ય હોય તે ભા-
 દ્રપદ માસમાં ઉપવાસ કરી વાંચે છે તેને પન્નપ્રણય કહે છે.
 આ કલ્પસૂત્રમાં મહાવીરસ્વામીનું ચરીત છે. આ શીવાયના
 બીજા અંથો છે તેઃ—

૧૨ અંગસૂત્રો—આચારાંગસૂત્ર, સુધડાંગસૂત્ર, સમવાયાં-
 ગસૂત્ર, ઠાણાંગસૂત્ર, ભગવતીસૂત્ર, જ્ઞાતાસૂત્ર, ઉપાસકદશા, અં-
 તગડસૂત્ર, અણુતર ઉવઘસૂત્ર, પ્રન્નવ્યાકરણસૂત્ર, વિપાકસૂત્ર,
 ઋદ્ધિવાદસૂત્ર, ૧૨ ઉપાંગસૂત્રો—ઉવવાઘસૂત્ર, રાયપસેણી
 (રાયપ્રન્ની) સૂત્ર, જીવાભીગમસૂત્ર, પત્રવણસૂત્ર, જંબુદીપ પ-
 નત્તિસૂત્ર, ચંદ્રપનત્તિસૂત્ર, સુરપનત્તિસૂત્ર, નિર્ધાવલિસૂત્ર, ક-
 ધિપયાસૂત્ર, પ્રુધિપયાસૂત્ર, પ્રુધિપયોગિકાસૂત્ર, વેણીદસા (વાન્દ-
 દસા) સૂત્ર.

આ સૂત્રોપર નિર્ચુકિત, સૂર્ણિકા, વૃત્તિ અને ટીકા વગેરે હોય છે.

આ શિત્રાય ૪ મૂળસૂત્રો, ૬ છેદ, ૧૦ પચન્ના, ૧ નંદિ સૂત્ર ને ૧ અનયોગ સૂત્ર મળી ૪૬ મુખ્ય ગ્રંથ ને સેંકડો બીજા ગ્રંથો છે.

જેનો મધ્યે એક મુખ્ય કાળ ગણી તેના ૧ અપસર્પિણિ અને ૨ ઉત્સર્પિણી એના બે ભેદ કરે છે. આ દરેક સર્પિણીમાં છ છ આરા (યુગો) ગણે છે.

૧ અવસર્પિણી

આરા સ્થિતિ.

કટલા કાળ સુધી રહેનાર.

૧. સુખમા.

૪ આરા ક્રાટાક્રાટિ સાગરોપમ.

૨. સુખંસુખમા.

ત્રણ

ક્રાટાક્રાટિસાગરોપમ.

૩. સુખંદુખમા.

બે

” ”

૪. દુખં સુખમા.

એક

” માં ૪૨૦૦૦ વર્ષ કમી

૫. દુખમા

૨૧,૦૦૦ વર્ષો.

૬. સુખંદુખમા.

૨૧,૦૦૦ વર્ષો.

આની વિરુદ્ધ ગતીએ ઉત્સર્પિણીના આરાની ગતિ ને સ્થિતિ છે. એટલે અવસર્પિણીના છઠ્ઠા આરા ને તેની અંદરની સ્થિતિ તે ઉત્સર્પિણીનો પેહેલો આરા ને સ્થિતિ થાય છે.

એકેક સર્પિણીમાં ૬૩ અથવા ૬૪ શિલાખી (શ્લાઘ્ય) પ્રરૂપ થાય છે તેની તપસીલઃ

૩ ૩ યોજન વ્યાસની, ૧ યોજન લંબાઈની મધ્યરેખાની ને ૧ યોજન ઉંડી એવી વરતુલાકાર કોઠી વાળના બારીક બારીક કટકાથી ભરતી. દરેક વરષે એકેક વાળનો કટકો કાઢી નાંખવો. આ બધા વાળો કાઢી નાંખતા જે ટલાં વર્ષો લાગે છે તેને “પલ્યોપમ” કહે છે. એક કરોડ પલ્યોપમ ને દશ કરોડ પલ્યોપમથી ગુણતાં જે પલ્યોપમ થાય છે તેને સાગરોપમ કહે છે. સાગરોપમને ચાર કરોડ સાગરોપમથી ગુણવાથી ચાર ક્રાટાક્રાટિસાગરોપમ થાય છે.

૨૪. તીર્થંકર-----ઋષભદેવાદિ.

૧૨. ચક્રવાર્તી-----ભરત; સગર ઈ૦

૯. બલદેવ-----રામ, બલરામ ઈ૦

૯. વાસુદેવ-----લક્ષ્મણ, કૃષ્ણ ઈ૦

૯. પ્રતિવાસુદેવ-----બળી, રાવણ, જરાસંધ. ઈ૦

ત્રણ આરા થતાં સુધી 'યુગલધર્મ' (ધ્યાનધર્મ માત્ર) આદ્યો. ત્રીજો આરો પુરો થવા પેહેલાં ઋષભદેવ (આદિનાથ) આ વનિતાનગરી-અયોધ્યામાં જન્મ્યા. લગ્નની મૂળ પ્રવૃત્તિ આણેજ કરી. આ રાજ્ય ને સંસાર કરી પાછળથી સાધુ થયો ને ઠેકાણે ઠેકાણે સભા ભરી ધર્મોપદેશ કરતો કર્યો. આના મા બાપ નાભિરાજ ને મરૂદેવી આ હોઇ તેમણે ઠાસણદેશમાં રાજ્ય કર્યું. નાભિરાજના ૧૦૧ પુત્રમાંથી ૯૯એ દિક્ષા લીધી ને બાકીના ભરત અને બાહુબલ ને રાજ્ય મળ્યું. ચોથા આરામાં બીજા ૨૩ તીર્થંકર થઈ બધા મળી ૨૪ થયા. આમાંનો ૨૨ મો તીર્થંકર નેમીનાથ આ સુરપુરી (આગ્રા) માં સમુદ્રવિજય રાજ ને શીવા રાણીને પટે જન્મી ગિરનાર ઉપર સમાધિસ્થ થયો. આ બ્રહ્મ-આરી હતો. ૨૩ મો તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ આ બનારસમાં શાલી વાહન પેહેલાં ૯૦૦ વર્ષ ઉપર થયો. આનું નિર્યાણ સ્થળ સ-મ્મત શિખર છે. આનાં મા બાપ અક્ષયેન રાજ અને વામારા-ણી આ હતાં. અને ૨૪મો તીર્થંકર વર્ધમાનસ્વામી આ શાલી વાહન પેહેલાં ૬૫૦ વર્ષે સિદ્ધાર્થ રાજ ને ત્રિશલારાણી આને પેટે ક્ષત્રિકુન્ડ નગરમાં થયો ને ૭૨ મે વર્ષે પાવાપુરી-પાવાગઢ-માં નિર્યાણ પામ્યો. આના મરણ પછી ૯૦૦ વર્ષે ભદ્રબાહુએ માગધી ભાષામાં ૪૯૫ સૂત્ર નામનો ગ્રંથ કર્યો. તેમાં તેનું ચરિત્ર છે. આના ઉપર યશોવિજય, સમયસુંદર, દેવીચંદ્ર, જ્ઞાન વિમલ વગેરે અનેક સંસ્કૃતમાં ટીકા થઈ છે. ૪૯૫ સૂત્રમાં ૮

અધ્યાય છે અને તેમાં મહાવીર સ્વામીનું દેવાનંદાના ઉદરમાં આવવું, તેમાંથી હરણુગવખી નામના દેવે ત્રિશક્તાના ઉદરમાં તેને લઈ જવું, સિદ્ધર્થ રાજાની સમાનું વર્ણન, રાણીના ૧૪ સ્વપ્નનું વર્ણન, મહાવીરનો જન્મ, નિર્ગાણુ વર્ણન, જ્ઞાનોપદેશ વર્ણન, પાર્શ્વનાથ, નેમીનાથ અને ઋષભદેવ આનું અને ખીજ તીર્થંકરનું વર્ણન છે. મહાવીર આણે ૩૦ વર્ષ સંસાર ભોગવી ૧૨ વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી ત્યારે કૈવલ્ય પામી ૩૦ વર્ષ ઉપદેશ કર્યો. આના ગોતમાદિથી ૧૧ ગણધર હતા.

જૈનોમધ્યે ૪ સંધ છે. ૧ સાધુ, ૨ સાધ્વી; અને ૩ શ્રાવક, ૪ શ્રાવિકા. ૧ અહિંસા, ૨ સત્ય, ૩ અસ્તેય, ૪ બ્રહ્મચર્ય અને ૫ અપરિગ્રહ આ પંચમહાવ્રતો આચરી ૧ ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા, ૪ લોભ, ૫ રાગ, ૬ દ્વેષ, ૭ કલહ, ૮ વાદ, ૯ પિશુનતા, ૧૦ પરિપરિવાદ, ૧૧ હર્ષ, ૧૨ શોક, ૧૩ કપટ, ૧૪ નિંદા. ૧૫ મિથ્યાદર્શન, ૧૬ ભય, ૧૭ અજ્ઞાન અને ૧૮ કામ આ ૧૮ પાતકો, વર્જ કરવાં અને તેજ પમાણે ૧ મતિ, ૨ સ્મૃતિ, ૩ અવધિ, ૪ મનપર્યાય અને ૫ દેવલ આ પંચજ્ઞાનો સ્વીકારવાં એવો તીર્થંકરોએ ઉપદેશ કર્યો છે. ૧ ચક્ષુ, ૨ અચક્ષુ, ૩ અવધિ અને ૪ દેવલ આવા ચાર દર્શન છે. જૈનોમધ્યે સાધુએ ગોચરી (મધુકરી) વૃત્તીથી રહેવું અને ગૃહસ્થોએ બાર વ્રતોથી ચાલવું. આ બાર વ્રત આ છે:—

૧ વિનાશરણ હિંસા ન કરવી, ૨ અસત્ય ભાષણ વર્જ, ૩ બાણી બ્રેષ ચોરી ન કરવી, ૪ પરસ્ત્રીત્યાગ, ૫ મર્યાદિત દ્રવ્ય સંપાદન કરવાની પ્રતિજ્ઞા (પચખાણ) કરવી, ૬ દિશા મર્યાદા રાખવી, ૭ ખાવાના પદાર્થની મર્યાદા રાખવી, ૮ ખરાબ કામ કરવાની સંજ્ઞાહ ન દેવી, ૯ સામાયક વ્રત (ધ્યાનમર્યાદા) પાળવું, ૧૦ દેશમર્યાદા, ૧૧ સાધુવ્રત ધારણ, અને ૧૨ અતિથી વ્રત.

જગત અનાદિ છે. તેની ઉત્પત્તિ કરનાર કોઈ નથી તેનો પ્રભુ કોઈ નથી અને સાધુત્વ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો આ મુખ્ય તત્ત્વ છે. સાધુત્વ એટલે જ્ઞાન સંપાદન અરિહંત આજ દેવ, નિસ્પૃહ તે ગુરૂ અને કેવળ પ્રણિત તે ધર્મ આવો તેનો મત છે. તેમજ જીવને અનાદિકાળથી આઠ કર્મો લાગે છે તે કેવળ જ્ઞાનથી છુટે છે આવો તેનો મત છે. આ આઠ કર્મો:—

૧ જ્ઞાનાવર્ણી કર્મ. ૨ દર્શનાવર્ણી કર્મ. ૩ વેદની કર્મ. ૪ મોહની કર્મ. ૫ નામ કર્મ. ૬ ગોત્ર કર્મ. ૭ આયુષ્ય કર્મ. ૮ અંતરાય કર્મ. જૈનોનું કહેવું આ મ છે કે, જીવ, આકાશ, કાળ, પરમાત્મ સિદ્ધ જીવ ને સાધારણ વનસ્પતિ આ છ અનાદિ છે તેમજ તેમાં પણ સાધારણ જીવ અનાદિ સાત છે ને સિદ્ધ જીવ સાદિ અંનત છે ઇત્યાદિ ભેદ છે. જૈનોનાં ૨૪ તીર્થંકર થયા તેનાં જીવં જીવં ચિન્હો કર્યા છે તે ઉપરથી તેની મુર્તિ ઓળખાય છે. જૈનોમાં દરેક પખવાડીયામાં ખીજ, પાંચમ, આઠમ, અગીઆરશ, ચૌદશ અને પુનેમ આ પર્વો તપાચરણ માટે માન્યાં છે. ત્રંચારંભમાં જૈનોમાં ઝૂંનમઃસિદ્ધં આમ લખેલું હોય છે. જૈન ત્રંચ સર્વને શીખવાનો અધિકાર છે. તેમાં અંત્યેષ્ઠિ, પૈત્રિક, યજ્ઞયાગ ઇત્યાદિ કર્મો મુદ્દલ નથી અને તે કેવળ સદાચરણ અને સદ્ગુણને જ માન આપે છે, જૈનોમાં ચારવર્ણ છે. બ્રાહ્મણ હોય છે તે વેદાધ્યયન કરે છે. તેના વેદ સંધર્મવેદ, તત્વાર્થવેદ, આગમર્થવેદ, અને દ્વાદશાંગવેદ આ છે. જૈનોમાં કટલાક મુર્તિપુજક છે અને કટલાક નથી. ઢુંઢીઆ આઘણીજ ગંદી જાત છે તે સ્નાનને પાપ માને છે. જૈનોનાં પ્રતિક્રમણ, અઠોત્તરીસ્નાત, ઉજમણ, અંજનશક્ષાકા, વગેરે મોટાં કાર્યો છે. સને ૧૮૪૭માં અહમદાવાદમાં હડીસંગ કશરીસંગે અંજનશક્ષાકાનું કાર્ય કર્યું હતું ને તેમાં નવ લાખ રૂપીયાનો ખર્ચ થયો હતો.

પરિશિષ્ટ ૧ મું.

વર્ણમેદ અને જાતિ.

આદી કૃતયુગે વર્ણો નૃણાં હંસ इतीरितः ।

કૃતકૃત્યા પ્રજા જાત્યા તસ્માત્ કૃતયુગં વિદુઃ ॥—ભાગવત.

પ્રથમ સર્વ લોકો એકજ જાતીના હતા; તેને હંસ કહેતા હતા. આગળ કર્મભેદથી ચાર વર્ણ થયા તે પાપતમાં આમ કહ્યું છે કે:—

न विशेषो ऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ।

ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥—ભારત.

પેહેલાં ત્રણ જાતના બ્રાહ્મણ હતા એમ દેખાય છે:—

सर्वे विप्राः कान्यकुब्जा माथुरं मागधं विना ॥

એટલે કનૈજીઆ, ચૌઆ ને ગયાવાળ આ ત્રણ જાતના બ્રાહ્મણ હતા. તેમાંથી કનૈજીઆમાંથી સર્વ બ્રાહ્મણો થયા. ૫-છી દશ પ્રકારનાં બ્રાહ્મણ થયા. નર્મદાના દક્ષિણ કીનારા તરફ કાનડી, દ્રવિડ, તેલંગ, મહારાષ્ટ્ર અને ગુર્જર, ને ઉત્તર કિનારે કનૈજીઆ, મૈથિલ, ગૌડ, સારસ્વત ને ઉત્કલ. આના પાછળથી અનેક ભેદ થયા છે. શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ બ્રાહ્મણને ઉચ્ચનીચ બ્રાહ્મણ માને છે તે પાપતમાં આમ લખ્યું છે:—

वापीकूपतडागाना-मारामसुरवेश्मनाम् ॥

उच्छेदने निराऽऽशंकः स विप्रो स्लेच्छ उच्यते ॥ १ ॥

देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं परदाराऽभिमर्षणम् ।

निर्वाहः सर्वभूतेषु विप्रश्चाण्डाल उच्यते ॥ २ ॥

लाक्षादितैलनिलिनां कौसुम्भमधुसर्पिवाम् ।

विक्रीता मद्यमांसानां स विप्रः शूद्र उच्यते ॥ ૩ ॥

પરકાર્યવિહનતા ચદામ્ભિકઃ સ્વાર્થસાધકઃ ।

હલદ્વેષી મૃદુકૂરો વિપ્રો માર્જીર ઉચ્ચતે ॥ ૪ ॥

લૌકિકે કર્મણિ રતઃ પશુનાં પરિપાલકઃ ।

શાણિજ્યઘ્રિકર્માણિ સ વિપ્રો વૈશ્ય ઉચ્ચતે ॥ ૫ ॥

एकाऽऽहारेण सन्तुष्टः षट्कर्मनिरतः सदा ।

ऋतुकालाऽभिगामी च स विप्रो द्विज उच्यते ॥ ૬ ॥

अकृष्टफलमूलानि वनवासरतः सदा ।

કુરુનેઽહરહઃ શ્રાદ્ધં ઋષિવિપ્રઃ સ ઉચ્યતે ॥૭॥-મત્સ્યપુરાણ.

सावित्र्या वाऽपि गायत्र्या सन्ध्योपासनवर्जितः ।

अज्ञानो स्निष्टकर्माणो ब्राह्मणो नामधारकः ॥૮॥ પારાશર.

धर्मध्वजी सदा लुब्धः छादिको लोकदम्भरुः ।

वैढालवृत्तिको ज्ञेयो हित्वः सर्वाऽभिसारकः ॥ ૯ ॥

अधोदृष्टिर्नैष्ઠતિકઃ સ્વાર્થસાધનતત્પરઃ ।

શઠો મિથ્યાવિનીતશ્ચ ચક્રવ્રતચરો દ્વિજઃ ॥ ૧૦ ॥-મનુ.

આ ૬૧ પ્રકારના આહારનું આહારિક વર્ણન છે. બ્રહ્મ

અર્થ એજ આહારને શ્રેષ્ઠ તપ છે આમ કહ્યું છે:-

ब्रह्मचर्याद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते ।

एवमाहुः परे लोके ब्रह्मचर्यविदो जनाः ॥ ૧ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः ।

ये स्थिता ब्रह्मचर्येषु ब्राह्मणा दिवि संस्थिताः ॥ ૨ ॥

નાડસ્તિ યોગં વિના સિદ્ધિ-ર્ન વા સિદ્ધિર્વિના યશઃ ।

નાસ્તિ લોકે યશો મૂલં બ્રહ્મચર્યાત્પરં તપઃ ॥૩॥-મત્સ્યપુરાણ.

આ શિવાય વ્યવહારમાં આહારની નીચે પ્રમાણે અતિ

જોવામાં આવે છે.-

અનાવળા, અભિર, આપસ્તંબ, આશ્વલાયન, ઉત્કલ, ઔદિ
અયસહસ્ર, ઔદિઅટાળકિયા; કણ્વ, કન્નોજીઆ, કરહાડા, કલંકી
કાનડી, કાસ્ત, કિરવંત, કંડોળીઆ; ખંડેલવાળ, ખેડાવાળ, ગયા-

બાળ, ગિરનારા, ગુગુળિ, ગુર્જર, ગોત્રર્ચન, ગૌડ; ચરક, ચિત્રા
 વન, ચોખા; છનાત, જ્ઞાતિયા, જૈન; ડામકટાર, તિરગુળ, તૈલંગ;
 દેવરૂપી, દ્રાવિડી; ધીનોજ; નાગર, નાર્મદ; પગળે, પારાશર,
 પાંડે, પોંકરણા; ખડવે, ખારડનાગર; ભાર્ગવ, ભાડેલા;
 મેવાડા, મત્રાયણી, મૈથિલ, મોઢ; યજુર્વેદી; રવાળ, રાઈકવાળ,
 રાજગર; વળાદ્રા; શેણુવી, શ્રીમાળી; સનાઢ, સરવરિયા,
 સવાશા, સારસ્વત, સારસ્વતમાં, શ્રીગોડ, ઇત્યાદિ ભેદ છે.
 એમાં નાગર બ્રાહ્મણની ૧ વડનગરા, ૨ વીસનગરા,
 ૩ સાઠોદ્રા, ૪ પ્રશ્નોરા, ૫ કૃષ્ણોરા અને ૬ ચિત્રોડા એવી
 ન્યાતો છે. ને મોઢ બ્રાહ્મણના ૧ ચાતુર્વેદી, ૨ અગિ-
 યાસણા, ૩ ત્રિવેદી, એવા ભેદ છે. જંબૂ. બેરસદિયા, સાકલ
 દ્વીપી, ખેડાવાળ એનાં અંતર્ગત—બાજ ને ૨ ભિત્રા એવા બે પ્ર-
 કારના બ્રાહ્મણ છે.—સોમપુરા, ઔદુંબરા, સાચોરા, મેવાડા, વા-
 હિમક, ગોમતિવાળ, ઉનેવાળ, મોતાળા, ગુજરગોડ, પલિલવાળ,
 નિંગોરી, પરાશર વગેરે.

આ બ્રાહ્મણને જુદાજુદા દેશમાં જુદાંજુદાં ઉપપદો લગા
 ડે છે તે મહારાષ્ટ્ર દેશમાં—રાવ, પંત, ભટ, બોત્રા, દીક્ષિત,
 પાંચે વગેરે; હિંદુસ્થાનમાં કંનોજઆ વગેરેમાં—પાંડે, દીક્ષિત,
 તિવારી, શુક્લ, દુળે, ચોળે, વાજપે, મિશ્ર વગેરે; ગુજરાતમાં—
 પંડ્યા, રાવળ, જાતી, શુક્લ, વ્યાસ, ગોર, ઓઝા વગેરે; ને ૬
 નાટકમાં—આચાર્ય, અચ્યંગાર, ચાર્લુ વગેરે.

બ્રાહ્મણોની મૂળ ઉત્પત્તી વિષે જુદાજુદા મતો છે. એક
 મત આવો છે કે મૂળ પુરૂષ બ્રહ્મા—તેના પ્રથમ ૧૦ માનસ પુત્ર;
 —નારદ, ૨ દક્ષ, ૩ વસિષ્ઠ, ૪ ભૃગુ, ૫ કતુ, ૬ પુલહ, ૭ પુલ-
 સ્થ, ૮ અંગિરા, ૯ અત્રિ, અને ૧૦ મરીચી. અને બીજા
 વિવાહથી થયેલા પુત્રો—૧ વિશ્વામિત્ર, ૨ જમદગ્નિ, ૩

ભરદ્વાજ, ૪ ગૌતમ, ૫ કર્ણપ અને ૬ અગસ્ત્ય, આ પ્રમાણે બ્રહ્માના ૧૬ પુત્રો થયા તેમાંનો વંશ વધ્યો તેના સાત ગણ બંધાયા. આ ૭ ના ૪૮ ગોત્રો થયાં. મનુષ્ય ગણોના પેઠામાં પ્રવર થયાં. સપ્રવર ગોત્રોમાં પરસ્પર વિવાહ થતો નથી. બ્રહ્માના ૧૬ પુત્રો શીવાયનાં બીજાં ગોત્રો છે તે:— ૧ અંગિરસ, ઉપમન્યુ, ૨ કુત્સ, ૩ કૌશિક, ૪ કૌંડિલ્ય, ૫ ગાર્ગ્ય, ૬ નૈઋત્ય, ૭ પાર્થિવ, ૮ બાદરાયણ, ૯ મુદ્ગલ, ૧૦ લોહિતાક્ષ, ૧૧ શાંડિલ્ય, ૧૨ શાલાક્ષ વગેરે.

ક્ષત્રિયોની આ પ્રમાણે બીજીઓ હાલમાં છે.

કચ્છવાહ (જયપૂરના રાજા); ગોહેલ (ભાવનગરના રાજા); ચન્ડાણ (પૃથ્વીરાજ), ચાલુક્ય, ચાવડા (વનરાજ), ચૂડાસમા; બદવ, બડેલ (કચ્છનો રાવ), જઠવા (પોરબંદરનો રાજા); ગ્રાહા; તુવાર; પરમાર (વિઠ્ઠરાજ); બારયા; મકવાણા; વાઘેલ, વાઝ, વાઢેલ, વાળા; રાઠોડ (બેધપૂરનો રાણો); શિવાર; સર્વેયા, સિદ્ધા, સિસોદિયા (ઉદેપૂરનો મહારાણો), સોલંકી (સિદ્ધરાજ જયસિંગ) વગેરે.

આ ક્ષત્રીઓ પોતાને મહાન પુરૂષોના વંશજ ગણે છે. કાયસ્થ, પાતાણે પરભુ, બ્રહ્મક્ષત્રી, ઠાકુર પણ પોતાને ક્ષત્રી માને છે. મરાઠા પોતાના ૯૬ કુળને ક્ષત્રી કહે છે. આ ૯૬ કુળો આ પ્રમાણે.

અહિરરાવ ભીર્ષ રાવ, અંબે, ઈચારે, ઈંગળે, કદમ, કાંકડે, કાનડે, કાળે, કેસરકર, કાકાટે, ખડતરે, ખરાટે, ખંડાગળે, ખાનવેલકર ભીર્ષ રાણે, ખાંડેકર, ગન્ડાણે, ગાતાડ, ગાયકવાડ, ગુજર ભીર્ષ પવાર, ગોમે, ગૌળી, ઘાટગે, ઘોરપડે, ચાળક ચિનગે, જગતાપ, જગદળે, જગધને, બધવ, બવળી, ટેકળે, ડકળે ઢમઢેરે, ઢવળે, ઢાણે, તાવસે, તેજ, થોટે, થોરાત,

દળવી, દરેકર, દાભાડે, દેવમાને, દેવરાવ, ધાયમર, ધુમાળ, ધુળપ, નલવડે [નાઇકવાડે, નાણેકર,] નિંખાળકર, નિસાળ, પાટણુકર, પાઠારે, પાનસરે, પિસાળ, પિંગળે, ફડતરે, ફાળ-કે, ખાખર, ભાગવત, ભાલેરાવ. મિસે, ભોઘટે, ભોંવારે, ભોસતે ઉર્ફ સિસોદે, મળકે, માહાડિક ઉર્ફ હંડે, મહિખાળ, માણુકર, માને, માલુસરે, મોરે, મોહિતે ઉર્ફ ચઢાણુ, જાવર, યાદવ, રણ-નવરે, રસાળ, રાઉત, રાજમાને, રેયું, વાધ, વાળકે, વસાટે, શેટકે, શેળકે, શિતોળે, શિંદે, શિરકે ઉર્ફ તુવાર, શેત્રાર, શંખપા-ળ, સાંખારે, સાવંત, સાણુખે, સૂર્યવંશી [સૂર, સુર્વે]. હરફળે, હિરવે, કીરસાગર.

આ મરાઠા શિવાય વાઘેર, કાખા, આ પણુ પોતાને ક્ષત્રિ માને છે. આ લોકામાં ૨૪ ગોત્રો છે ને એક ગોત્રમાં વિવાહ થ તો નથી. બધાના કુળ દેવતા પણુ જુદા છે.

વૈશ્યોમાં બનિયે, અગરવાલ, લાડ, મોઢ, નાગર નિમા, લિંગાર્ધત (દીક્ષાવંત, પંચમ, જંગમ) જૈન ને શ્રાવક, શ્રી-માળી, ઓસવાળ, કપોલ, ખેડાયતા, ગુજરવાળ, દીસાવાળ, ઠા-મટી વગેરે છે ને તેમાંહી પ્રત્યેકમાં દસા, વિસા, પાંચા એવા ભેદ છે.

શૂદ્ર--અંજણા, ઓતારી, કડવા, કલાત્ર, કહાર, કાછી કાતારી, કાસાર, કિરાડ, કુણુંળી, કુંભાર, કાછી; ગવંડી, ગંધર્વ, [ગાયક-ગુજરાતમાંના], ગુરવ ગોપાળ, ગોંધળી, ગૌળી, ગોંડ; ધડશી; ચારણ, ચિતારી, ચિત્રકથી, ચોપદાર, ચૌધરી; જાટ [ભરતપૂરમાં] જિનગર, જોશી, ઝરેકરી, ડફંગર, ડાકાતે, ડૌરી, ઢાલગર, તાંબટ, તાંબોળી, તિરગર, તુંગાર, તેલી; દાસરી (તિર-મદ્દે); ધનગર, ધિવર; નટ, નાલખંદ, નિખારી, ન્હાવી, પં-ચાળ, પાથરમટ, પાંગુળે; બઢધ, બહુરૂપી, બાળસંતોષ, બેલદાર,

પ્રાક્ષણજઈ; ભડલુંજ, ભરવાડ, ગુરાખી, ભરાડી, ભાટ-૧ ધ્ર-
 ભભાટ [ગુજરાતમાં], ૨ કંકાલીભાટ, [ભારવાડી] અને ૩ હિંદુ-
 સ્થાનીભાટ; ભામટે, ભાવસાર, ભોઈ; મશાલજી, માળી-[જિરે
 કુલ-હળદ, ધાસ, ખનકર-કાસ--પહાડી ઇ૦], મુલામગર, મેણુજે-
 ગી, મેર [મેરવાડાંત] મેહેતરે, મોચી, ખારી, રાઉળ; લમાણુ,
 લોણુરી, લોહાર; વણુજરી, વાજાંત્રા, વાસુદેવ; -શિ'પી; સણુગર,
 સતવડા, સરોદે, સુતાર-[વૈસ્ય-ઢાકણી--ગુર્જર--દેશી ઇ૦] સો-
 નાર એમાં ૧૫ બેઠે;--ત્રાગડ, મસ્તાન, માડ, મેઢ, સોરઠીઆ,
 શ્રીમાળી, ખાનદેશી [અહીર], વૈસ્ય, કપોત, કાનડે, દેશસ્ય ઢા-
 કણુસ્થ, દેવાંગની, લાડ અને આગસાળે, હલવાઇ ઇ૦

અંત્યજ-કાતકરી, કૈકાડી, કાલ્હાટી, ડોંગર--રાજ--મહા-
 દવ [ડાંગણુ]-સોન (ઠાણુ)-ઢોર (દિ'ડોરી, નાસિક) વગેરે ઢાળી;
 ખાટિક; ગારડી; ધિસાડી; ઠાકર; ડોંખારી; ઢોર; દુખળે; ધાવડ,
 ઘેડ; નટ; પરીટ; કાંસે, પારધી; ખરડ, બેરડ; ભાંખી, ભીલ; મ-
 હાર, માંગ, મેણુ (ભારવાડમાં); રામોશી; વડારી, વાઘી, વાર-
 લી, વૈદુ; શિકલગાર; હલાલખોર, હોલાર ઇ૦

મ્લેંછ-ચીન, હુણુ, ખર્ખર, ખશ, પલ્હવ, યવન, શક,
 કાંબોજી, તુર્ક ઇત્યાદિ.

પરિશિષ્ટ ૧૦ મું.

ભૂગોળ.

આર્યવેદોદ્દાની ભૂગોળનું ઠેકાણું નથી. પૌરાણિક ભૂગોળ
 આ પ્રમાણે છે:-

યવાડપ્રમંગુલં પ્રોક્તં ચતુરંગુલમુષ્ટિકમ્ ।

પષ્ટમુષ્ટિ ભવેદસ્ત હસ્તં ચત્વારિકં ખનુઃ ॥

द्विसहस्रं धनुः कोशं कोशचत्वारियोजनम् ।

शतयोजन देशं च दशचत्वारिमंडलम् ॥

શતમણ્ડલકં સ્વષ્ઠં મેદિની નવલંકા ।

પૂરાણકારોએ મૂળ પૃથ્વી પત્રાકાર માની તે ઉપર જંબુ, પ્લક્ષ, શાલ્મલ, કૌંચ, શાક, કુશ ને પુષ્કર આ સાત મહાદ્વિપ છે એમ વર્ણન કર્યું છે. જંબુદ્વિપ મધ્યમાં હોય તેમાં ૬ ખેટા છે. ઈલાવૃત, કેલુમાળ, ભદ્રાશ્વ, હરિવર્ષ, ભરતખંડ, નીલ, રવે-ત, રમણક અને હિરણ્યવત, આ જંબુદ્વિપમાં ૯ ખંડો છે. ભરતખંડના ૫૬ દેશો વર્ણવ્યા છે. મેરૂ, મંદરા, હેમકૂટ, હિ-માલય, માલ્યવાન, ગંધમાદન, નીલગિરિ, કુમુદ ઇત્યાદિ ભરતખંડના દેશો છે ને લંકા વગેરે ઉપદ્વિપો છે. ક્ષાર, ઇશુરસ સુરા ધૃત, દધિ, ક્ષીર, અને જળ આ સાત સંમુદ્ર છે. મેરૂપર્વત અને લોકાલોક પર્વત વચ્ચે સુર્યનો રથ ફરે છે ને તેથી આખી જગતમાં પ્રકાશ થાય છે. આધુનિક કાળમાં હિંદુસ્થાનના આ પ્રમાણે જિલ્લા કર્યા છે.

૧ મુખ્ય ઇલાકા; ૨ મદ્રાસ ઇલાકા; ૩ બંગાલ ઇલાકા
૪ વાયવ્ય પ્રાંતનો ઇલાકા; ૫ પંજાબ ઇલાકા ૬ મધ્યહિંદુસ્થા-
ન; ૭ નાગપુર ઇલાકા; ૮ રજપુતાના; ૯ આસામપ્રાંત; ૧૦
અથોધ્યાપ્રાંત; ૧૧ મહેસુર ને કુર્ગપ્રાંત; ૧૨ બ્રહ્મદેશ; અને ૧૩
નિજામનો મુલુક (વહ્ણાડ). આના જિલ્લા વગેરેનો અનુક્રમ.

મુખ્ય ઇલાકા કારભાર જોનાર ગવર્નર.

સિંધ—કરાંચી, શિકારપુર, હૈદરાબાદ. થર ને પાર્કર, અપ-
રકરાંટિઅર.

ગુજરાત—અમદાવાદ, ખેડા, સુરત ભરૂચ પંચમહાલ.

કોંકણ—ખાનદેશ, નાસિક, થાણા, રત્નાગિરી, કુલાબા,
અહમદનગર.

મહારાષ્ટ્ર—પુણા, સતારા, સોલાપૂર.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર—બેળગામ, ધારવાડ, કલાદગી.

પરચુરણ—રાજકોટ, વડોદરા, વઢવાણ, એડન. અ-
શીરગઢ, ડિસા, નસિરાવાદ, નીમચ,

(૨) મદ્રાસ ઇલાકો—ગઢરનર.

કૃષ્ણા, નેલુર, કડાપ્પા, બલ્લારી કર્નુળ, ચિંગલપટ, ઉ-
ત્તરઅર્કાટ, દક્ષિણઅર્કાટ, ત્રિચનાપલ્લી, મદુરા, કાઠમ્મતૂર, એ-
લમ, મલબાર, તંજાવર, નીલગિરિ, ગંજમ, વિશાખાપટ્ટણ,
તિનવલ્લી, ગોદાવરી, રાજમહેન્દ્રી, દક્ષિણકાનડા.

(૩) બંગાલે ઇલાકો—લેફ્ટેનેન્ટ ગઢરનર.

ચિતાગાંવ, ટિપ્પયાનાં ડોંગરાળ રાનો, નોઆપોલી, બા-
કરગંજ, ફરીદપુર, ઢાકા, મૈમનસિંધ, ટિપરા, ચોવીસપરગણા,
જસોર, તુદ્રા, મુર્શિદાબાદ, પટણા, વોઆ, દિનાજપુર, રામધર,
કુચબીહાર, જલપાઇગણી, દાર્જિલિંગ, મિદનાપુર, હૈરા, કુગળી,
બર્દવાન, બાંકીપુર, ખીરભૂમ, સાંથલપરગણું, ભાગલપુર, મોં-
ગીર, પુર્ણિઆ, માલડા, દર્જંગા, મુઝફરપુર, સારણ.

બહાર—ચંપારણ્ય, ગયા.

શહાબાદ, હજારીબાગ, લોહારડગ્ગા, પાલાચૌ, ભાનખૂ-
મ, ખાલાસૂર, કટક,

ઓઢિયા—પુરી અં જગન્નાથ, સિંગખૂમ, બંકુરા,
રાજશાહી.

(૪) વાયવ્ય પ્રાંત—લેફ્ટેનેન્ટ ગઢરનર.

બનારસ (કાશી). અલાહાબાદ (પ્રયાગ), ઝાંસી, આ-
ગ્રા, મીરત, બરૈલી, અલમોરા. લખનૌ, સીતાપુર, ફૈઝાબાદ, દે-
હરાડુન, સડારણપુર, મુઝફરપુર, બુલંદશહર, અલ્લીગઢ અથવા
ઠે.એલ, કમાઉ, ગડખાલ, ખિજનૂર, મુરાદાબાદ, વડાણ, તેરાઈ-

પરગણુ, મધુરા, ફડાબાદ, મણિપુર, ઈઠાવા, ઇઠાવ, જલવણુ, લલિતપુર, કાનપુર, ફત્તેપુર, ખાંડા, હમીરપુર, જોનપુર, ગોરખ પુર, અસ્તી, અજમધર, મીરજપુર, ગાજીપુર.

(પ) પંજબ ઇલાકા-લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરનર.

દિલ્લી, હિસાર, અંબાલા, જલંદર, લાહોર, રાવળપિંડી, મુક્તતાન; દેરાઈસ્માએલખાન, પેશાવર, હાધિઆના, હુશારપુર, અમૃતસર, શિઆળકોટ, ગુરદાસપૂર, ફેરોજપુર, ગુજરણવાલા, જલેલમ, ગુજરાથ, દેરાગાજીખાન, કોહાત, હાઝારા, ગુરગાંવ, કર્નલ, રોહતક, શિરસા, સિમ્લા, કાંઆ, ખાન, શાપૂર.

(૬) મધ્યહિંદુસ્થાન-ગવર્નરનર જનરલના ઓફિસ.

ઈંદૂર, ગ્વાલ્હેર, રતલામ, સત્તા, ગુણા,

(૭) નાગપુર-કમિશનર.

ઉત્તર ગોદાવરી, સંબલપુર, બિલાસપુર, રાયપુર, ખાલે-ધાંટ, ચિંધવાડા, ચાંદ (ચંદ્રપુર), બિટલ, ભંડારા, નાગપુર, વર્ધા, નેમાડ, હુસિંગાબાદ, નરસિંગપુર, જબલપુર, સાગર, શિવણી, મંડળા, હમો.

(૮) રાજપુતાના, —ગવર્નરનર જનરલનો ઓફિસ.

અજમીર, જયપુર, અલવાર, સિરોહી, મારવાડ, મેવાડ, હાશીટી, કિસનગડ, ભરતપુર, કિરવળી, ઓરિનપુર, આખૂ-ખાસવાડા, બિકાનીર, બિન્ડી (બુંદી). કાઠા, ટાંક, ઝાલા વાર, શાહાપુર.

(૯) આસામ-કમિશનર.

સિદ્ધહટ, કાચાર, ગોવળપારા, મારોપર્વત, કામરૂપ, દરંગ, મનગંગ, સિલાસગડ, લક્ષ્મીપુર, નાગાપર્વત, ખાસીપર્વત,

(૧૦) અયોધ્યા.

લખનૌ, ઉણાઉ, ખારાખંડી, સીતાપુર, હાદુધ, ખેરી, ફે-

જાખાદ, બરઈચ, ગોદા, રાયખરેલી, સુલતાનપુર, પ્રતાપગઢ.

(૧૧) મહેસુર કમશિનર.

નંદિદુર્ગ.—ખગલોર, કાલ્હાર, તમકુર,

આષ્ટગાંવ.—મહેસુર, હાસન,

નગર—શિમેઝ, કાદર, ચિતગદુર્ગ, કુર્ગ,

(૧૨) બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ

આરકાનડીઁહીજન, પેગુડીઁહીજન, રંગુન, ઠંકવા, ખા-
સીન, હેજદા, પ્રોમ, થાયટમેયો, તેનાસરીમ, ડીઁહીજન.

(૧૩) હૈદ્રાબાદ (નિજમ) અમાની મુલુક

રેસિડંટ, કમીશનર

ઉમરાવતી, સીકંદરાબાદ, બોલારમ, ચંદરઘાટ, અઢાલા,
હલીચપૂરા, વુલઢાણા, વણી, વાસીમ.

પરિશિષ્ટ ૧૧ મું.

ઇતિહાસ.

પ્રાચીન ઇતિહાસમાં અનેક ચમત્કારિક વર્ણન છે. મુખ્ય
દસ અવતાર માન્યા છે તે.

મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ,
કૃષ્ણ, બૌદ્ધ અને કલંકી આ શિવાય ભાગવતમાં ખીજ ૧૪ અ-
વતાર લખ્યા છે તેઃ—સનક, યજ્ઞ, નારદ, દત્ત, કપિલ, નરના-
રાયણ, હરિ, પૃથુ, ઋષભદેવ, હયગ્રીવ, હંસ, ધન્વંતરી, મો-
હિની અને વ્યાસ.

પ્રાચીનકાળે દૈત્યવંશ એટલે હિરણ્યાક્ષ, પ્રહ્લાદ, બલી,
ખાણાસુર વગેરે થયા. સૂર્યવંશમાં ઇક્ષ્વાકુ, માંધાતા, ભગિરથ,
સગર, દિશોપ, અંબરીષ, રઘુ, હસરથ, રામ, કુશર્ણ્યાદિ તેમજ

સોમવંશમાં બુધ, સોમ, યદુ, વસુદેવ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિ અયોધ્યા, દ્વારકા, મથુરા, ઇત્યાદિ ઠેકાણે થયા. કલિયુગમાં યુધિષ્ઠિર, પરીક્ષિત, જન્મેજય, શતાનિક ઇત્યાદિ કુરુવંશીય રાજા થઈ પાછળથી ઉજ્જનીમાં વિક્રમ રાજા થયો, તે પેહેલાં મગધ દેશમાં નંદવંશ, મૌર્યવંશ, ચંદ્રગુપ્ત, અશોક ઇત્યાદિ રાજા થયા; વિક્રમ પછી તો પૈકણમાં શાલિવાહન રાજા થયો; પછી તારાગડ ને દિલ્લીમાં ચઢાણવંશીય સુભંતદેવથી પૃથુરાજા જેને પિકોરા કહેછે ત્યાં સુધી રાજા થયા. પૃથુરાજાપર મુસલમાનોએ હુલ્લો કરીને તેને માર્યો તેનું વર્ણન ચંદબારોટ પૃથ્વીરાજરાસમાં કર્યું છે. તેજ કાળમાં ગુજરાતમાં વલ્લભીપુરમાં વનરાજા, ચાવડા, પાટણમાં રાજકર્ણુ ને ભીમ આ પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે પૃથક પૃથક રાજા હતા. પરંતુ મુસલમાનોએ તે સર્વનો નાશ કરી છેવટના વખતે એકછત્રોરાજ્ય થયું મુસલમાની બાદશાહમાં મોંગલ, પઠાણ, લોદી, સય્યદ, ખિલજી, તખલખ, ગિજની વગેરે અનેક વંશ થયા.

સારાંશ આ દેશ ઉપર અનેક લોકોએ હુલ્લો કરી રાજ્ય ચલાવ્યું છે. મરાઠામાં શિવાજીમહારાજ, બાજીરાવ, મહાદાજી આના જવા પરાક્રમી પુરૂષો થયા પણ પાછળના લોકોએ લાંબો વખત રાજ્ય જાળવી રાખ્યું નહીં. પાછળથી ફ્રેંચ, પોર્તુગીઝ ને હવે લોકોએ આ દેશમાં આવ્યા પણ રાજ્યનીતિ બરાબર નહોવાથી ઈંગ્રેજલોકો પાસે આ દેશનું રાજ્ય આવ્યું ને મલિકા-મા-અઝમા જે હાલનાં સાર્વભૌમ મહારાણી છે તેમના હાથમાં આ દેશનું રાજ્ય છે.

પરિશિષ્ટ ૧૨ મું.

નવીન તર્ક ને વિદ્યા.

યુરોપીયન જ્ઞાન આ દેશમાં થયાથી લોકોમાં અનેક ન-
વીન તર્ક ઉત્પન્ન થઈ તે પ્રચારમાં આણવા લોકો પ્રવૃત્ત થવા
લાગ્યા. કદપના અને તર્ક આ પ્રમાણે છે:—

રાજ્યપ્રકરણમાં અનેક ભેદ છે:—

લોકસત્તાત્મક અથવા સભા મારફત રાજ્ય કરવું.

ઠેવળ લોકહિત માટેજ રાજ્ય કરવું.

લાંચ ખાવી આ પાપ છે.

પક્ષપાત ન કરતાં સર્વને સરખો ન્યાય આપવો.

ધર્મસંબંધે કોઈનો દ્વેષ કરવો નહીં.

દ્વીપાંતરનો વ્યાપાર કરવો.

સમુદ્ર પર્યટન કરી અનેક દેશ જોવા.

રાજ્યે વિધાવૃદ્ધિ માટે શાળા પાઠશાળા ઈત્યાદિ વિધા-
લય સ્થાપી વિદ્વાન લોકોની સંખ્યા અને તેટલી વધારવી અને
તેનો યોગ્ય સત્કાર કરવો. સાર્વજનિક હિત વાસ્તે રસ્તા, પુલો,
તળાવો ખાંધવાં ને દવાખાનાં સ્થાપી ગરીબોને રોગ નિર્મુક્ત
કરવા. વંશ પરંપરા પ્રાપ્ત રોગ ન થાય માટે સ્વચ્છતા રાખી
લોકોને ઉત્સાહ આપવો.

જીતેલા લોકોનું કાળજીથી રક્ષણ કરી તેના વહાલા થવું.

શ્રીઓ પ્રત્યે દયા ને સન્માન રાખી તેને શીક્ષણ દેવું.

અપ્રસિદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ કરી સર્વને જ્ઞાનની સુલભતા
કરી આપવી.

ધર્માધિકારી પાસેનો દેશનો કારભાર અને તેટલો ઝાઝો
કરવો.

સ્વદેશી માલનો ઉપયોગ કરવો આ લાભકારક છે.

ભૂગોલ ઇતિહાસનું યથાર્થ જ્ઞાન જોઈએ.

ઉપયોગી વિદ્યા દોને ઠેઠેવી.

સ્વદેશાભિમાન જોઈએ.

કાચદી ફ્રેજ બીન કાચદી ફ્રેજ કરતાં સો ગણી ઉપયોગી, સારી અને શ્રેયસ્કર છે.

બેકાયદા રાજ્ય કરતાં કાયદાવાળું રાજ્ય લાભકારક છે.

ધર્મનો કાંઈ ઉપયોગ થવો જોઈએ. કુપાત્રને દાન દેવું નિંદ્ય છે.

નવીન કલ્પના અટકાવવી નહીં.

લોકામાં એકમત જોઈએ.

જુના અંથ શોધી કાઢ માન પ્રમાણે તેમાં સુધારો કરવો.

સ્ત્રીઓએ પાતિવ્રત્યથી ચાલવું તેમજ પુરૂષોએ એક પતિવ્રત રાખવું.

વંશપરંપરાના કામદાર થાય એટલે રાજ્ય ને લોકની ખરાબી થાય છે.

લશ્કર ગામમાં ન જોઈએ.

સાર્વજનિક અને ખાનગી કામનો ભેદ જોઈએ.

સુશિક્ષા આપી અધિકારપાત્ર મનુષ્ય તૈયાર કરવાં.

પુરૂષોએ ધરેણું ને નાજુકાઈ ત્યાગ કરવી.

પ્રજા પોષણની શક્તિ વગર લગ્ન કરવાં નહીં.

ખાલલગ્ન આ નુકશાનકારક છે.

સર્વને લખતાં વાચતાં આવડવું જોઈએ.

રાજના મતથી કારભાર ન ચલાવતાં પુખ્ત માણસોની સલાહી કારભાર ચલાવવો.

રાજ્યનું ધોરણ એવું જોઈએ કે જેથી પ્રજાની બુદ્ધિ સંપત્તિ વધે.

વગેરે.

વગેરે

વગેરે.

પદાર્થ વિજ્ઞાન, સૃષ્ટિજન્યદ્રવ્યશરીરજ્ઞાન, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, વિદ્યુચ્છાસ્ત્ર, નૌકાશિલ્પ, નૌકાનયન પથુવિજ્ઞાન, ખનિજપદાર્થજ્ઞાન, ભૂગોલશાસ્ત્ર, દેશસંપત્તિવિવેચન, યુદ્ધશાસ્ત્ર, દર્શનાનુશાસનશાસ્ત્ર, નાદશાસ્ત્ર, જલશાસ્ત્ર, ચિત્રશાસ્ત્ર, પ્રાચીનપદાર્થવિવેક, વાયુશાસ્ત્ર, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર, કાલવિવેચન, દેવકથા-તત્ત્વજ્ઞાન, મનુષ્યજાતિવિવેક, પક્ષિવિજ્ઞાન, ભાષાવિજ્ઞાન, ધાતુવિજ્ઞાન, રાજ્યતત્ત્વ, મત્સ્યવિજ્ઞાન, લોહયુગ્મકવિજ્ઞાન, પાષાણુવિજ્ઞાન, પ્રવાસચરિત્ર, ચરિત્રલેખન, પ્રાચીનલેખશોધન, યંત્રજ્ઞાન ને તજજન્ય ઇતિહાસજ્ઞાન. ઈ૦

પરિશિષ્ટ ૧૩ મું.

કાલગણના.

કાલ આ નિરવધિ છે અતએવ તેનો આધાર નથી તથાપિ સોઢ વાસ્તે હિંદુશાસ્ત્રકારોએ જે વિભાગ કર્યો છે તે:-

૧૫ નિમિષ એટલે ૧ કાષ્ઠા.

૩૦ કાષ્ઠા = ૧ કલા.

૩૦ કલા } = ૧ મૂહૂર્ત
કિંવા ૨ ધડી.

૩૦ મૂહૂર્ત કિંવા
૬૦ ધડી } = ૧ અહોરાત્ર.

૧૫ દિવસ = ૧ પક્ષ.

૨ પક્ષ = ૧ માસ.

૧ માસ = ૧ ઋતુ.

૩ ઋતુ કિંવા
૬ માસ } = ૧ અયન.

૨ અયન = ૧ વર્ષ.

૩૬૦ વર્ષ = ૧ દિવ્ય વર્ષ.

૬૦ વર્ષ = ૧ સંવત્સરચક્ર.

૭૨૦૦૦ સંવત્સરચક્ર
કિંવા ૬ શકકર્ત્તા } = ૧ કલ્પયુગ.

૧૦ અવતાર, કિંવા
૪,૩૨,૦૦૦ વર્ષ કલ્પી,
૮,૬૪,૦૦૦ ,, દ્વાપાર,
૧૨,૯૬,૦૦૦ ,, ત્રેતા,
૧૭,૨૮,૦૦૦ ,, કૃત, } = ૧ મહાયુગ.

૭૧ મહાયુગ કિંવા
૧૪ ધંદ્ર } = ૧ મન્વંતર.

૧૪ મનૂ કિંવા = ૧ કલ્પ.
૧૦૦૦ મહાયુગ (બ્રહ્મદેવનો ૧ દિવસ).

૩૬૦૦૦ કલ્પ = ૧ બ્રહ્મદેવનું આયુષ્ય.

૧૦૦૦ બ્રહ્મદેવ = ૧ વિષ્ણુની ધડિ.

૧૦૦૦ વિષ્ણુ = ૧ શિવનું નિમિષ.

૧૦૦૦ શિવ = ૧ શક્તિનો શ્વાસ.

આ પ્રમાણે કાલગણનાનું ઠાણ્ટક છે. કાલ આ અગણિત છે આ સિદ્ધ છે. ઉપર જે યુગલેદ કહી તેનાં વર્ષ કહ્યાં તે પ્રમાણે ૩૬૦ માનવી વર્ષનું એક દિવ્ય વર્ષ થાય છે.

આ પ્રમાણે કલિના ૧૨૦૦, દ્વાપરનાં ૨૪૦૦, ત્રેતાના ૩૬૦૦ અને કૃતયુગનાં ૪૮૦૦ દિવ્ય વર્ષ થાય છે. આ પ્રત્યેક યુગના અનુક્રમે ૧૦૦, ૨૦૦, ૩૦૦ અને ૪૦૦ આવાં દિવ્ય વર્ષો યુગોના મુળ વર્ષમાંથી બાદ કરી બાકીજ વર્ષ રહે તે યુગોનાં ખરાં વર્ષો ને તે વર્ષોમાં તે યુગ પ્રતિપાદિત ધર્મ ચાલવાનો. કૃતયાગનો મત એવો છે કે તેનાં પેહેલાં તે સંધી સંધ્યામાં પુર્વ યુગનો ધર્મ ચાલુ રાખવો. કાલગણના સંબંધમાં મતભેદ નથી પણ ધર્મના સંબંધમાં મતભેદ છે. કલ્પની ગણના આ પ્રમાણે છે:—

શ્વેતવારાહકલ્પ, નીલલોહિતકલ્પ, વાનદેવકલ્પ, રથંતરકલ્પ, રૌરવકલ્પ, દેવકલ્પ, બૃહત્કલ્પશુક. કંદર્પકલ્પ, સઘઃકલ્પ, ઈશાનકલ્પ, તમકલ્પ, સારસ્વતકલ્પ, ઉદાનકલ્પ, ગાર્ગ્યકલ્પ, કૌર્મકલ્પ, નારસિંહકલ્પ, સમાનકલ્પ, આગ્નેયકલ્પ, સૌમકલ્પ, માનવકલ્પ, તત્પુરુષકલ્પ, વૈકુંઠકલ્પ, લક્ષ્મીકલ્પ, સાવિત્રીકલ્પ, ઘોરકલ્પ, વારાહકલ્પ, વૈરાજકલ્પ, ગૌરીકલ્પ, માહેશ્વરકલ્પ, પિતૃકલ્પ, ઇત્યાદિ, આ એકકાલ કલ્પમાં મનુ થાય છે તેનાં નામો.

સ્વાયંભુ, સ્વારોચિ, ઐત્તમ, તામસ, રૈવત, ચક્ષુષ, વૈવસ્વ, સૂર્યસાવર્ણી, પ્રૌચ્ય, બ્રહ્મસાવર્ણી, ધર્મસાવર્ણી, રુદ્રસાવર્ણી, દક્ષસાવર્ણી, અને ભૌત્ય, આ પ્રમાણે કાલપરિગણનાની યોજના કરી છે.

આ ઉપરથી કાલ આ અપરિગણનીય છે ને તેનીજ મૂર્તિ શિવ માનેલ છે. આ કાલમાં કરોડો મનુષ્યો મરે છે ને જન્મે છે. હજારો રાજ્યો થાય છે. હજારોની ઊત્પત્તિ થાય છે અને તેથી સ્થિત્યંતર થાય છે. જલપ્રલય, અગ્નિપ્રલય, વાયુપ્રલય, જ્વાલામુખી, ધરતીકંપ વગેરે અનેક ઉત્પાતોથી જળત્યાં સ્થળ ને સ્થળ ત્યાં જલ થાય છે. શિવને વૃદ્ધ, સ્મશાનવાસી કરીને કહે છે તે કાળ પ્રમાણે બરાબર છે. કાલ વૃદ્ધ છે, કાલચક્રમાં બધાનો

નાશ થવાનોજ. શિવને મહાકાલ કહે છે. હિંદુ લોકોએ જ દેવ-તાની કલ્પના કરી છે તે આ પ્રમાણે અલંકારિક છે વિષ્ણુને સર્વવ્યાપક આકાશની મૂર્તિ માની છે, બ્રહ્માને જડ પદાર્થની મૂર્તિ માની તેને સૃષ્ટામાનેસ છે. શિવના પૂત્ર ગણપતિ તેનું પણ આ-મજ છે કે કાળ સ્વરૂપ આત્મા તે શિવ, આત્માથી ઉત્પન્ન થતો વિચાર, તે શિવપુત્ર-ગણપતિ, ગણપતિને વિધન હરતા અને રિક્તિ સિદ્ધિના સ્વામી માન્યા છે તે પણ વિચારને ખરાખર લાગુ પડે છે.

હિંદુ લોકોનું ધર્મકૃત્ય કાલ ઉપર ઘણું અવલંબિત છે અને તેથી કાળસિદ્ધ કરવા જોતિષશાસ્ત્રની જરૂર છે પણ આ જોતિષશાસ્ત્રની હાલમાં ઘણીજ અવ્યવસ્થા થઈ છે તે સુધારવા કોઈ લક્ષ હેતુ નથી આ ઘણુંજ ખરાખ છે. આપણા લોકોમાં ધર્મ કાર્ય કરવા પેહેલાં સંકલ્પમાં કાળ નિર્દેશ કરવો પડે છે. જમ દે—બ્રહ્મદેવ નો બીજો પ્રહર, વૈવસ્વત મન્વંતર કલ્પયુગ, તેનું પેહેલું ચરણ, સાતદ્વિપમાંનો જંબુદ્વિપ, તેમાંના પદ દેશમાંનો ભરતખંડ, તે માંનો દંડકારણ્ય ભાગ, ગોદાવરી કિંવા નર્મદા ઇત્યાદિ પવિત્ર નદીનો ઉત્તર કિંવા દક્ષિણભાગ, રામક્ષેત્ર, શાલિવાહન કિંવા વિક્રમશક, દશાવતાર, માંહેનો બૌધ્ધાવતાર, સંવત્સર, અયન, રૂતુ, મહિનો, પક્ષ, તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ ઇત્યાદિ બોલાય છે પણ હાલમાં તેની ખરી વ્યવસ્થા રહી નથી.

પરિશિષ્ટ ૧૪ મું.

રાજ્યમીમાંસા.

રાજાને પ્રજા આ રિથિતિ મનુષ્ય પ્રાણીમધે માત્ર હોઈ ઈતર-પ્રાણીમાં ક્યાંઈ પણ દેખાતી નથી. પશુમાં: સિંહ કિંવા પક્ષીમાં ગરૂડ રાજા આ કલ્પના માનવી રાજાને પ્રજાથી બુ-

દી હોઇ તેનો માનવી રાજને પ્રજા જોવો અન્યોન્ય સંબંધ પાડી નથી. પશુ ને પક્ષીમાં રાજપદ ધારીને તેને વર્ગોપર એક પ્રકારનો કાંઈ અધિકાર છે એમ નથી; માત્ર તે તે વર્ગમાં શક્તિવાન છે એટલે જ તેને રાજ્યભાવ આવવાનો સંબંધ છે. મનુષ્યમાં રાજની કદપતા પ્રત્યેક કુટુંબમાં છે એટલે કે કુટુંબ આ નાનું રાજ્ય હોઇ તે કુટુંબમાંનો મુખ્ય માણસ તે, તેના રાજ્યનો રાજા છે. તેની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વએ ચાલવું જોઈએ આ ધર્મ છે અને તે પ્રમાણે વરતે પણ છે. આ રીતે જન્મતાજ રાજા ને પ્રજા આના અન્યોન્ય સંબંધનાં દર્શનને અનુભવ પ્રત્યેક મનુષ્યને થાય છે. કુટુંબમાં કોઈ આગેવાન હોય નહીં તો કુટુંબનું યોગ્ય રક્ષણ થતું નથી. આ અનુભવ ઉપર થી મોટા દેશ પણ કોઈ એકના અધિશાસન વગર નિયમિત વ્યવહાર ને સુરક્ષતામાં સમર્થ થનાર નથી. એવી સર્વની સાહુક સમજ થયેલી હોય છે; ને રાજા હોવાથી પ્રજા પરતંત્ર થાય છે આ અગર જો કે અનિષ્ટ છે છતાં કુટુંબમાં પરતંત્રતાનો અભ્યાસ થવાથી તે અનિષ્ટ જણાતું નથી; પરંતુ રાજા ને પ્રજા આ સંબંધ મનુષ્ય પાતકના દંડનો દર્શક છે એ વિચારની અંતે સર્વને જણાશે.

આપણો આટલો સમાજ છતાં એક મનુષ્ય ડિંવા એક સભા આપણા સર્વ ઉપર હુકમ કરી શ્રેષ્ઠાધિકારી બને છે, તેના રાજ્યરીતિના નિયમ પ્રમાણે કોઈથી કમજસ્ત આચરણ થયું તો તે બદલ તે શાસન કરે છે અને કોઈ કોઈ વખત દેહાંતની શિક્ષા પણ કરે છે અને તેની આજ્ઞા ને શિક્ષા આપણુ તેના જવા કોટયાવધિ મનુષ્યપ્રાણી શિરસા માનીએ છીએ તે છે પણ શું? આવો વિચાર કરવા લાગીએ એટલે મનની અવસ્થા અમત્કારિક થઇ જાય છે અને આવી સ્થિતિ જોઈએ આ ખરો

ખર આપણા પાતકનો દંડ છે એવું પૂર્ણપણે જણાય છે. કારણ લોક આ સ્વભાવતઃ દુષ્ટ હોઇ પરસ્પરનું સુખ હરણ કરવા વિષે તેમની સ્વાભાવિકજ પ્રવૃત્તિ હોય છે આ સર્વાનુભવસિદ્ધ છે. ત્યારે આવા અન્યાયનો નિરોધ કરવો અને તે નીરોધ કરવા નો અધિકાર એકની પાસે જોઇએ એ આવશ્ય અને હિતકારક છે આવું પણ સુષ્ટ—દુષ્ટ લોક સમાજનો વીચાર કરતાં મનમાં આવશે. સારાંશ આ પ્રમાણે આપણી માલમીલકત કાઈ લઈ જાય નહીં, આપણા કુટુંબની કાઈ અવ્યવસ્થા કરે નહીં અને આપણા ઉપભોગીત સુખમાં કાઈ અડચણ કરે નહીં સખખ આ સર્વ કલ્પમે યોગ્યરીતથી સંભાળનાર, સુશીલ, ન્યાયી ને વજનદાર એવો કોઇપણ રાજ જરૂરનો છે. આવા રાજ ન હોયતો પ્રજાને વૈધવ્ય આગ્યું જણાય છે. રાજ્યપદ આવવાને ઉપર કહેલી યોગ્યતા આવશ્યક છે આ ખરૂં પણ તે શીવાય રાજ્યત્વ પ્રાપ્ત થવાને બીજી બાબતો કારણભૂત થાય છે તે આઃ—અંગમાં શૂરત્વ અને ડહાપણ હોય તો શીવાજી જેવા કાઈ રંકના રાજ થાય છે, કોઇ વંશપરંપરાગત રાજ્યત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, કાઈ રાજના કારભારીમાંથી રાજ નિર્બંધ થતાંજ પેશવા, હેદરની જમ પોતા તે રાજ્યધિકારી બને છે; ને કોઇકોઇ વખત લોકો પોતામાંથી રાજ નીમે છે. આ પ્રમાણે ન્યાયાદિ નિર્દિષ્ટગુણ મંડિત સર્વજ લોક રાજ હોય છે. અથવા સર્વ રાજ આવા ગુણવાળા હોય છે આમ નથી. માટેજ લોકોએ આવા ગુણ ન હોય તેમને રાજ્યાધિકાર ન આપવા સાવધ રહેવું આ રાજ્યનું—પ્રજાનું તત્ત્વ છે. પણ હાલમાં આ તત્ત્વનો નાશ થઈ “રાજ બોલેતેમ લશ્કર ચાલે” આવો સર્વત્ર પ્રકાર થયાનું દેખાય છે છતાં રાજ દુરાચારીને જીલમી હોયતો તેને પ્રજા સહાય કરતી નથી આ તત્ત્વ સર્વ સમજ છે. ઉદાહરણ:- રાધાબાદાદા, છેવટનો બાજીરાવ, સાંગલીકર, મદહારરાવ

ગાયકવાડ વગેરેનું છે. આથી લોકોનું મોટું નુકશાન થઈ રાજના અભાવે તેમને પરવશ થવું પડે છે. સમગ્ર સર્વજ્ઞે વિચાર પૂર્વક રાજની નીમણુક કરવાનું તત્વ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. એટલે કે રાજ્યલવાનદેવજનદાર છતાં તે દુરાચારી થાય તો તેને પદશ્રેષ્ઠ કરવાનો હક પ્રજાનો છે. નહુપ, વેન, સહસ્રાર્જુન વગેરે લવાન રાજને પદશ્રેષ્ઠ કર્યાંના દાખલા મોજુદ છે. પરંતુ આ રાજ્ય મીમાંસા આપણા લોક હાલમાં ધણા વરસથી ભૂલી જઈ રાજ દુરાચારી થયો તો પોતાના ધરમાં માત્ર-શું કરવું ?—આ રાજ ધણા ખરાબ છે ! એમ કહી ઉદાસ થઈ સ્વસ્થ બેસે છે. અને પાછળ રાજ ઉપર સંકટ આવ્યું ત્યારે પણ સ્વસ્થ બેસી ખીજ મારફત તેનું પારિપત્ય કરાવે છે ને તેથી “ઘોખીનો બેલ નહીં ધરનો કે ધાટનો” એવી સ્થિતિ થાય છે. સુધરેલા દેશના લોકો હમેશા રાજ્યકર્તાના સંબંધમાં વિચાર કરે છે.

પ્રત્યેક માણસ સ્વતઃ સ્વતંત્ર રાજ છે પણ જ્યાં લોક સમાજ થયો ત્યાં અન્યાય, મત્સર, દ્રેષ ને કલહ ઇત્યાદિકનો પ્રાદુર્ભાવ થયોજ સમજવો. ધણું કરીને જરૂર, જોડ ને જમીન તેમજ અભિમાન ઉપરથીજ લોકોમાં ટંટા થાય છે તે યથા-ન્યાય બંધ કરનાર અને ગુન્હેગારને સજા કરનાર કોઈ પુરૂષની જરૂર છે. સર્વ લોક સદાચારી થઈ જાય તો જુદા રાજની જરૂર નથી તેમજ ખેતરો, દુકાનો, આંખાવાડીઓ વગેરે તપાસવા અથવા ધરે તાળાં દેવા વગેરેની જરૂર રહેનાર નથી અને જટલી ઉપજ તેટલો ખર્ચ તેના રક્ષણ માટે કરવો પડે છે તે કરવાની જરૂર રહેનાર નથી, પરંતુ આખું ક્યાંઈ અને કોઈપણ કાળે ખન્યું હોય એમ જાણવામાં નથી. લોકોનો સ્વભાવ આગસી અને મફતના મલીઠા ખોવાનો હોવાથી, મેહેનત કરી મેળવેલી પુંજીથી સુખ મેળવતા લોકોનો વેભવ પોતાને અનાયાસે મળે

એવી ઈચ્છા તેમને હોય છે અને તે ઈચ્છા પાર પાડવા પાપ કરવામાં તેઓ પાપ માનતા નથી. જ્યારે રાજ્યદંડને રાજ્ય શિક્ષા કમી પડે કે લોકોની મર્યાદા છુટી પડે ત્યારે વર્તન થવાની શરૂઆત થાય છે એ લોકોના જાણવામાં છે. હું મારું મેળવેલું પાઈશ અને ખીજની લીધેલી ચીજ પાછી આપીશ આવી સદિચ્છા થોડાનીજ હશે. ખીજનું દ્રવ્ય આપરૂ અને સુખ જોઈ મનમાં વૈષમ્ય લાવી તેનું અપહરણ કરવા સર્વની પ્રવૃત્તિ બહુધા હોય છે. માથાપર રાજ હોય છે છતાં ખીજની આપરૂ પર હાથ નાખે છે અને સાધુ પુરુષનું છલ કરે છે. આમ છે ત્યારે આવા પાપ બુદ્ધિ લોકોને, સ્વકષ્ટાર્જીત દ્રવ્યથી રાજને કર વગેરે રાજદંડ દઈ, તેને તાપે રહેવાનું પ્રાયશ્ચિત યોગ્યજ છે.

રાજપદ આ પરંપરાથી ચલાવવું આમાં અનેક અવ્યવસ્થાને અહિત દેખાય છે. સારા રાજનો ગાંડો કિંવા દુર્બંધસની છોકરો હોય તોપણ વારસા તરીકે રાજ્યાધિકાર આવે છે આ પ્રકાર શરૂ થવાનો હેતુ એવો છે કે રાજ્યાસનની પ્રાપ્તિ આ સાધારણ ન હોઈ તત્પ્રત્યર્થ મોટો શ્રમ ને શૌર્ય જોઈએ છીએ. અને આવો રાજ નાશ પામે તોપણ તેનો ઉપભોગ તેના વંશજને મળે એવું આગલા રાજના પક્ષપાતી ઇષ્ટમિત્રને ભાસતું હતું. આપનો છોકરોજ વારસ થાય છે આ નિયમ સાર્વત્રિક, સર્વમાન્ય અને ખુલ્લો હોવાથી આ પ્રમાણે રાજ્યાધિકાર રાજ્યવંશમાંથી ખીજને મળવા લાગે તો ટંટો થાય સખખ વારસને ગાદીનો હક આપ્યો એટલે ખીજકુલ ટંટો રહેશે નહીં, આવો પ્રકાર બધા કચ્છ કરે છે. છતાં રાજનું સારા નરશાપણું લોક સમજ છે અને તેનું ફળ કાળે કરીને મળે પણ છે. જ રાજ હું રાજ્યનો ધણી નહીં પણ નોકર છું એમ સમજ છે ત્યાં કાયદો, બલ, જ્ઞાન, સંપત્તિ, વ્યાપાર, રાજગાર, વિદ્યા હક ને અધિકાર વધતો જાય છે.

ગ્રુન્હા કમી થઇ ન્યાય જલદી મળે છે અને આથી લોકો ખુશી રહે છે. આવો જ પુરૂષ તેજ સારો રાજ ગણાય છે.

આવા રાજ માટે લોકો જીવ આપશે, તેને ઈશ્વર તુલ્ય માનશે અને તેની વૃદ્ધિ આહશે. આથી વિરૂદ્ધની સ્થિતિ હશે ત્યાંના લોક દુઃખો હોઇ તેનું અહિત ઈચ્છશે એમાં નવાઇ નથી. આમ છે છતાં દેશ સ્થિતિનું મુખ્ય કારણ લોકોજ છે એમ વિચાર કરતાં સિદ્ધ થાય છે. રાજ એ પ્રજા માંહેનોજ એક છે એવો વિચાર સ્પષ્ટ થાય તો જવા લોક હશે તેવું રાજને થવું પડશેજ.

લોકોમાં જટલી કર્તૃત્વશક્તિ, ઉદ્યોગીપણું, નિશ્ચય, ધૈર્ય ને જ્ઞાન વધારે કિંવા કમી હશે તે પ્રમાણે દેશ સ્થિતિ થશે. રાજ પ્રજાનો આવો અન્યોન્ય સંબંધ હોવાથી એમાંથી એક યોગ્ય હોય તોજ રાજ્ય સારી રીતે ચાલુ રહી લોક ખરૂં સુખ મેળવી શકશે.

રાજને બધા લોકો સરકાર કહે છે. સરકાર ઉપર આરોપો ન હોય એવી સરકાર દુનિયામાં એક પણ મળનાર નથી. રામચંદ્ર જવા રાજને પણ લોક નિંદાને લીધે સીતાનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. લોક આ ઉપરથી છલ છે એમ જણાય છે. તથાપિ તુલના કરીએ તો પૃથ્વીપર સારી નરસી સરકાર આપણને મળશેજ તેમજ સારા નરસા રાજ પ્રમાણે પ્રજા સુખીદુઃખી પણ મળશેજ. સારા નરસા રાજની પરીક્ષા કરવા લોકસ્થિતિ આ દુર્બીન છે. આટલું છતાં કેટલાક દેશમાં લોકમત ઉપરથી રાજ્યસ્થિતિ તપાસાય છે અને કેટલાક દેશમાં લોકો અજ્ઞાન હોવાથી લોકમત પ્રમાણ મનાતો નથી. કેટલાક દેશમાં બાજીરાવ જેવા દાન ધર્મ કરનાર અને કેટલાક દેશમાં યશવંતરાવ હોદ્દકર જેવા મોટું સૈન્ય રાખનાર રાજ સારા આવો ઘણા લોકોનો અભિપ્રાય પડે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ પુષ્કળ દાનધર્મથી અથવા પુષ્કળ

ફેજથી સર્વ લોકોનો તે રાજ્ય સંબંધી સર્વદા સારો અભિ-
પ્રાય પડશે આવો નિયમ નથી. રાજા કિંવા રાજ્યસ્થિતિ સર્વ-
ને નિર્દોષપણે પ્રિય થવા જે ખાખત અવશ્ય જોડાયે તેનો ઉપર
એક જગ્યાએ ઉઠેલેખ કર્યો છે તે શિવાય લોકોની સંપત્તિનું
અને જીવિતનું પરરાજ્ય અને છુટારાથી રક્ષણ કરવું, ન્યાય
વગેરેમાં સરકારી ખરચ ઘણુંજ માફક જોઈએ, ધર્મ નીતિની
વૃદ્ધિ કરવી, લોકો તરફથી ન ખતી શકે એવાં સાર્વજનિક
કૃત્યો—રસ્તા, પુલ, તકાવ વગેરે કરવાં, ચાકરોનો પગાર ખરા-
બર દેવો, રાજ્યવ્યવસ્થા કાયદા અને અધિકારથી ઉત્તમ રીતે
ચલાવવી, રાજ્યે પ્રજા અને શત્રુ વિષે સાવધ રહેવું, પ્રધાન
સારો રાખવો, રાજ્યે પડે સારાં આચરણ રાખી કાઠ પાસેથી
લાંચ, બક્ષીસ ન લેવી, મેહેનત કરી જણે જ ખતાવ્યું હોય તેને
તેનો લાભ મળે એવો બંદોબસ્ત કરવો, અને આવી મેહેનતથી
મેળવેલો લાભ ખીજો લે તો તેને ગુન્હેગાર સમજવો ઇત્યાદિ
પ્રકાર રાજ્ય ને રાજા પ્રત્યે પ્રજાપ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા કારણભૂત છે.

આ દેશમાં પૂર્વાપર વંશપરંપરાનો—પછી સ્વેચ્છાચારી
કાં ન હોય—રાજા થાય આ પદ્ધતિજ માત્ર સર્વને જાણીતી છે.
સ્વરાજ્ય, પરરાજ્ય, સ્વરાજ્ય માંહેનું પરંપરાનું રાજ્ય, નિય-
મિત રાજનું રાજ્ય, શ્રેષ્ઠ સત્તાત્મક રાજ્ય, લોક સત્તાત્મક રાજ્ય,
હરકરી સત્તાત્મક રાજ્ય, ઇત્યાદિ રાજ્યના હાલમાં અનેક પર્યાય
થયલા છે. સ્વરાજ્ય એટલે પોતાના દેશના રાજાની સત્તા નીચે
સર્વ રાજ્ય કારભાર ચાલવો, પરરાજ્ય એટલે અશક્ત પ્રજાને
પરદેશી પ્રજાએ જીતી તેનાપર રાજ્ય ચલાવવું. આનાં ઉદાહર-
ણો મુસલમાન, અંગ્રેજ વગેરે છે. પરદેશના રાજા થયા છતાં
તે રાજ્યે તે દેશમાં વાસ કર્યો તો સંપત્તિનો નાશ થનાર નથી
તેમજ તે ઠીકઠીક રીતે ઉપર કદા પ્રમાણે વરતે તો લોકમાં કામ

ધંધો ને હુન્નર વધી દેશ આબાદ થાયછે. પરંતુ આવો રાજા પ્રદેશમાં રહેતો દેશ દ્રવ્ય પ્રદેશમાં જઘ દેશ આબાદ થતો નથી. પ્રદેશી રાજ્ય હોય તો તેના જાતભાઈઓનેજ માત્ર મોટા મોટા અધિકાર મળે છે ને તેમનું પોષણ થાય છે ને ત્યાંના લોકોનાં વિદ્યા અધિકાર તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવામાં આવે છે આવો સાધારણ નિયમ છે. આનો દાખલો ગુજરાતનું ગાયકવાડી રાજ્ય છે. ગાયકવાડ આ દક્ષિણનો મરાઠો છે ને તેથી તેના સગા સંબંધી ને દક્ષિણી લોકો મોટા અધિકારપર આવે આ ખુલું છે. ગુજરાતી લોક મોટા હુશીયાર હોય તોપણ તેમનું વજન પડવું જોઈએ તેટલું પડતું નથી. રાજાની ભાષા સંબંધથી ઉપર લખેલા સ્વજાતિય લોક તરફ વધુ વિશ્વાસ રહેવાથી ગુજરાતની સંપત્તિ દક્ષિણી લોકોના હાથમાં આવે છે. આ રીતે પ્રદેશી રાજા હોય એટલે ત્યાંની પ્રજા નિરૂપાય થાય છે, અને રાજાપણ તેમની માગથી તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી સ્વજાતીનો પક્ષપાત કરે આ ખુલું છે. આથી આવું રાજ્ય સુખકારક નથી, એવું રાજ્ય મીમાંસકોનાં કહેવું છે. પરંતુ મૂળથી લોકો દુર્બલ થઈ સ્વસંરક્ષણ માટે અશક્ત થાય એટલે પારકું રાજ્ય માન્ય કરવું આ અવશ્ય છે. આથી ગુજરાતનું ગાયકવાડી રાજ્ય ખરાબ છે એમ લોકો ન સમજતાં મરાઠી રાજ્યને આહે છે. ખરું જોતાં તો ગુજરાતમાં ગુજરાતી રાજા હોય તો તે વિશેષ સુખરૂપ થાય એમ છે. આ દેશમાં મતભેદ હોવાથી લોકોને પારકું રાજ્ય સાડું લાગે છે. સર્વ જાતોમાંથી એક રાજા થવો અશક્ય ન હોઈ કાઠપણુ એક જાતનો રાજા થાય અને એમ થાય એટલે બીજી જાતવાળાને તે પારકોજ જણાય અને તેનાથી જાતિ અભિમાન અને પક્ષપાત પણ થાયજ. આટલા વાસ્તે તે દેશ કિંવા જાત માંહેથી જુદો રાજા હોવો જોઈએ એ સર્વને પસંદ પડે

છે છતાં ખીજે રહેનાર કરતાં રાજ્યની જગ્યામાં રહેનાર રાજ વધારે ઈષ્ટ છે. મુસલમાન જવા, જે દેશમાં રાજ્ય છે ત્યાંજ ધર કરી રહેનાર રાજ સર્વ પ્રકારે લોકાના અહિન તું તેમજ અંપત્તિશયનું કારણ થનાર નથી. કારણકે તેના ઉડાઉ ખરચમાંથી દેશના લોકને લાલ થાય છે તેથી “ધી ઢોળાયું” તો- પણ ખીચડીમાં” તેવું થાયછે. સ્વરાજ્યના પરંપરાના રાજ્યના ઉદાહરણો પણ છે. પરંતુ આવી રીતના રાજ્યમાં દુઃશીલ રાજ્ય વંશ નિર્માણ થાય તો ત્યાં તેનો બંદોબસ્ત રાખી પ્રજાને સુખ થવા વ્યવસ્થા રાખનાર મુત્સદ્દીની એકાદી સમાજોર્ઝએ. ઇંગ્લાંડનો રાજ્ય કારભાર સ્વરાજ્યના પરંપરાના રાજ્ય જેવો છે પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ત્યાં પાર્લીમેન્ટની સભા છે ને તેથી લોકાને સુખ થાય છે. આમ છતાં પણ લોકો કહે છે કે આવી સભામાં ન્યાય મળતાં બહુવાર લાગે છે કારણકે. સર્વનો એકમત થવા ઘણો વિલંબ લાગે છે માટે એકજ રાજના હાથમાં સર્વ હોય તો તે તેની મરજી પ્રમાણે દરેક કામ ઝપાટા બંધ કરી શકે. આ કહેવું અંશતઃ ખરૂં છે પરંતુ પરંપરાના રાજ્યાધિકારમાં રાજ દુર્વૃત્ત થવાનો સંભવ વિશેષ છે સમગ્ર તે અટકાવવા પાર્લીમેન્ટ જેવી સભાની ઘણીજ જરૂર છે. નિયમિત રાજનું રાજ્ય એટલે જ પ્રમુખ લોક હોય તેણે સદ્ગુણી રાજ કિંવા વારસ ચુંટી કાઢી તેને રાજપદ આપી જે રાજ્ય આવેછે તે. શ્રેષ્ઠ સત્તાત્મક રાજ્ય એટલે રાજ રાણી હોય પણ તે નામના હોઈ પ્રજાપ્રતિનિધિથી ચાલતું રાજ્ય. આવી સભાને પાર્લીમેન્ટ કહે છે. ઇંગ્લાંડનો હાલનો રાજ્ય વહીવટ શ્રેષ્ઠ સત્તાત્મક પણ કહી શકાય. લોક સત્તાત્મક રાજ્ય એટલે પ્રજાપ્રતિનિધિની સભાના પ્રમુખ મારફત ચાલતું રાજ્ય. ફ્રાંસ અને અમેરિકા એ આવાં રાજ્યો છે. નિયમિત રાજનું રાજ્ય અને લોક સત્તાત્મક રાજ્ય આ પાસે

પાસે ગયાવે છે. નિયમિત રાજ પોતાની હયાતી સુધી કિંવા શ-
ક્તિ સુધી રાજ્ય કરે છે ને લોક સત્તાત્મક રાજ્યના પ્રમુખની
પાંચ પાંચ દસ દસ વર્ષે બદલી થાય છે. લશ્કરી રાજ્ય એટલે
રાજ્ય કારભાર તપાસનાર લશ્કરી મોટા મોટા અધિકારી હોય
છે. આ રાજ્યમાં બીજાં રાજ્યો જેવો ન્યાય ન હોય બદકેલ
માણસોની ધાક રાખવા જેવી શાંતતાની સ્થિતિ હોય છે. આતું
રાજ્ય સર્વથા ખરાબ છે અને આવા રાજ્યને રાજ્ય કહેવું પણ
યોગ્ય નથી. આતું રાજ્ય લોકોને હિતપ્રદ થતું નથી. દિલ્હી-
નું રાજ્ય આ માંહેનું હતું.

આ ભરતખંડમાં અનેક રાજ થયા. હમણા યુધિષ્ઠિર, ત્રિ-
કમ વગેરે રાજ થયા છે. આના રાજ્યનો વિસ્તાર મોટો હોવા-
થી તેને ચક્રવર્તી રાજ કહેતા હતા. પેહેલાં શીપાઈગીરી કરી
સૌર્ય દેખાડનારી ક્ષત્રિય જાતી હતી. પરંતુ આ ક્ષત્રિય કર્તવ્ય ને
ધર્મબ્રહ્મ થઈ તેમનાં રાજ્યો વૈશ્યોએ ને શૂદ્રોએ લીધાં. ભારતાદિ
ઐતિહાસિક ગ્રંથ પરથી નંદ રાજ સુધી ક્ષત્રિય રાજ થયા એ
પ્રસિદ્ધ છે. કાઠીઆવાડમાં યાદવકુલ સ્થાપન થયું, દક્ષિણમાં
સૂર્યવંશી રામચંદ્ર, પરમાર, યાદવ, આના વંશના રાજ થયા
તેમજ કોકણમાં ક્ષત્રિય ધર્મવર્તી પર્શૂરામે રાજ્ય કર્યું. દક્ષિણને
રામક્ષેત્ર ને કોકણને પર્શૂરામ ક્ષેત્ર કહે છે આ આના દાખલા છે.
આ દેશના લોકો પર દક્ષિણ તરફથી શૂદ્રોએ અને ઉત્તર તરફથી
આર્યોએ આવી આખો ભરત ખંડ તાબે કર્યો. જે પ્રમાણે આ
બે લોકો બે દિશા તરફથી આવ્યા તે પ્રમાણે હાલની વસ્તી પ-
ણ છે. ઉત્તર તરફ શૂદ્ર થોડા હોય દક્ષિણ તરફ ધણા છે. દક્ષિ-
ણમાં શૂદ્ર રાજ્યોએ ધણાજ કિલ્લા બાંધેલા છે. પરંતુ આગળ
ક્ષત્રિય રાજ્યે તેને જીતી લીધા તેથી તે કિલ્લા તેમના તાબામાં
ગયા હતાં ક્ષત્રીને શૂદ્ર સંપત્તી રહેતા હતા. પાછળથી ક્ષત્રિયો

અકીણ વગેરે દુર્ઘસનમાં ગરકાવ થનાથી તેમનામાં ધણીજ ક-
લહ થયો. આથી મુસલમાન લોકે હલો કર્યો અને એક ખીજને
મદદ ન કરવાથી સર્વ દાણા દાણ થઇ ગયા ને ઈદ્રપ્રસ્થ ને હ-
રિતનાપુર છુટાયાં અને ત્યાંના રાજ પદ્મશ્રેય થયા. ખેર!

પર્શુરામ, જરાસંધ વગેરેના ઈતહાસ ઉપરથી પેહેલાં
ક્ષત્રિયોનાં અભિમાન, કીર્તી ને શૌચ અલૌકિક હોઈ તેઓ યુદ્ધ-
લિક્ષા આપવા કદાપિ પાછી પાની દરતા ન હોતા આ સિદ્ધ
થાય છે. પરંતુ હાલમાં ક્ષત્રિયો પરાક્રમહીન થઇ ગયાં છે.
ક્ષત્રિયધર્મ આ પ્રમાણે પરાશરે કહ્યો છે:—

ક્ષત્રિયો હિ પ્રજારક્ષન્ શસ્ત્રપાણિઃપ્રદણ્ડવાન્ ।

નિર્જિત્ય પરસૈન્યાનિ ક્ષિતિં ધર્મેણ પાલયેત્ ॥ ૬૦-૨.

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સૂર્યમણ્ડલભેદિનૌ ।

પરિત્રાડ્યોગયુક્તશ્ચ રણે ચાઽભિમુખો હતઃ ॥ ૨૨-૩.

યત્ર યત્ર વસેચ્છૂરઃ શત્રૂભિઃ પરિવેષ્ટિતઃ ।

અક્ષર્યાંલ્લભતે લોકાન્ યદિ ક્ષીવં ન ભાષતે ॥ ૩૨-૩.

યસ્તુ ભગ્નેષુ સૈન્યેષુ વિદ્રવત્સુ સમન્તતઃ ।

પરિત્રાતા યદા ગચ્છે-ત્સ ચ ક્રતુફલં લભેત્ ॥ ૨૧-૩.

થસ્ય છેદક્ષતં ગાત્રં શરમુદ્રયષ્ટિભિઃ ।

દેવકન્યાસ્તુ તં વીરં વરન્તિ રમયન્તિ ચ ॥ ૩૬-૩.

દેવાંગનાઃ સહસ્રાણિ શૂરમાયોધને હતં ।

સ્વરમાણા પ્રવાવન્તિ મમ ભર્તા મમેતિ ચ ॥ ૩૭-૩.

યં યજ્ઞ સંઘૈસ્તપના ચ વિપ્રાઃ સ્વર્ગેષિણો વા ડત્ર તથૈવ યાન્તિ ।

ક્ષણેન યાન્ત્યેવ હિ તત્ર વીરાઃપ્રાણાત્સુયુદ્ધે ન પરિત્યજન્તે ॥ ૩૮-૩.

જિતેન લભતે લક્ષ્મી-મૃતેનાઽપિ વરાંગનાં ।

ક્ષણધ્વંસિનિ કાયેઽસ્મિન્ કા ચિન્તા મરણે રણે ? ॥ ૩૯-૩.

લલાટદેશે રુધિરં સ્તવચ્ચ યસ્યાહવે તુ પ્રવિશેત વક્ત્રં ॥

તત્સોમપાનેન કિલાઽસ્ય તુલ્યં સંગ્રામયજ્ઞે વિધિવચ્ચ દૃષ્ટં ॥ ૪૦-૩.

આ રીતે શૂર પુરુષ આજ રાજ્યાધિકારને યોગ્ય થાય છે. આ ગુણ સર્વને સાધ્ય હોય જ તે વિષે ઉદ્યોગ કરે છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. હાલમાં આ રીતે ગુણ મેળવી શૂર બનેલા થોડાજ નજરે પડે છે છતાં તે મધ્યેજ દિવસો દિવસ મ ત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ તે પોતાના દેશના લોકમાં શ્રેષ્ઠતા પામે છે અને ખીજા દેશના લોકપર પણ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્યોગ ચલાવે છે. આવી રીતે એક દેશના લોકને ખીજા દેશના લોક જીને એટલે જીતનાર વધારે ડાહ્યા અને બળવાન જોઈએજ. એક ઠેકાણાના લોકો નીચાવસ્થા પામે છે અને ખીજા ઠેકાણાના લોક ઉચાવસ્થા પામે છે, એક ઠેકાણેનાં લોકનાં ઉદ્યોગ, ધન, વિદ્યા, સૌર્ય વધે છે અને ખીજા ઠેકાણાના લોકમાં આળસ, ખ્રાંતિ, દૌર્બલ્ય ને દરિદ્ર વધે છે. પરંતુ આ કાળ મહાત્મ્યને ઇશ્વર શિવાય ખીજે ઉપાય નથીજ; તથાપિ મનુષ્યો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોઈ સાવધ રહે તો ઠેટલાંક દુઃખ કમી થાયજ.

રાજ્યને મુખ્ય આધાર પ્રજા પાસેનો કર છે આ કર ઉપર લશ્કરી ખંદોબસ્ત રાખવાનો છે. રાજા પાસે દ્રવ્યનું બલ વધારે જોઈએ. રાજાએ પ્રજાને પુત્રવત્ પાળવી જોઈએ. પ્રજાએ પણ સ્વરાજ્યનિષ્ઠ થઈ દર વખત રાજાને સાદ્ય કરવી જોઈએ રાજા પ્રજાના ધર્મના સંબંધમાં કામન્દકીનીતિ, શુકનીતિ વિદુરનીતિ, કણ્કનીતિ, નારદનીતિ, મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ ઇત્યાદિ ગ્રંથો છે.

આગળ જતાં રાજાના વંશો મૂર્ખ, ઉન્મત્ત થવાથી સભાની વ્યવસ્થા થયેલી હોવી જોઈએ. રાજાને તેના મંત્રીએ પ્રજા ચીરકાળ સુખમાં રહે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. રાજાને કાચકા સભા ને પ્રધાન આ લગામ હોય તે જ્યાં સારી સ્થિતિમાં છે ત્યાં રાજાને યોગ્ય રસ્તાપર રાખે છે. આ સર્વ વાત પ્રજા સુ-

જા ને ખલવાનૂ હોવા શિવાય બનતી નથી. લોકોનું જ્ઞાનખગ વધેટ રાજાને સત્તા ને મુખ્તીયારી છોડવી પડે છે. જ્ઞાન શિવાય સત્તા, સ્વાતંત્ર્ય ને અધિકારની પ્રાપ્તિ નથી. લોકોને સ્વાતંત્ર્ય ને સ્વહિત સમજાવા લાગ્યું એટલે તેઓ રાજાની ઈચ્છા પર અ-વલંબી ન રહેતાં રાજાને સભા રૂપી લગામ લાગુ પાડે છે. હવે આ પ્રકરણ એક બે બાબતનો ઉલ્લેખ કરી સમાપ્ત કરીએ છીએ. રાજાને તેની પદવી પ્રમાણે ડોળ રાખવો પડે છે ને તેજ પ્રમાણે રાજ્ય ગુણ એટલે મસલત ને વિચારનું ગો-પન રાખવું આ શ્લાઘ્ય ને ઉક્ત છે. રાજાનો ડોળ જોઈએ તેવો હોય તોજ લોકો તે ઉપર પ્રેમ રાખી આનંદ માને છે. રાજાનું છત્ર, ચામર ને સિંહાસન આ મુખ્ય હુપણ હોય તે શિવાય શૂ-રસેના, પાયદળ, ઘોડે સ્વાર, હાથી, રથ, દારૂગોળો અને શસ્ત્રા-સ્ત્રા સવાજમનુ અંગ કિંવા ભાગ છે. આનાથી રાજાનો આવિર્ભાવ મોટો ભયાનક ઢેખાય લોકો તેનાથી ભય પામી આ-દર યુક્ત વર્તે છે. આજ રીતે ઠેક ઠેકાણાની ખાતમી અને રા-જ્યક્રાંતિ સરખા વર્તમાન મેળવે તે જોટલો ગુપ્ત રાખવામાં લાભ છે તેટલો લાભ તેને ઉઘાડા પાડવામાં નથી. રાજા પર સં-કટ આવ્યું એવું પ્રજા જાણે તો પ્રજામાં અસ્વાસ્થ્ય ને ખળ-ભળાટ થઈ કટલાક દુષ્ટ લોકો આ સંધીનો લાભ લઈ વધારે પીડા કરવા લાગે છે માટે આત્રાં રાજ્ય પ્રકરણ ગુપ્ત રાખવા-ની જરૂર છે.

વિચારવાન લોકોએ ગુરૂ, પિતાને રાજા આના પદ્મહ-સ્તી, ને હૃદય હસ્તી આવા બે ભેદ માન્યા છે. પદ્મહસ્તી એટલે જના અધિકાર નીચે લોક સુખી ને માનધારી થઈ ઉત્તતિ ને પામે છે તે, ને હૃદયહસ્તી એટલે લોક દુઃખી, દુર્ગુણી ને મા-નહીન થાય છે તે. શાહુરાજા ને નાનાદ્વિજીવિસ આ પદ્માહસ્તી

હતા ને નાના બાળરાવ જેવા રાજા દબ્બહસ્તી હતા. આ ઉપરથી પદ્મહસ્તીજ રાજ્યને યોગ્ય છે. નીચેના શ્લોકમાં કહેલાજ રાજાને સારો રાજા કહે છે.

મૃશં સુમિશં દ્રવિણાડગમશ્ચ પ્રજાડનુરાગોડલ્પકરગ્રહાચ્ચ ।
અરોગતા ચાડસ્તિ જનરય પન્ન ધન્યસ્ય રાજ્ઞો વિષયેડસ્ય નિત્યમ્ ॥

શિવાય હું પ્રજાનો એક સેવક કિંવા કારભારી અથવા રખવાલ છું એમ સમગ્ર આત્મહિત પ્રમાણે તેના હિત તરફ જ લક્ષ્ય દે છે અને તેની સંપત્તિ ને જ્ઞાન આ વધારી તેને સુખ દે છે તેજ રાજા પ્રજાને ત્રિપ ને ઇશ્વરના આશીર્વાદને પાત્ર થાય છે. રાજાપ્રજાનો સંબંધ એટલે પિતાપુત્ર પ્રમાણે અથવા ગુરુ શિષ્ય પ્રમાણે સર્વથૈવ હોવાથી પ્રજાનું સંરક્ષણ, શિક્ષા અને શિક્ષણ આ ચલાવી પ્રજાની પુષ્ટિ કરવી આજ રાજાનું સાર્થક છે.

પરિશિષ્ટ ૧૫ મું.

હાલની રાજ્યવ્યવસ્થા.

આગતા પરિશિષ્ટમાં “ રાજ્યમોમાંસા ” આ મથાળા નીચે રાજ્યના સારાખરાખપણાની પરીક્ષા અને રાજના ગુણાવગુણનું તત્ત્વતઃ વર્ણન કર્યું તે અનુરોધે આપણા હાલના રાજ્યવ્યવસ્થા કેવી છે આનું જ્ઞાન સર્વને જોગ્યે આ ઇષ્ટ ને આવશ્ય હોઈ તે પ્રમાણે આપણા લોકોએ રાજ્યપતિજ્ઞ થવું જોઈએ, વખતોવખત રાજના કીર્તિપ્રસારને સાધ્ય કરવી ને કવચિત્ અન્યાયી વર્તન ચાલતું હોય તો તે બાબત વખતો વખત સૂચના કરી કૃપા માગવી. પરંતુ એકંદર રાજ્યવ્યવસ્થાનું જ્ઞાન ન હોય તો સરકાર કિંવા રાજ પાસે આટલા ધૈર્યથી

સૂચના કિંવા માંગણી કરવા લોકો હીમત ધરનાર નથી. હાલની રાજ્યવ્યવસ્થાની માંડણી કેવી છે, તેના અધિકારી કોણ દોણ છે, અને તેના હોદ્દા કેવા છે વગેરે માહિતી ઘણાજ થોડા ને હોય છે. પણ આમ હોવું જોઈએ નહીં. હાલની રાજ્યવ્યવસ્થા રાજ્યમીમાંસામાં વર્ગીકરણ કરેલા પારકા રાજ્યના લક્ષણ નીચે આવે છે ને તે પ્રમાણે કેટલાક અનિષ્ટ પ્રકાર અનુષંગત્વથી આપણા ભાગમાં આવ્યા છે. છતાં પરિણામી સુખ તરફ લક્ષ્ય દઈ વિચારી લોક સુખથી સરકારને સાદ્ય કરતા થાય છે ને તેજ શ્લાઘ્ય છે. એકંદરે દેશ આ એક સમુદ્ર હોઇ તેમાં કેટલી ચીજ છે તેનું વર્ણન અદ્ય સ્થળે ને અદ્યકાળમાં થવું અશક્ય છે અને તેમાં પણ હાલના જેવા વિશાળ રાજ્યનું વર્ણન કરવું એ મોટા વિસ્તારનો વિષય છે. તથાપિ હાલના રાજ્યના સંબંધમાં ઉપયોગી થનાર બાબત નીચે આપીએ છીએ.

ઈંગ્લેન્ડ રાજ્ય વિસ્તૃત હોઈ તેનો મૂળ દેશ ઇંગ્લાંડ ને રાજ્યધાની લંડન છે આ દોઢનું અઝાણું નથી. તે રાજ્યધાનીમાં મુખ્ય રાજ્યાધિકારણો શ્રીમન્ત મહારાણી અન્નેકઝાંડિયા વિક્ટોરીઆ, કેસર-હિંદ એટલે હિંદુસ્થાનનાં ચક્રવર્તિની આ હોઇ તેમના તાબામાં ઇંગ્લાંડ વગેરે સંયુક્ત રાજ્યને હિંદુસ્થાન ને તે શિવાય બીજો ઘણો ભૂપ્રદેશ છે. રાણીના સાદ્યક ઘણા હોઈ તેની માહિતી નીચે આપા છે. રાણાનું કુટુંબ ને સગ સંબંધી ઘણા હોઇ તે મહારાજ્યશાળી જગત્માં ગણાય છે. આ રાજ્યના મુખ્ય મંત્રિ મંડળને ટબોનેટ કહે છે તેમાં નીચે લખેલા મોટી પદવીના અમલદાર હોય છે:-

હાર્ડ ખજિનદાર.

હાર્ડ હાયઆન્સલર,

લાઈ પ્રેસિડેન્ટ કૉન્સિલ.

લાઈ પ્રીવિહસીલ.

લાઈ ઑફ અમિરાલ્ટી (આરમારખાતું).

આન્સેલર આફ એક્સચેકર.

સેક્રેટરી આફ સ્ટેટ્સ (સ્વદેશખાતું).

„ „ (પરદેશખાતું).

„ „ (ઉપરાજ્યવાસ્તે).

„ „ (લખકરીખાતું).

„ „ (હિંદુસ્થાનવાસ્તે).

પોસ્ટમાસ્ટર જનરલ.

પ્રેસિડેન્ટ, ગરીબ લોકોના ખંદોખસ્ત સાફ.

„ વ્યાપારખાતું.

ચીફસેક્રેટરી, આર્યલાંડવાસ્તે.

બહાઇસ પ્રેસિડેન્ટ, શાળાખાતું.

સેનાપતિ.

લાઈ ચેંબરલેન, ખાસગીખાતું.

લાઈ ગ્રેટ ચેંબરલેન.

અંડર સેક્રેટરી.

પ્રત્યેક ખાતાના સેક્રેટરી.

ખાસગીવાલા.

અટર્ની જનરલ.

લૉર્ડ હાયદાન્સ્ટેબલ, સ્કૉટલૅન્ડવાસ્તે.

લૉર્ડ લેફ્ટેનેન્ટ, આર્યલાંડ વાસ્તે.

આ કયાબિનેટ શિવાય એક હજૂર દરબાર [કૉન્સિલ] હોઈ તેમાં ૧૫૫ સભાસદ છે. અને સર્વમાં મુખ્ય ને સર્વ રાજ્યસૂત્ર-ધારી એવો જ પાર્લિમેન્ટ કિંવા મહાજનસભા છે, તેમાં નીચેના

ગૃહસ્થ હોયછે.

૪ રાજવંશી.—૧ પ્રિન્સઆર્ચ્બેશ, ૨ ડ્યુક આર્ચ બેડિ-
ખરો, ૩ ડ્યુક આર્ચ કંબરલેન્ડ, અને ૪ ડ્યુક આર્ચ કેમ્બ્રિજ.

૨ મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ.—૧ ક્યાંટબેરી ને ૨ માર્કના-
આર્ચબિશપ.

૨૦ ડ્યુક પદવીના સંસ્થાનિક.

૧૯ માર્કિર્વેસ પદવીના સંસ્થાનિક.

૧૯ અર્લ પદવીના સંસ્થાનિક.

૨૩ બ્લાયકૉન્ટ પદવીના સંસ્થાનિક.

૨૪ ધર્માધ્યક્ષ (બિશપ).

૨૨૧ બ્યારન્ પદવીના સંસ્થાનિક,

૧૬ સ્કૉટલેન્ડના મુખત્યાર.

૨૮ આયર્લેન્ડના મુખત્યાર.

૬૫૪ મહાલો મહાલના મુખત્યાર—હૌસ આફ કામન્સ.

આ બધી મંડળી મળી એક પાર્લામેન્ટ થઈ. આ વિલા-
યતની રાજ્ય વ્યવસ્થા થઈ હવે હિંદુસ્થાનની રાજ્ય વ્યવસ્થા
જાણવીએ:—

લંડનમાં ઇન્ડિયાઆફીસ નામની હિંદુસ્થાનવાસ્તે એક
કચેરી છે તેમાં સેક્રેટરી આફ સ્ટેટ અને અંડર ને આસિસ્ટન્ટ
સેક્રેટરી બેસે છે. તેના ૧૬ કૉન્સિલદાર છે. ત્યાં હિંદુસ્થાનના
સંબંધમાં એકંદર આઠ કમિટી છે તે:—

૧ નાણા, ૨ લખર, ૩ મહેસૂલ, ૪ અદાલત, ૫ રેલવે, ૬
ધમારતી, ૭ રાજ્યકારણ, ને ૮ ડાકતરી [વૈધકી]. આ દરએક
કમિટીમાં બે કિંવા ચાર લોક હોઈ તે પ્રત્યેકના જુદા સેક્રે-
ટરી હોય છે.

ખુદ હિંદુસ્થાનમાં નેક નામદાર ગવર્નર જનરલ આફ ઇન્-

ડિયા આ મુખ્ય પ્રધાન છે. તેની કૌન્સિલમાં ૧૦ સભાસદ, ૧ સેનાપતિ ને જુદા જુદા ખાતાના ૨૪ સેક્રેટરી છે. તે શિવાય ઈતર જે મોટા મોટા કામદાર છે તે:—

૧ નેક નામદાર લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર, પંગાલા; આની પાસે કૌન્સિલદાર, સેક્રેટરી, સેનાપતિ ને હાઈકોર્ટ આ છે.

નેક નામદાર ગવર્નર, મદ્રાસ આની પાસે ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે.

નેક નામદાર લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર, આગ્રા; ઉપર પ્રમાણે

નેક નામદાર લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર, પંજાબ;

કમિશનર, નાગપુર [મધ્યપ્રાંત]

કમિશનર, વ-હાડ.

કમિશનર, મહેસુરપ્રાંત.

નેક નામદાર ગવર્નર, મુંબઈ; આને કૌન્સિલદાર, સેનાપતિ ને હાઈકોર્ટ આ હોઈ શિવાય ૧૨ સેક્રેટરી ને અંડર સેક્રેટરી છે ને તેને એક કાયદા કૌન્સિલ ને બીજી રાજ્યકારભારી કૌન્સિલ એવી બે કૌન્સિલો છે.

આ હિંદુસ્થાનની મુખ્ય રાજ્યવ્યવસ્થા થઈ આ શિવાય દરેક ઈલાકાના સગવડ વાસ્તે જુદા કર્યા છે એટલે ન્યાય વાસ્તે ડીસ્ટ્રીક્ટ, મેહેસુલ વાસ્તે ડીવીઝન, ઈમારત વાસ્તે સરકલ, ઈત્યાદિ હોઈ તે શિવાય ઠેકાણે ઠેકાણે ત્યાંની યોગ્યતા બેઈ લશકર, તુરંગ, દવાખાનાં, શીતળાખાતું, ઈમારતીકારખાનાં, (ઈનજીનીયર) રસ્તા બાંધનારખાતું, હુસ્તરવિદ્યાખાતું, નિશાળખાતું ને તેના તપાસનાર, પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડન્ટ, નીમક, અક્ષીણ, જંગલ, રજીસ્ટરખાતાં, માજીસ્ટ્રેટ, રેલ્વેમાજીસ્ટ્રેટ, કોન્ટ્રોલમેન્ટ માજીસ્ટ્રેટ, રેવેન્યુ સરવે, ટંકશાળ, હીસાબી ખાતું, ધનામ ચોકસી ખાતું, લશકરી ખાતું રૂખાતું, નોટ ખાતું, જુના

લેખ શોધનાર ખાતું, ટપાલ, તારખાતું, ધર્મોદ્યક્ષ ખાતું વગેરે અનેક ખાતાં ને અધિકારી હોય તે ઉપર સારી યોગ્યતાના અધિકારી હોય છે. દરેક જીલ્લામાં જડજ, કલેક્ટર ને આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરની જગ્યાપર સિવિલ સરવીસના પરીક્ષામાં પાસ થયેલાને નિમવાનો અધિકાર છે. હાઇ કોર્ટમાં બારીસ્ટરો હોય છે. જીલ્લામાં જડજ, કલેક્ટરના હાથ નીચે મુનસફ મામલતદાર હોય છે. હાલની રાજ્યવ્યવસ્થામાં એક બાબત મુખ્ય ધ્યાનમાં રાખવા જોગ છે તે આ છે કે જ કોઈ ખાતામાં જને દાખલ થવું હોય તેણે તે ખાતાનો પરીક્ષા પસાર કરવી જોઈએ. આ પરીક્ષા સાધારણ લોકથી તે કલેક્ટર સુધીનાને આપવી પડે છે, હાઈકોર્ટ, ફાજદારી કોર્ટ, પારસી લોકના લગ્ન સંબંધી કોર્ટ વગેરે કોર્ટોના ભાગ છે. છાપખાનાની તપાસ રાખવા પ્રેસ રીપોર્ટર, ભાષાંતર કરવા ટ્રાન્સલેટર, અનેક વિદ્યામાં પ્રવિણ ગુરૂ- પ્રોફેસર વગેરે અનેક અધિકારી છે. જીલ્લાના પેટાનાં તાલુકા ને તાલુકાના પેટામાં કસબા, ગામો વગેરે હોય ત્યાં પોલીસ ચોકી, પટેલ, કુલકર્ણી ને તલાટી વગેરે નાના અધિકારી નીમી મુયત્ર કારભાર આવે છે. હાલની રાજ્યવ્યવસ્થાનું બીજું ધોરણ, દેશમાં સ્વસ્થતા ને શાંતતા રાખી વિદ્યા, જ્ઞાન, ન્યાય, સદ્વિચાર, સ્વાતંત્ર્ય ને લોકોપયોગી હરેક કૃત્યની વૃદ્ધિ કરી સર્વ પ્રજાને આબાદ ને સંતુષ્ટ રાખવા તરફ હોય તેનું પરિણામ પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે અનુભવમાં આવે છે એમ સર્વ વિચારવાન લોક કમુલ કરે છે.

આ પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડ સરકારની હાલની રાજ્યવ્યવસ્થા છે. આ બાબત વિચાર કરતાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારના નસીબ મોટાં કહો કિંવા તેની રાજ્ય કરવાની રીતીજ એટલી લોક પ્રિય કહો કે, તેનું મહત્વ, લૌકિક ને રૂબાબ બધે સરખો હોય જને તેને લાગે

કે કોઈ અંગ્રેજ આપણા કારભાર ચલાવનાર નહીં મળે ત્યાં સુધી તે સુયંત્ર ચાલનાર નથી. ઇંગ્લેન્ડના ખાદશાહે રાજ્યકારભાર સાડુ સર્વ ઇંગ્રેજ લોકો માંગ્યાછે; નિઝામ હેદરાબાદમાં સર સલારજંગે પણ ધણાજ અંગ્રેજો ભર્યા હતા. રેવા, સાંગલી અ કલકાટ, વગેરે સંસ્થાનિકાએ અંગ્રેજ કારભારી નીમ્યા છે. શેઠ મોરારજી ગોક્લદાસજેવા વ્યાપારીઓએ અને અહમદાવાદના સુતરના કારખાના માલીકે પણ ઇંગ્રેજ ઉપરી રાખ્યો છે. આ કાળ મહાત્મ્ય વિચિત્ર છે એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી.

પરિશિષ્ટ ૧૬ મું.

યાત્રા.

ખરેખર યાત્રા માર્ગ જે કોઈએ પેહેલાં દાખત કર્યો છે આ ધણાજ ઉત્તમ હેતુથી દાખત કર્યો છે એમ વિચાર કરતાં સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ આપણા લોક ખીજા સંધેતુ વિષિષ્ટ હેતુ વિષે જેમ જુલો ગયા છે તેમ આ વિષે પણ જુલો ગયા છે. ને આથી કરી યાત્રાથી થવો જોઈતો લાભ થતો નથી. યાત્રાઓએ અનેક દેશ જોવાઈ વેપાર ધંધાને ધણું ઉત્તેજન મળે છે. અનેક ભાષા, રીતભાત ને અમત્કારિક પદાર્થો જોઈ મનમાં આલ્હાદ થાય છે. પરંતુ લોકોની લાગણી આ સંબંધે કમી હોઈ તેઓ કેવળ સ્નાન દેવદર્શન, શ્રાદ્ધ બ્રાહ્મણભોજનથીજ કૃતકૃત્યતા સમજે છે તેથી જે લાભ થવો જોઈએ તે થતો નથી. આમ ન થતાં આપણે જ્યાંજઈએ ત્યાંની ઐતિહાસ ખાખતો ને સ્થળો વિષે માહીતી મેળવી યાત્રાક્રમ રાખવામાં આવે તો મોટો લાભ થાય છે. કારણકે સર્વ આખાલવૃદ્ધ યાત્રા કરે છે આમ ન હોઈ તેઓને તે સંબંધી જાણવાની ઈચ્છા હોય છે. આવા લોકોને

આવી બાબત જણાવતાં મોટા આનંદ થાય છે. આટલા વાસ્તે યાત્રામાં દાન, દેવદર્શન, સ્નાનની સાથે ત્યાંની હકીકત જાણવાની પણ પુરી જરૂર છે. અને આથીજ યાત્રાનો ખરો હેતુ સિદ્ધ થાય છે.

યાત્રાના ત્રણ પ્રકાર છે. સર્વમાન્ય, પ્રાંતમાન્ય ને પંથ કિંવા જાતી માન્ય. કાશી, પ્રયાગ, ગંગા આ સર્વમાન્ય છે. જ્ઞેઝુરીના ખંડોઆ આ પ્રણા વિભાગમાં માન્ય છે, છત્તીસગઢ આ કબીરપંથવાળાને માન્ય છે. એકંદરે યાત્રા વિષે આમ જોવામાં આ વે છે કે જ્યાં ઉત્તમ નદી, મંદીર, બ્રાહ્મણની વસ્તી, સાધુ પુરુષની સમાધ, ઠાઈ મહા પુરુષનું વાસ્તવ્ય સ્થાન, મહત્કાર્ય બનેલ જગ્યા, અદ્ભૂત ચમત્કારિક સ્થળો વગેરે સ્થળો યાત્રા ભરાય છે. ઉદાહરણ:-પ્રયાગમાં ગંગા યુમના સંગમ, ત્રિચનાપલીમાં શ્રીરંગનું મંદીર, નાસીકમાં બ્રાહ્મણની વસ્તી, આળંદીમાં જ્ઞાનદેવની સમાધ, અયોધ્યામાં રામચંદ્રની રાજયધાની, દશાશ્વમેધમાં મોટા યજ્ઞ જવાલામુખી, વજ્રેશ્વરી વગેરેમાં ઉના પાણીના કુંડો વગેરે અદ્ભૂત ચમત્કારો છે. આવીજ રીતે કાળ મહાત્મ્ય પણ છે. વ્યતિપાત, અધિકમાસ, સિંહસ્થ, કન્યાગત, મંદ્રસૂર્ય ગ્રહણ, મકર, અર્ધ્યાદ્ય, કપિલાષ્ઠી, અનેક દેવતાના ઉત્સવના દિવસોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે યાત્રા ભરાય છે. યાત્રામાં ધણું કરીને કૌર, સ્નાન, શ્રાદ્ધ, બ્રાહ્મણ ભોજન, દેવપુજા, બલિદાન, વગેરે કરવાનું હોય છે. પ્રસિદ્ધ યાત્રા સ્થાનનું થોડુંક સંક્ષિપ્ત વર્ણન અહીંઆ આપીએ છીએ. કાશી, પ્રયાગ ને ગયા આ ત્રણને ત્રિસ્થળી કહે છે અને તેમાં અનુક્રમે દંડન, મુંડન ને પિંડન આ કર્તવ્ય હોય છે.

અયોધ્યા; મથુરા, માયા (હરિદ્વાર), કાશી, કાંચી, અવંતિકા (ઉજ્જૈન) અને દ્વારવતી (દ્વારિકા) આ સાત નગરીને સપ્ત પુરી કહે છે.

પ્રભાસ પાટણના સોમનાથ, શ્રીશૈલ્યમલ્લિકાર્જુન, ઉ-
જ્જનના મહાકાલ, નર્મદાપરના ઝોંકાર માધાંતા, હિમાલયના
કેદારનાથ, ડાકિની વનના ભીમાશંકર, કાશીના વિશ્વેશ્વર,
ત્ર્યંબકના ત્ર્યંબકેશ્વર, ચિતા ભૂમીમાંના પરળી વૈજનાથ, દારૂ
કાવનના અવંઢયા નાગનાથ, સેતુબંધ રામેશ્વર અને વેણના
ધૂણેશ્વર આ બાર જોતિર્લિંગ છે. આ બધા સ્થાનમાં પેહેલાં
મોટી શિવપુરીઓ હતી એમ તે જોવાથી જણાય છે.

રામનાથ, જગન્નાથ બદરીનાથ ને દ્વારકાનાથ આ
ચાર ધામ છે.

અલકનંદા ને મંદાકિનીનો સંગમ તે નંદપ્રયાગ, અલંક
નંદા ને પીંડાર આનો સંગમ તે કર્ણુ પ્રયાગ, અલંકનંદા ને
મંદાકિનીનો સંગમ તે રૂદ્રપ્રયાગ, ભાગીરથી ને મંદાકિનીનો
સંગમ તે દેવપ્રયાગ, ગંગા યમુનાનો સંગમ તે ભૂતપ્રયાગ, કૃ-
ષ્ણા ને વેણીનો સંગમ તે દક્ષિણપ્રયાગ, ને સાતમો પાર્વતીપ્ર-
યાગ. આ સાત પ્રયાગ છે.

નારાયણ સરોવર, માનસ સરોવર, પુષ્કર, ખિંદુ સરોવર
ને પંપા સરોવર આ પાંચ સરોવર છે.

માતાપુર, જોગાઈનાં અંબે, કાલ્હાપુર ને તુલબપુર આ
ચાર પીઠ છે.

ડાકાર, શ્રીનાથ, વ્યંકટેશ, કાર્તિકસ્વામી, ગ્રાડખંડી, વૈ-
જનાથ, પરળીવૈજનાથ, પશુપતેશ્વર [નેપાળ], અમરનાથ
(કાશ્મીર), બ્રહ્મકપાટ, બદરીનારાયણ, મુક્તનાથ—જ્યાં શાલિ-
આમ નિકળે છે, ધરણીધર, અધરમાધવ, મહાબળેશ્વર, ચિત્ર-
કૂટ, વિંધ્યવાસિની, એલંમા, તુલસીશ્યામ, સુદામાપુરી, મા-
ધવપુર, ગોપીતલાવ—જ્યાં ગોપીચંદનામની માટી છે, કુરૂક્ષેત્ર,
હંપીવિરૂપાક્ષ, શ્રીરંગ, ઉડપીસુબ્રહ્મણ્ય, અનંતશયન, કન્યા-

કુમારી, જનાર્દન, દર્ભશયન, પદ્મનાભ, ગોકર્ણિમહાપ્રણેશ્વર, એકલિંગ, હિંગળાજમાતા, પંઢરીનાથ, શાખાંખરી, કામાક્ષી, મીનાક્ષી, અમરકંઠક, અષ્ટગણપતી, પંચકદાર, અષ્ટસિદ્ધ, બેચરાજી, ખંડોખા, જોતિખા, ઈત્યાદિ સહસ્ત્રશઃ દેવ છે.

ગંગા, યમુના, શરયુ, ગોમતી સંરસ્વતી, નર્મદા, તાપી, સિંધુ [મિઠોમહિરાવણ], ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી, સામ્રમતી, તુંગભદ્રા, વેણી, ભીમા, તાપી, ક્ષિપ્રા ઈત્યાદિ સેંકડો નદી છે.

જ્વાલામુખી, તપ્તમણિકર્ણિકા, રેવાળેશ્વર, રાજપૂરની ગંગા, વજ્રેશ્વરી ને દેવકીવગેરે ઠેકાણાના ઉણ્ણુ કુંડો, નરસોખા ની વાડી આ અદ્ભૂત અમત્કારી સ્થળો છે.

આળંદી, દેહુ, ચિંચવડ, સાસવડ, આફળ, પરળી, નિર્મળ, કિષ્કિંદા, વૃંદાવન, ગોકુળ, પરશુરામ, કવાડ, માયજી, અકકલકોટ, મોરેશ્વરનાગણપતી, શિતપૂર [કપિલાશ્રમ] ઈત્યાદિ ષણ્ણુ ઠેકાણે સમાધો ને સત્પરૂષોનાં સ્થાનો છે.

પાલિટાણા, સંમતશિખર, ગિરનાર, અંત્રિક, પારસનાથ, અયુ [અર્ચુદગિરિ] ઈત્યાદિ જૈનોનાં ક્ષેત્રો હોઇ તેજપ્રમાણે કબીરપંથી, સ્વામિનારાયણપંથી, લિંગાઇત, શિખ્ર વગેરે પંથવાદનાં અનેક સ્થળો છે.

આ પ્રમાણે અનેક ઠેકાણાં યાત્રાસ્થાન વિષે પ્રસિદ્ધ હોઇ ત્યાં અનેક પર્વોપર નિયમત વખતે યાત્રા ભરાય છે. નીચે લખેલા સ્થાનોમાં ગંગા આવે છે તે:—

ईज्ये मेषादियाति प्रथम मखमखा गंडकी काशिका स्या—

ત્રાવેરી ચૈવ ગૌતમ્યથ હરિતનુજા તુંગમદ્રા વિશાલા ॥

કોદણ્ણાડડરવ્યં ચ કુણ્ણં તદનુ મલ્લપહા કુમ્ભકોળં તતઃસ્પા—

મ્મીને માનઃસરોજે વ્રજતિ સુરનદી યત્ર યાતે નમસ્તે ॥

સારાંશ આવાં પરમાવધી યાત્રાસ્થાનો છે. આ સ્થાનોની આબુખાબુના લોકો દ્રવ્યવાન અને ફકીરો આવા સ્થાનોની ભેટ લઈ શકે છે.

પરિશિષ્ટ ૧૭ મું.

દેશસુધારણા.

વિધાની વૃદ્ધિ થઈ ખીજ દેશ સાથે પોતાના દેશની તુલના કરી તેમાં કમીપણું જણાય તે પ્રાપ્ત કરી લેવાની જ ઇચ્છા ને તદનુરૂપ વર્તન આ દેશ સુધારણા છે. આજ જે દેશસુધારણાની જરૂર લોકોને જણાય છે તે પેઢેલાં જણાતી હોય એમ લાગતું નથી. નીતિ, બુદ્ધિ અને દ્રવ્ય આ ત્રણની અંતર્ભૂત દેશસુધારણા છે. આ ત્રણનો ઓધ જ્યાં અખંડ વહે છે ત્યાં દેશસુધારણા હોય છે. દેશસુધારણાના આ ત્રણ સૂત્રો છે. આ સૂત્રોનાં વૃત્તિ, ભાષ્ય વગેરે મોટા મોટા ગ્રંથો હોઈ તે બધાનો સારાંશ આ પરિશિષ્ટ માંહેનો દેશસુધારણાનો વિષય છે. આ સૂત્રો અને તેનાં વૃત્તિ, ભાષ્ય અનુક્રમથી સંક્ષેપમાં આપીએ છીએ.

નીતિની વૃદ્ધિ એટલે સમ્બંધ, સદ્ગ્રંથ, સજ્જન ને સુબોધની વિપુલતા થવી એમ છે. બુદ્ધિની વૃદ્ધિ, કુશલ, બુદ્ધિમાન લોકોની શિક્ષાશાળા, પાઠશાળા, અનેક રસાયણી પદાર્થનું જ્ઞાનને તેની સામગ્રી, અનેક યંત્રો, અનેક રંગ ને પદાર્થ કરવાનો યુક્તિ વગેરે જ્યાં હોય છે ત્યાં થાય છે. શિવાય બુદ્ધિની વૃદ્ધિને સાધની-ભૂત એવો અનેક ઉદ્યોગ કાઢી, સ્વદેશમાં સર્વ પદાર્થને સર્વ આપત હોય છે અને એમ ન હોય તો પ્રદેશમાં જઈ ત્યાંના પદાર્થ ને અજ્ઞાત બાબતોની માહિતી મેળવો, તેનો ઉપક્રમ આપણા દેશમાં કરવો ને અંગમાં ગુણાવગુણની પરીક્ષાનું જ્ઞાન હોઈ તે

પ્રમાણે ગુણની આહના કરવી ઇત્યાદિ બુદ્ધિવૃદ્ધિનું કારણ છે. દ્રવ્યની વૃદ્ધિ બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય તો તેના અંગભૂતવે કરી સિદ્ધ છે. દ્રવ્યથી લોક સુખી થાય છે ને સર્વ દ્રવ્યને સ્વાધીન છે એ સર્વત્ર સિદ્ધ છે સખ્ય દ્રવ્યવૃદ્ધિની અત્યાવશ્યકતા છે. દ્રવ્યથી સર્વ અપ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે અને દ્રવ્ય સર્વ સુખનું અધિષ્ઠાન છે. દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કરવા કૃષી, હુત્રર ને વ્યાપાર આ ત્રણ સાધન છે. જમીનમાં એક દાણાના જમ સો થાય છે તેમ એકના સો કરવાનું સામર્થ્ય ખેતીમાં છે. હુત્રરથી, કૃષિથી કિંવા ખાણોમાંથી મેળવેલા પદાર્થને અનેક રૂપો આપવામાં આવે છે ને તેથી તેની કિંમત વધે છે. લાકડાં, લોખંડ, રૂ વગેરે અનેક પદાર્થની અનેક જાણસો અનેક રૂપમાં આપણને મળે છે ને તેનો આપણને ઉપયોગ પણ થણો છે. હુત્રરથી મનુષ્યને આચ્છાદનને છાયા મળે છે એટલે હુત્રરથી કારીગરો ધરો ખાંધે છે, હથી આરો ખનાવે છે, વસ્ત્રો ખનાવે છે, વગેરે. આવો આ હુત્રર દ્રવ્યવૃદ્ધિનું મુખ્ય સાધન છે. વ્યાપારથી અનેક અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અનેક અદૃશ્ય વસ્તુ દેખાય છે. રૂ, લોખંડ, સાકર, નાળીએર, ખજૂર, દ્રાક્ષ વગેરે જાણસો જુદા જુદા દેશથી આવે છે. વ્યાપારમાં હજારો લોક લાગી લાખો રૂપાંઆની ઉચળ પાથલ થાય છે. દ્રવ્યવૃદ્ધિનાં કૃષિ, હુત્રરને વ્યાપાર આ ત્રણ મહત્વનાં સાધન હોઇ તે ત્રણેનો અન્યોન્ય દૃઢતર સંબંધ છે. કૃષિ શિવાય પદાર્થ માત્રની પ્રાપ્તિ નથી, હુત્રર શિવાય તેનો ઉપયોગ નથી અને વ્યાપાર શિવાય ખપ નથી. પદાર્થ લઈએ તો તેના પણ ત્રણ ભેદ છે. અત્યાવશ્ય, સુખ ને શ્રીમંતો ઉપયોગી. અનાજ, પાણી આ અત્યાવશ્ય છે. ધર ખાર, વસ્ત્રો, વાસણ આ સુખના પદાર્થ છે અને સોના રૂપાના દાગીના, રેશમી કપડાં, સુંગધી સામાન આ શ્રીમંતોપયોગી પદાર્થ છે. આ

રીતે દેશ સુધારણાના મૂળ ત્રણ સૂત્રો ને તેપરનાં વૃત્તિ, ભાષ્ય સંક્ષેપમાં થયાં. હાલના પચાસ વર્ષથી જોઈએ તો અંગ્રેજી રાજ્ય માં નીતિ, બુદ્ધિને દ્રવ્ય આ ત્રણે વધ્યાં છે. અનેક પદાર્થોની કિંમત વધી પરદેશનો વ્યાપાર વધ્યો છે. સર્વત્ર તાર, આગગાડી થઈ વ્યાપરને ઉત્તેજન મળે છે. ખેતી વધી જમીનની રાપણી વધી. આ પ્રમાણે સર્વ અનુકુલ છે એમ ઉપર ઉપરથી જણાશે પણ પ્રારંભથી જોઈએ તો એમ જણાશે કે નીતિની સાથે અનીતિપણ વધી છે, બુદ્ધિ ક્ષાયે કુબુદ્ધિ પણ વધી છે—એટલે ખોટા સોગંદની પરવા ન રહી ને મધપ્રાશન વધ્યું, ને કિંમત વધવાથી જે દ્રવ્ય આન્યું તે પ્રમાણે ખર્ચ પણ વધ્યો. એટલે કે જે ની જરૂર નથી એવાં જણસો, ખીલોરી ઝાડો, ઝુમરો, આરસાઓ, કાચો વગેરે દૃષ્ટિને માત્ર સારા પણ વસ્તુતઃ નિરૂપયોગી પદાર્થો લેવા છંદ લાગ્યો તેમજ પરદેશી માલ સસતો મળવાથી લોકો તે લેવા લાગ્યા તેથી સ્વદેશી ધંધો કુખ્યો તે સુધારવા લોકો લક્ષ્ય આપતા નથી. આથીજ બીખારીની સંખ્યા વધી છે. દરેક લોકોને પુણ્ય, પુરુષાર્થ, લૌકિક ને પરોપકાર આ ચાર હેતુ ધર્મ કરવાને કારણભૂત હોય છે. પરંતુ સ્વદેશહિત કેમ થશે આનો વિચાર કરી કાળ ને દ્રવ્ય વ્યય થાય તો સાડું. ઉદ્યોગ વધી બીખારી કમી થાય એવે રસ્તે દ્રવ્ય વ્યય કરવો જોઈએ. દ્રવ્યનિષ્પત્તીને કાળ, દ્રવ્ય, તર્ક ને અનુભવ જોઈએ છીએ. સર્વ ઉદ્યોગ સુચન આલી એકમેકને ઉપદ્રવ ન થાય સમગ્ર સરકારને નોકર આ આવશ્યક છે. આજે સરકાર આટલો મોટો કર લેછે છતાં ખર્ચ પુરો ન થતાં કરજ કરવું પડે છે. કાગળની નોટો, ટીકીટો વગેરે પણ સરકારના અવાઠવ્ય કરજનાં ફરજ છે. પેહેલાના રાજ્યમાં સુખનીને ધર્મની ઈમારતો મણી થઈ. મસીદો, દેવળો, કિલ્લા, વાઢા, અમરસમેહેલ, રાજ

માહાલ, મોતીમસીદ આં સર્વ પૂર્વની શ્રીમંતી ને સુખ દેખાડે છે ; પરંતુ દેશહિતાર્થ શાળા, દવાખાના, જળખંધ, ધર્મશાળા, રસ્તા, પુલ ઇત્યાદી કામો આ રાજ્યમાં વધારે છે. હાલમાં અને ક કારખાનાં થઇ કૌશલ્યપણ વધે છે ને સરકારના અપ્રતિબંધ ને અભિન્ન સુશિક્ષનાણુ ક્રમથી તેનો પ્રસાર પણ વધે છે. પણ લોકો તરફથી દ્રવ્યકાળનો યોગ્ય ઉપયોગ થતો નથી. લગ્નમોજનમાં હજારો રૂપીઆ ખર્ચે છે. રાજ્યો પાસે દ્રવ્ય છે તેપણ ખુશ મરકરાઓને મળે છે પણ વિદ્વાનની કદર જાણી દેશ હિતના કામમાં તેના ઉપયોગ થતો નથી. દેશી રાજના મનમાં દેશ સુધારણાની કલ્પના પણ આવી જણાતી નથી. તેમના તરફથી મીઠો, યંત્રો અને શિલ્પને આશ્રય મળશે ત્યારે જ દેશ સુધારણા થશે. જેને ત્યાં અષ્ટ પ્રહર દારિદ્રવાસ છે તે દેશસુધારણાનો વિચાર કરશે પણ ધનિકાને તે થનાર નથી. લાંબો વખત સરકારી નોકરી કરી પેનશન લઇ જે દ્રવ્યવ્યય ને કાળવ્યય થાય છે તેને બદલે આવા કામમાં કરાય તો તે ઉત્તમ છે. વિલાયતમાં ૬૦-૬૦ વર્ષના પેનશન લઈ બેઠેલા ગૃહસ્થો આપણા જેવા આગસ્ટ બેસી ન રહેતાં સ્વદેશ હિતમાં યાહોમ કરી અમર કીર્તિ મેળવે છે. આપણા તરફ ધર્મ સંબંધી દ્રવ્ય વ્યય પણ ખરાખર થતો નથી. એકંદરે આપણા દેશમાં દ્રવ્ય ને કાળ વ્યય યોગ્ય રીતે થતો નથી.

દેશસુધારણા દેશસુધારણા આમ ખરાડા મારવાથી દેશસુધારણા થનાર નથી. દેશ સુધારણાનિમિત્ત ઉદ્યોગ કરવાથી જ દેશ સુધારણા થાય છે. સુધારણા કરનારા પુખ્ત, અનુભવિક, ને વજનદાર હોવા જોઈએ. દેશ સુધારણા કરવા પેહેલાં દેશની સ્થિતિનું સારી રીતે જ્ઞાન હોવું જોઈએ. દેશનો જમાખર્ચ સર્વ છપાઇ પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમજ અમુક રૂપીઆનો ખાલ આવે છે ને અમુક

રૂપીઆનો માત્ર જય છે આ પણ જાણવામાં આવે છે. આ જી-
પરથી સર્વ વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રદેશમાં જાંઘને ત્યાંની રીત-
ભાત ને જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. હિંદુસ્થાનના ૬૨ માણસ દીઠ
ઉત્પત્તિ સુમારે ૧૮ રૂપીઆ છે ને સરકારી કર ૩ ૨-૮-૦ છે.
સરકારને સર્વ ઉપજ ૩૦ કરોડ રૂપીઆ મળે છે. આ ઉપજ ૫
ણ ખરો જીપજતરીકે ૬ ઠો ભાગ ગણે છે. એકંદરે જીપજ ૧૮૦
કરોડની છે. હિંદુસ્થાનની વસ્તી ૨૫ કરોડની છે તેમાંના ૧૦
કરોડજ મેહેનતુ લોક છે. આ રીતે ૧૮૦ કરોડને દસે ભાગીએ
તો ૧૮ રૂપીઆ ઉદ્યોગી માણસને મળે છે. આમાં બધરાં છોક-
રાં, આજરી, દુઃખીને અન્નવસ્ત્ર, સરકાર કરી અને ધર આગળ
આવતા કાર્યો પાર પાડવા મુસ્કેલ છે. વિલાયતમાં ૬૨ માણસ
દીઠ જીપજ ૩૦૦ રૂપીઆ હોઈ કર ૨૫ રૂપીઆ છે. આ લો-
દાની પેદાશ મોટી હોવાથી તેને આટલો કર આપવો ભારે પડ-
તો નથી. અહીંના લોદાને સરકારી કર ધણી ભારે પડે છે. વિ-
લાયતના અને અહીંના લોકના સુખ દુખમાં પણ આ જીપરથી
ભારે અંતર છે આ સિદ્ધ થાય છે. આ દેશના લોકમાં કાળખળવ-
તર મનાયો છે અને તેથી ઉદ્યોગની પ્રીતિ રહી નથી. ગુજરાતી
લોકો જવા બધા લોકો નથી. ગુજરાતી લોકો હમેશા ઉદ્યોગમાં
જ લાગેલા છે તેમજ તેનું ફળ પણ તેમને મળે છે. ગુજરાતની
જમીન સારી છે તેમ લોકો ઉદ્યોગી પણ છે. દક્ષિણદેશ આટલો
સારો ન છતાં ત્યાંના લોક ઉદ્યોગ કરતા નથી. દક્ષિણી લોકોમાં
ડાકટર વગેરે છે પણ તે યોગે સંપત્તિ ન વધતાં ઘટે છે એટલે કે
નવું દ્રવ્ય જીતપત્ર ન થતાં લોકનું દ્રવ્યજ તે મેળવે છે. સર્વ લોકો
એ લેખક થવાનાં કરતાં ધંધામાં ગુથાવાની જરૂર છે.

ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલા પદાર્થ માંહેનો એકપણ પદાર્થ નિ-
રૂપયોગી નથી. માત્ર ઉત્પાદક વર્ગ વધવાની જરૂર છે. પ્રદેશમાં

થી ઉત્પન્ન થયેલી ચીજના ચંત્રથી બનેલા પદાર્થ આ દ્રવ્યજ છે. આ અર્થશાસ્ત્રનો વિષય છે માટે એટલુંજ કહેવાનું છે કે દેશસુધારણા સાડ ઉત્પાદક વર્ગની જરૂર છે.

આ દેશમાં સેંકડે ૫૦ ખેડુત, ૩૦ કારીગર ને ૨૦ શ્રીમંત છે. શ્રીમંતમાં શીપાર્થ, રોજગારી ને ભીક્ષુક વગેરે સંપતિને હાની કરનાર પણ આવે છે. શિવાય રોગી, સ્ત્રી પુત્ર વગેરેનું પોષણ પણ ઉદ્યોગીને કરવું પડે છે. આ દેશની પચીસ કરોડ પ્રજાને વર્ષ દહાડે બે રૂપીઆનું કાપડ લાગે છે એમ અટકળ કરીએ તો ૫૦ કરોડ રૂપીઆનું કાપડ આ દેશમાં આવે છે આ સિદ્ધ થાય છે. આનો અડધો ભાગ દેશમાંથી અને અડધો પ્રદેશમાંથી આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં ૨ કરોડનું સુતર થાય છે અને તે પણ ૩૦ નંબરથી ઉપરનું થતું નથી. તે આવા યંત્ર ને કામની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. પરદેશી માલ આપણે વાપરીએ છીએ તેથી દેશ નિર્ધન થાય છે એમ નથી. વિલાયતમાં ૬૫ રૂપીઆનો, આસ્ટ્રીઆમાં ૧૧૦ રૂપીઆનો, દેનેડામાં ૩૦ રૂપીઆનો, અમેરિકામાં ૧૬ રૂપીઆનો ને હિંદુસ્થાનમાં ૨-૮-૦ રૂપીઆનો માલ દર વર્ષે ખપે છે. આ ઉપરથી હિંદુસ્થાનની શક્તિ કમી છે એ જણાય છે તેમજ દારિદ્ર વધારે છે આ પણ સિદ્ધ છે. આ બાબતમાં લોકોના અનેક તર્કો છે. કાઈ કહે છે કે લોક આળસુ છે, કાઈ કહે છે કે વસ્તી વધી છે, કાઈ કહે છે કે કોરટોમાં પૈસા જાય છે, કાઈ કહે છે કે લોકો ઉડાઉ ને અવિચારી થયા છે, કાઈ કહે છે કે સરકારનો કર વધ્યો છે, કાઈ કહે છે કે આગગાડીથી સંપતિનો નાશ થયો છે, કાઈ કહે છે કે પ્રદેશમાં દ્રવ્ય જાય છે, કાઈ કહે છે કે સાહુકારોએ રૈયતને છુડાડી છે પણ તેનો ઉપાય કાઈ કરતું નથી. આ બધાં કારણોમાંથી અમુક ખરું કારણ આ નિર્વિવાદ કહી શકાય એમ ન-

શી. આ બધાં કારણો અંશતઃ ખરાં હોય તે દૂર કરવા ઉત્પા-
દન મેદાનત વધારવાની જરૂર છે. લોકોએ ઊદ્યોગવૃદ્ધિનો માર્ગ
સાધવા જોઈએ, પ્રદેશમાં જવું જોઈએ, ખાણસગ્ન અને કાર-
જવારા બંધ કરવા જોઈએ, પરસ્પરનો કલહ કાઢી નાંખી
અધુરેન વધારવો જોઈએ, વિદ્યા ને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી
જોઈએ. આમ ન થયું તો દેશ વધારે નિર્ધન થશે. ઊદ્યોગથી વિ-
સાચત વધ્યું તેનું ઉદાહરણ આપણી આંખ આગળ છે. પચા-
સ વર્ષ ઉપર જ્યાં એક લાખનો વ્યાપાર હતો ત્યાં હાલમાં ચા-
લીસ પચાસ કરોડનો વ્યાપાર થયો છે. આનું કારણ યાંત્રિક
શક્તિ છે. યંત્રથી અનેક કાચી જાણસોને સંસ્કારી કરી તેના
ઉપર વધારે કિંમત મેળવે છે. આનું કારણ તેમની શ્રુદ્ધિ છે.
આ ઉપરથી શ્રીમંત લોક આ દેશમાં આવાં યંત્રો લાવી કમર
કસશે તો દેશસુધારણા જલદી થશે. દેશસુધારણા શિવાય સુખ
નથી. દેશસુધારણા થવાની આપણા જવા નિર્ધન દેશમાં બાણીજ
જરૂર છે.

આ પુસ્તકનાં પ્રથમથી થયેલાં ગ્રાહકો.

મહારાજ શિયાજીરાવ ગાયકવાડ ર.૧૦૦	રા. બ. ગોપાલરાવ હરી દેશમુખ	૧
અંબા.	રા. જગજીવનદાસ નરોત્તમદાસ	૧
નામ.	રોહ નાગરદાસ સોભાગદાસ	૧
સંખ્યા.	રા. શાકરલાલ કુરમારામ દેશાઈ	૧
૧૧. રા. લાકશંકર નાનાભાઈ	રા. ગોવિંદજી ભદ્રવજી કપુરવાલા	૧
રોહ મધુરાદાસ લવજી	રા. ઝવેરીલાલ જમીયારાકર યાજ્ઞિક	૧
„ ગોવર્ધનદાસ ગોકળદાસ	રા. મનમુખરામ સુરયરામ ત્રિપાઠી	૧
„ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી	રોહ લીલાધર હરીદાસ	૧
„ મંગળદાસ જમનાદાસ	„ ત્રીભોવનદાસ રતનજી મોદી	૧
„ ગોવર્ધનદાસ ખડાજી	પરચુરજી	
„ જીવીલદાસ લલુભાઈ	મહારાજ સાહેબ ભાવનગર	૪૦
„ હીરજી રતનશી	રા. સાહેબ કચ્છ	૨૫
„ દ્વારકાદાસ રયામજી	વડોદરા કેળવણી 'ખાતું'	૨૫
„ જગમોહનદાસ વનરાવનદાસ	મહારાજ શ્રી નારજીસીંગજી-ધરમપુર	૨૫
„ કેશવજી દામોદર	ગુજરાત વરનાકપુલર સોસાયટી	૨૦
„ દીનરાજ માણેજી પીઠીદ	ઠાકોર સાહેબ લીમડી	૧૦
„ મુજીજી જેઠા.	રાણા ભલમસીંગ	૫
„ શ્રીજીભાઈ હરીભાઈ	સંસ્થાન જુનાગઢ	૫
„ ત્રીભોવનદાસ મંગળદાસ	ઠાકોર સાહેબ વઢવાજી	૪
„ દામોદરદાસ ઠાકરસી	અહમદાબાદ.	
„ ત્રીભોવનદાસ વરજીવનદાસ	ભોજાનાથ સારાભાઈ	૨
„ ગોકળદાસ જમમોહનદાસ	દલપતભાઈ ભગુભાઈ	૧
„ ડા. સુરજરામ ગીરભાઈકર	પ્રાણગોર્નાદ રાજરામ	૧
„ રાવજી માવજી ભાણુજી	બીલખા.	
„ મગનલાલ કૃષ્ણારામ	રા. બ. મણીભાઈ જસભાઈ.	૨
„ નગીનદાસ જમનાદાસ	હીમતલાલ હરીપ્રસાદ	૧
„ મહારાજ વીરલજી	અંબારામ શીવરામ	૧
„ રામદાસ ડોસા	લુણાવાડા લાઈબરેરી	૧
„ અરદેસર પેસતનજી કામાં	હરીસીંગજી રૂપસીંગજી	૧
„ પ્રેમજી કરસનજી રાવજી	રોહ. ભોગીલાલ પાણીવલભદાસ.	૧
„ કલ્યાણજીદાસ હરજીવન		
„ દેવીદાસ શ્રીજીભાઈ		

પેટેલેથી થયેલાં ગ્રાહકો જેઓએ ગ્રાહક થયા પછી પુસ્તકો લીધાં નથી તેમનાં નામે આખ્યાં નથી.

